

JÓKAI ÚTJA

RÉV-KOMÁROMTÓL PESTIG.
A BÖLCSŐTŐL A BABÉRIG

A Jókai Egyesület
megbízásából írta:
ERDÉLYI PÁL

Kiadja
A KOMÁROMI JÓKAI EGYESÜLET

Metlesich Kálmán könyvnyomdája, Komárom.
Felelős vezető Metlesich Káimán.
Kiadó: Jókai Egyesület, Komárom

A komáromi Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület kettős kegyelettel és szeretettel bocsátja útjára ezt az elkésett könyvet, dr. Erdélyi Pál posthumus művét. Kegyelettel és szeretettel úgy szerzője, mint a tárgya iránt.

A Jókai Egyesületnek az volt eredetileg a szándéka, hogy ez a mű a Jókai-centennárium idejére megjelenhessen a könyvpiacra. Ezért kérte föl még 1924-ben annak megírására Erdélyi Pál drt, a kiváló irodalomtörténész, egyesületünk akkori illusztris társelnökét. Ez a terv akkor a közbejött akadályok miatt megvalósíthatatlanná vált. Hogy miért késett? elmondja előszavában maga a szerző. De az általa jelzett »fatum libelli« nem ért véget akkor, mikor ő kéziratát átadta a Jókai Egyesületnek.

Ennek a könyvftek a sorsa összefügg a komáromi magyar kultúréletnek a csehszlovák uralom alatti sorsával. A kézirat tíz évvel a centennárium után kerül a kezünkbe. Akkor a Jókai Egyesület anyagi viszonyai nem engedték meg a kiadás költségeinek fedezését. A Komáromi Lapok kiadója jött segítségünkre és fedezte a szedés költségeit, közölve folytatásokban a posthumus művet. Már megtörtént a hetenként egyszeri folytatásokban való közlés, az egész anyag ki volt szedve és már könyv alakban akartuk közreadni, ekkor azonban a csehszlovák hatóság politikai okból lezárta és lepecsételte az időközben más tulajdonos kezébe kerülő nyomdái és semmi módon nem sikerült azt a lilalom alól feloldatni. Ott feküdt tehát a teljes szedés hosszú időn át a lezárt nyomdában és semmikép nem lehetett hozzáfutni.

Csak Komárom és a Felvidék felszabadulása hozta meg a [nyomdának is és ezzel együtt a túlnyomó részben kész szedésnek is a felszabadulást.

Ez az igazi fátuma ennek a könyvnek, de a faluin okozta késedelem nem ment föl bennünket, sőt annál

inkább kötelességünké Leszi, hogy most közrebocsássuk az időközben elhunyt szerzőnek ezt a becses munkáját.

Nemcsak a kegyelet ösztönzi erre a Jókai Egyesületet, hanem az az érték, melyet ez a mű jeleni Komáromnak és Jókai nagy nevét viselő egyesületünknek.

Hiszen azon kívül, hogy hivatott tollú írója Beöthy Zsolttal együtt komárominak vallotta magát, noha egyikök sem volt szülőtte e városnak, nagy értéket adí e műnek a mi szemű mikben az, hogy a szülőföld és környezet rajza és formáló hatásának elemzése egyikben sem olyan beható, egyikben sem olyan részletes, hű és igaz, mint ebben. E mellett talán szabad hivatkoznunk arra is, hogy a magas írói színvonal mellett itt-ott új megállapításai, a viszonyok és Jókaira gyakorolt hálásuk bő fejtegetése, színes korrajzai nyereséggé teszik a magyar irodalomtörténet számára is.

E mű ránk nézve kiemelkedő értékének másik tényezője az, hogy Jókaival foglalkozik és az ő életútját kíséri és világítja meg a bölcsőtől a babérig.« Ez leszi első sorban kötelességünké a közrebocsátást, mert a szerző megállapítása szerint is Jókait általános és osztatlan hódolat vette körül szülővárosában és dicsőségét Komárom hirdette a leghűségesebben és a legnagyobb lelkesedéssel. Ezt tette a Jókai Egyesület a legutóbbi időben is azzal, hogy még a felszabadulás előtt, 1937-beu, csehszlovák uralom alatt impozáns művészi szobrot állított a szülőváros legszebb helyén a város legnagyobb fiának és ezt kívánja tenni most is, amikor azt kéri, hogy fogadják ezt a művet azzal a szeretettel, amivel mi közreadjuk.

Komárom, 1939. január.

Dr. Szijj Ferenc

a Jókai Egyesület elnöke.

ELŐSZÓ

Ez a munka nem a horatiusi kilenc év bölcs tanácsára pihent, hanem a latum libelli, a könyv sorsa miatt.

Mikor a Jókai Egyesület a százados forduló alkalmával megtiszteli ezzel a megbízással, a magyar irodalom és a sajtó sok értékes művet, tanulmányt, alkalmi cikkei, megemlékezést bocsátott a ma és a jövő közönsége rendelkezésére. Ebben a gazdag anyagban a szülőföld és környezet rajza részben ismétlődésekben merült ki, részben pedig fakultán jelentkezett.

Komáromot és Jókait nem az a véletlen köti össze, hogy bölcsője ill ringott a *néma házban*, hanem az a *beszédes* valóság, hogy gyermek-éveit, játékait, iskoláit, az életbelépésnek merész kísérletét az »ezüstös« Komárom látta. igazította. Bárhol történt is tizüielésünk. azt a helyei tartjuk szülőföldünknek, mely dajkánk dalává! van tele, melyhez a gyermek- és ifjú éveink eltörülhetetlen emlékei fűznek. Jókai Komárom fia így is, úgy is. Nemcsak mert itt született, hanem meri az élet hajnalának ragyogó sugarai itt özönlötték el fiatalságát, mert apja halála itt borította gyászba, mert Asztalos Etelka itt lelkesítette, szigeti kertjük lombja itt susogott fülébe csapongó ábrándokat.

Követve tehát Goethe intelmét, vissza, kell idézni ama régi Komáromot, mely fölött nem mindig ült a romantikának rózsaszín felhője, de annál többször és néha sokáig megülte a történelmi fátum komor valósága. A komáromi ember véletlenül sein gondolt arra, hogy romantikában éli le napjait. Az idegen annál hamarosabban eszmélt rá, hogy itt a múlt patinája és a mindenkori bizonytalan jövő homálya dereng.

Komárom a múlt század utolsó negyedében is olyan volt s alig változott valamit külső képében és lakosainak társadalmi és magán életében, mint amilyen volt Jókai gyermek- és ifjúsága éveiben. Ez a reális és becsületes város okos maradiságával és komoly életfelfogásával, mondhatnám életbölcseletével, történelmi múltjával és természeti szépségeivel mindenben alkalmas környezete volt jövő nagy írójának. Életrajzírói fölismerték és értékelték is Komáromnak Jókaira való hatását. Mégis úgy látszik az ide törekvő környezet-rajzokon, hogy a város felett lebegő rózsaszínű romantika inkább megragadta képzelni ünket, mint az a történelmi valóság, mely a kis város küzdelmes múltjára és mindenkor súlyos helyzetére nehezedett.

Vonzott a régi Komárom, amelyet Beöthy Zsolttal én is szülővárosomnak éreztem^ bár egyikünk sem komáromi szülött. Itt töltött időm az első eszméitető benyomásoktól a bibliai hetven esztendő kedves emlékeivel, mindig becses szememnek és szívemnek. Arra gondoltam, hogy én talán tisztábban látom azt a komáromi életet, mely Jókai lelkét formálta, azt a várost, ahol legüdébb, tehát legmaradandóbb benyomásait szerezte. Ha ez csakugyan így van, ha csakugyan jobban ismerhetem a régi várost, reményem lehet arra, hogy nem végzek fölösleges munkát, mikor Komáromnak Jókaira gyakorolt eszméitető, nevelő és jellemformáló hatásait próbálom bontogatni, magyarázni. Szeretném jelezni útját a bölcsőtől a bábérig.

Jókai életének első nagy válsága a márciusi napok és a Világos után következő gyász volt. írói pályájának gazdag Ígérte megindulása is erre az időre esik. Az irodalmi világba való belépése s a közéletbe való betoppanása döntötte el sorsát: két út nyílt meg előtte. Az egyik a dicsőség felé kellett lépdelnie, az irodalmi, a másikon az ott szerzett kincset kellett kockáztatnia: a politikai szereplés útján.

Az egyik úton vezető volt, mint író a magyar Parnassusnak örökfényű régiójába emelkedett; a másik úton őt vezették; mint politikus, igazán vezető pozícióra nem tudott emelkedni. Pártjának mindenkor dísze, a párt népszerűségének öre, a párt politikájának publicistája. Kétségtelen, hogy így is külsőleg zajos sikerei voltak, de kétségtelen az is, hogy a politika koszorújának gyorsan elhulló levelei közé font tövise-

ket alig lehet elfelejteni. Ezek még írói nimbuszát is tépdesték és ez a nagy író politikai állásfoglalásaiban nem egyszer, többször bukkant komoly ellenszenvre.

Szerencse, hogy ezek a kérész életű politikumok kihálnak a kortársakkal, emlékük elhalványul a nemzet előtt, üt irodalmi dicsősége fényében fogjuk látni ezentúl is, a márciusi ifjak vezére s az elnyomatás ellen küzdő hazafi képét őrizzük meg továbbra is.

Körülbelül ezeket a gondolatokat fejtegetve készültem el 1926 december elejére, mikor Viharosról átköltöztem. Ezekben a napokban a kézirat eltűnt és szorgos kutatással sem tudtam előkeríteni. Reméltem, hogy majd csak előkerül. Így is lett, azonban jó későn, de jobb későn, mint sohasem. Ez a szerencse akkor ért, mikor már azon gondolkoztam; hogy vagy újra kell irai, vagy lemondani annak megírásáról.

Budapest, 1934. szeptember 25[^]11.

Erdélyi Pál.

Jókai Mór

I.

Ásvai Jókay Móric, nemes ásvai Jókay József és nemes banai Pulay Mária ötödik gyermekök, Rév-Komáromban, 1825 február 18-án született. Károly és Eszter után két fiúgyermek születése borította örömbé s hamarosan bánatba is a derék szülőket, mer! a két fiúcskát egymás után s korán vesztették el. Mindkettőt Lajosnak keresztelték. Ragaszkodtak a névhez, holott ismerhették azt a babonát, hogy a jajt elhalt gyermek magával viszi nevét, sőt azt is, akit nevére kereszteltek. Csallóközi nemesi családaink azonban nem hittek ennek a babonának s Jókayék is Lajosra akarták keresztelni. Csak nehezen egyeztek be, más névbe s így választották a Móric nevet. Mellőzve a névhez fűződő epizódok elmondását: a Jókayak dicsőségét ő emelte legmagasabbra, nem a Lajosok.

Atyja földbirtokos, majd komáromi ügyvéd, utóbb városi árvagyám volt; vitézkedő és gazdálkodó elei után a honoratiorok közé lépett, noha a közpálya túlekedése helyett szívesebben hajlott a szelíd múzsák felé. Gyengéd apa, közbecsülésben álló »városi úr«, szerető hitves és Komáromban az akkor már föllendült irodalmi és művelődési mozgalmak csendes osztályosa és lelkes társa. Rajzolgató, olvasgató, összeíró, a mi tetszését különösen megragadta, nemzete és családja múltja egyformán érdekelte s mint az utolsó nemesi insurrekció részeseinek, magának is voltak már egyéni élményei, melyeket összeírógató és amelyekről szívesen elbeszélgetett.

Édesanyja azok közé a nagyasszonyok közé tartozott, akik egyforma készséggel és rátermettséggel in-

tézik házuk apró-cseprő leendőit és családjuk meg gazdaságuk életbe vágó ügyeit. Tűzről pattant, energikus családfő lett és szívesen, meg eredményesen vállalta és vette át urától házuk ügyes-bajos, kis és nagy dolgainak kormányzását. Amennyire ellentétes vérmérsékletűek voltak, olyan boldog harmóniában olvadtak föl, mikor szerepel cserélve s azt hűen ellátva családjuk és házuk javát munkálták.

A későbbi nagy költő édesapjától gyengéd szívet és szerénységei, édesanyjától fogékony elmét és fáradhatatlan szorgalmat örökölt. Ingadozó természetével a puha Jokayak közé tartozott, költői egyéniségén, mesés szorgalmán Pulay Mária puritán nevelése és példája tükröződik. Ezek a vonások csodálatos következetességgel jelentkeznek egész életében és munkásságában. Jókainak a mindennapi éleiben mindig volt valami Mentorra szüksége, költői világában soha, itt mindenkor saját erejére támaszkodott. Amilyen ingadozónak láttuk a mindennapi prózai élet kisebb-nagyobb kezdeteiben, oly erőteljesen és határozottan alakult ki írói talentuma. Bátran el lehet mondani, hogy pályáját szinte szenvedőlegesen futóba be, szívesen hajolt meg men Sorai és könnyen az események alakulása előtt. Viszont teljesen ura volt költői programjának, mert szuverén tehetségével játszva háritott el útjáról, minden akadályt. A költő szüleinek ellentétes vérmérséklete szerencsésen olvadt harmóniába közös életök fonalán, a költőnek szüleitől nyeri öröksége ilyen boldog összeforráson nem esett át: egyéniségében ő is habozó, ingtag Jókay maradt, költészetében anyja szuverén hatalmát érezteti.

Jókai életében nem egy ellentmondással találkozunk, mikor a költő a közvéleménnyel, az író a politikussal kerül szembe, mikor öregedő korában lojalitásával fiatal kora nimbuszára von fátyolt, melyet dicsősége fényével sem tud láthatatlanná tenni. De a szülői házban nyert jellemalkotó hatások végig kísérik egész útján: az öreg poéta éppen olyan szelíd és gyöngéd érzésű, mint volt gyermekkorában s éppen annyira befolyásolható is. A boldog gyermekéle emléke kíséerte végig és sugározta be egész éleiet s az ártatlan gyermekszoba fehérsége látszik meg abban, hogy sem ajakáról, sem tolla alól soha sem siklott ki semmi illetlenség. Ez is egyik része Jókai drága örökségének. Az a gyengédség és az a mélységes szeretet, mely szüleit az ő bölcsője fölött összefonta,

kísérték őt egész életén. Átszállott Károlyra és Eszterre, majd Vályra és Komáromra, utóbb Pápára és Kecskemétre, Petőfire és Laborialvy Rózára, végül az egész nemzetre. Mindenki szívébe fogadta őt s azok közé az emberek közé emelte akiknek talán nem helyeselbeljük minden lépését, mégis sokkal jobban szereljük, mint azokat, akiket kifogástalanoknak ismerünk.

Egyéniségének talán más vonásait is sikerrel lehetne nyomozni, de csodálatos talentumának forrására sem a szülőkből, sem apai és anyai ágon felmenő őseiben nem tapinthatunk. Ennek megértésére sem geneológiájukban, sem közszeraplásokban nem találunk felöltő vagy megbújó vonásokat. Ilyen kísérlet eleve is eredménytelennek látszik. A nemesi sors szűrkeségébe merült Jókayak és Pulayak közül csak Jókay Józsefet nevezhetjük tágabb értelemben vett litterary gentlemannek és csak Pulay Jánosról lehet szó, aki a szatmári béke történetét írta misjg. Talán ez is tollban maradt volna, ha véletlenül nem Pálffy János írődeákja, ajs eseménynek részese és tanúja. A költő maga talán azt hiszi, hogy joggal hivatkozhat apai és anyai őseire, de a költő is téved, ha azt hiszi, hogy gazdag talentumát kimutathatólag egyiktől vagy másiktól örökölte. Ilyen irányú nyomozás eredménytelen kísérlete helyett alig elégedhetünk meg tetszetős föltevással, sem pedig sziporkázó ötlettel. Még Mikszáthéval sem, mely szerint a Gondviselés minden Jókaytól megtagadott valamit s az így kuporgatott talentumokkal ajándékozta meg a költőt, két kézzel rakván tele »kívül-belül szépségekkel«. Még e családok története is megíratlan. Eötvös Károlyra nem mernék támaszkodni, Mikszáthé sem teljes, a csallóközi Jókayakat alig ismeri. Takáts Sándor ugyan jó helyen tapogat, mikor a család csallóközi vonatkozásait emlegeti, de abban, hogy bár Csallóközben több Jóka nevű község van, mégis a család nem ezek egyikéből vagy másikából vette nevét, hanem az Ilka vagy Jolka, Jóka nevű szigettől kaphatta, minden valószínűség szerint téved.¹⁾ Az egykori Ilka vagy Jóka

*) Ilka vagy Jóka szigetén laktak a tündérek, így szól a helyi monda és itt tartott udvart szépséges királynéjuk, a bájos Tündér Ilona. E szigetről a Macskaréven át jár lak a mogyorósi rétre, játszadozni, lakmározni. Visszatérőben ragyogó szöke hajakból aranyport szórtak, hullat-

nevű szigetet ma már nem tudjuk lokalizálni s legalább előttem a Macskarév s a mogyorósi rét is ismeretlen. Azok a bizonyos *legöregebb emberek* sem tudtak megbízható értesítést adni, kiket e végre fölkerestem és megkérdeztem. Úgy látszik, a tündérvilág fénye és emlékei a mai Csallóközben már egészen elhomályosultak. A Felső Csallóközben lévő Jókai községek egyike-másika ma is megvan s valamelyik nevet adhatott a családnak. Tudva azt, hogy az antireformáció a XVII. század derekán Pozsonyban igen hevesen működött s hogy az itt élő reformátusok ez elől Alsó-Csallóközbe húzódtak alá és ott telepedtek meg, valószínűnek látszik, hogy az a három Jókai is, kiket a XVII. sz. derekán Komáromban találunk, szintén az onnan menekülők közé tartozott. Jókai Mihály 1663-ban lett komáromi polgárrá. A szegény menekültek azonban csöbörből-vödörbe kerültek, mert Komáromban is föléledt az antireformáció. Ez érteti meg, hogy 1675-ben Jókai Mátyást Komáromban a város kapitányának választották egy másik Jókait, Jánost, 1676-ban tanácsúrrá, aki esküdt és perceptor is volt. Ezek tehát katolikussá lettek, különben nem kerülhettek volna városi tisztségekbe. Mihály ellenben megmaradt kálvinistának és ennek volt egyik utóda az a Sámuel, aki Gyallára költözött. Takáts említi, hogy Jókai Mihály 1668-ban kapott címeres levelet, viszont tudjuk, hogy a Gyallára költözött Jókai Sámuel is kapott vitézi tetteiért nemességet és címfert, s a geneológusok benne ismerik föl a nemességszerzőt s tőle vezetik le a költő fölmenő őseit is. Az itt mutatkozó nehézségek kutatása helyett elégedjünk meg azzal, hogy a gyallai és csallóközi Jókaiak az idők folyamán a kisebb birtokú és közélettől visszavonuló vagy visszaszorított köznemesek közé fakultak és sem a megyei

tak is ki mennyit tudott, annyi aranyport szedhetett magának. Csallóköz régi nevével, az Aranykerttel s az aranymosás egykori szokásával kapcsolatot mutató hagyomány még akkor sem fogadható el geneológiai adatként, ha a XVI. század derekán Csallóközben több élő Jókai a nevét »Ilkai ten Jókai« írta is. Külön-külön megáll a monda is, az »Ilkai ten Jókai« név is. De a közöttük lévő kapcsolat inkább tetszetős, mint igazolt. Emlékeztet Jókai történetalkító képzetére és Mikszáth ötletességére. Ezért az ortografiai adatért a kancellista és a magukat »Ilkai ten Jókai«-nak írók felelősek.

közéletben, sem a szellemi küzdelmek világában nem tűntek ki, kik közül csak József, a költő édesapja, vált szélesebb körben ismertebbé.

A geneológia tényeinek Mában való faggatása helyett Mikszáth csillogó ötlete ellenében eszméljünk arra, hogy Jókai abban az esztendőben született, melytől nemzetünk reformkorát számítani szoktuk és arra, hogy reneszánszunk e korában az isteni Gondviselés nemcsak a puha Jókayak és a kolerikus Pulayak ivadékát, hanem az egész magyar nemességet »teli rakta kívül-belül szépségekkel«. Az út azonban nem fogy el a mérföldkőnél, amint van utána, van előtte is. Ami a reformkor dicsőségét jelenti, az új élet vágya és kivívása, már korábban készülődött, tehát korábbi ígéret bevallása volt.

Nincs ugrás a történelemben, nincs megszakadás a szellem munkájában. A fejlődésben logika van, az átalakulás törvényszerűen, előzményekre támaszkodik. Ami van, eltagadhatatlan s ha nem talál megfejtést a történés idejében, találhat magyarázatot a múltban s igazolást a jövőben. Számolnunk kell vele akkor is, ha megértésére nincs elég alapunk s ha e miatt az események törvényszerűségét nem ismerjük is föl. Egyes események magukban, korukból nyersen kiragadva lehetnek problematikusuk, de szint és jelentőséget nyerhetnek az egykorú egyéb jelenségekkel kapcsolatban, az eseményekkel összefüggésben, az idő vagy kor árján lebegve és szellemétől megvilágítva. Színtelen családokból származó nagy talentumok fölvillanásában sokszor több része van a talentumot formáló kornak, az idő szellemének, mint azoknak a tapasztalatoknak, melyeket az átöröklés tana állít eléink. S ha a XIX. század szellem-történetét meg akarjuk érteni, vizsgálni keli annak előzményeit s észre kell venni azt, hogy annak gyökere mélyebb rétegekbe és korábban hatolt be, mielőtt törzse ki-lombosodott.

Az irodalom, tegyük hozzá, általában a művészet törvénye az, hogy csak előkészített, tehát fogékony, széles körre terjedő, tehát általános, gyökereit mélyre bocsátó, tehát szilárdan álló műveltség dajkálásában érhet el virágzást. Az úgynevezett *őstehetségek* virágzása, vagy korai elfonnyadása is azon múlik és attól függ, hogy mint a virág élete, kap-e idején és érlelő napsugarat, vagy pedig nélkülöznie kell azt. Fajtánk tehetséges, de sorsunk mostoha. Irodalmunk és mű-

vészetünk története arra tanít, hogy virágzásuk vagy hanyatlásuk művelődési periódusaik változásával járt együtt.

Különlegesen érezteti ezt a jelenséget líránk története, hiszen a líra a legérzékenyebb és legkönnyebben visszhangzó műfaj. A szerint színesedik, gazdagodik és alakul, amint lírikusaink az egyes időszakokban koruk és környezetük hatása alatt állanak. Irodalmunk fejlődése is attól függ, hogy a nemzetnek egyes rétegeit a műveltség hogyan járja át. Látni való, hogy papok, tanárok közül, akik a szelíd múzsákkal sűrűbben társalkodtak, nagyobb számban lettek írókká; hogy a köznapi sorsban élők közül előbb az arisztokraták, majd a gazdag nemesek, utóbb a vagyonosabb polgárok kapcsolódtak az irodalomba. Műveltebb egyének, műveltebb társadalmi osztályok egyengetik az irodalom útját, mikor maguk is dolgozni kezdenek és barátokat, híveket, sőt rajongókat szereznek az irodalom számára.

Gondoljunk vissza a XVIII. század derekán észlelt jelenségekre, s kísérjük nyomon, hogy az élni akaró nemzet lelkiismerete hogyan kopogtat előbb a tudomány és az irodalom, utóbb a politika és a közélet kapuján. Bod Péter abban az esztendőben követelte a nemzeti könyvtárt a tudomány számára, melyben a British Múzeum megnyílt és Kazinczy Ferenc született. Benkő József már a tudomány aranyszázadát emlegette, Bessenyei György bátor izgatására költészetünk már európai levegőben kezdett szárnyalni és Horváth Ádám már drága sajátunkul ismerte föl a népi költészet vadvirágait. Baróti Szabóék nyelvünk prozódiai hajlékonyságát, a testőrírók stílusunk fejleszthetőségét, a németesek és franciások látóköri tárgulását, Kazinczyék szellemünk fogékonyságát hirdették és igazolták; S ebben a munkában leomlottak a rendi társadalom korlátai. A nemzeti szellem és nyelv pallérozása és művelése nem volt többé sem kivételes osztályok, sem hivatásos tudós rendek szabadalma, mint a XVII. században. Apolló magyar birodalmában, a magyar Parnasszuson minden író és tudós egyenlővé vált s a főrangúak és előkelő katonák, az egyszerű szerzetesek és prédikátorok, a nemesi rend és polgári osztály tagjai eszményi társaságban tömörültek, mert eszményi céljuk és törekvéseik közösségében és lelkességében eggyek voltak. Tehetségét, önzetlen fáradozását áldozza mindenik a közös oltárra a

nemzeti génusz szolgálatában. Egyformán testvérek valamennyien s e -nemesítő egyenlőség Festetich György helikoni ünnepein és asztalánál szinte intézményes alakot ölt.

Az irodalom és nyelv ügyében folytatott küzdelem mind mélyebb medret vágott s mind erősebb mozgalmá vált, és mint az áradó folyók mellett a talajvíz is emelkedni szokott — átterjedt hatása a nemzeti politika és társadalom határos területeire is. Annál könnyebben történt ez, mert az európai szellem az új igazságok tüzeit gyűjtögetta, melyeket itthon a Kalapos király szabadelvűsége is táplált. A haladás vágya legjobban az irritabile genust, az írókat tüzelte, de már fátt égett a politikusok szívében is. Az 1790—91. országgyűlés egy új világ Ígéretével kecsegtetett s nemcsak a haladás útját jelölte meg, hanem rámutatott a fejlődés szükségére és előzményeire is. A politikai irodalom áradata vitatja a teendőket, azok egymásutánját iés meglepetésként hirdeti az idők változását. Ez a mozgalom a társasági életre is átterjedt s annak szervezetére és munkába állítására is erős lökést adott, melynek szemmel látható eredménye is lett.

Amit a kalapos király autokratikusán megindított s utóda alkotmányos formák közé vont, — a szabadelvűség és a műveltség eszméit, II. Lipót halála után a bécsi kéz készült elfödni a kelő napok sugarait. A hirtelen támadt durva reakció egyik legnagyobb csapása lett a XVIII. század végén már sokat ígérő magyar jövőnek. Mert a nemzet vezérei tragikus tévedés áldozatául estek s ez volt minden bűne Martinovics társaságának is. Nem vették észre, hogy az új király Ihem á régi s hogy a francia forradalom az Isten kegyelméből való monarchákat reakcióba kergeti. Bécs fölfogása változott s a társadalom álmatag reformátorait összeesküvökké, a szabadelvűség tanait veszedelmes tanításokká torzította. így lett a szociális ábrándokból, melyeket azelőtt úgyszólván a trón kárpitja előtt szövögettek, politikai, forradalmi eszme s a fölvilágosodás hívei így estek gyanúba. Bécs sohasem tudta megválasztani, még kevésbbé tudta fölhasználni a történelmi pillanatokot.

Az igazságtalanul kiszabott ítélet egy pillanatra megbénította a lelkeket s még az árnyas ligetek énekesei is elhallgattak. Azonban az égő csipkebokor messzire világít s Kazinczy már Kufsteinban saját vérébe mártotta tollát s 2387 napi fogsága után, hogy

börtöne megnyílt, idehaza már munkában találta a haza jobbait. Az idő is kedvezett annyiban, hogy Ausztriát a francia kérdés teljesen lekötötte s majdnem elsodorta, a hazafiak is óvatosabbak voltak, mert az egyedül szabad mezőn, a nemzeti nyelv és irodalom mezején mozogtak. Hatásuk szinte kiszámíthatatlan. A nyelvújítás nagy küzdelmét eredményesen vívták meg, a tudományos és szépirodalom művelői meggyarapodtak, irányait kitűzték s a külföld szolidaritásába kapcsolták. Komáromban Péczely hagyománya a Tudás Társaságban támadt föl, Kultsár István Pesten készítette elő a fővárosi élet alakulását, Kazinczy Széplalmot szellemi középponttá tette, Kolozsvárott a nemes erdélyi lélek szervezte az első akadémiai jellegű nyelvművelő társaságot, Pozsonyban a régi tudós világ még dolgozott, Kassán és Patakion, Debrecenben és Maros-Vásárhelyt, Pápán és Sopronban, a híres főiskolák körül újabb és újabb szellemi központok jöttek létre. Hírlapok és tudományos folyóiratok indultak meg, színészet támadt úgyszólván semmiből, költők és tudósok mind nagyobb számban és mind több tehetséggel tűnnek föl. Már vannak az egész országot érdeklő irodalmi kérdések és események, melyek mélyítik és általánosítják a műveltség ügyét. S ez a mozgalom is táplálja, részben irányítja, részben előkészíti a politikait, mely az országgyűlések sürgetésében és az adandó utasítások tárgyalásain foglalkoztatja a megyéket. Az arkádiai pör, a Mondolat, Kölesei bírálatai, Kisfaludy Károly színházi diadalai, a Marcibányi Intézet, a Múzeum alapítása, az akadémiai gondolat érlelése és sok más mindennap közelebb visz a fordulathoz, az 1825-iki diéta összehívásához, mely *Zalán futása* megjelenésének hatása alatt nyílik meg s az Akadémia alapítása örömeiben tetőz. Ez a reform-országgyűlés az 1790-iki nagy diétának és az attól számított szabadelvű haladás és nemzeti politika küzdelmeinek ómegája és egyben alfája annak az új politikai iránynak, mely a nemzetet az európai élet szolidaritásába kívánta felvételni. Két útja volt ennek. A politikában hirdetése annak az akaratnak, hogy a nemzetnek joga van élni és önállóságát kivívni, az irodalomban annak a ténynek igazolása, hogy a nemzet minden akadály ellenére és balsors dacára is megőrizte, kifejtette és kifejteni kívánja szellemi tehetségét, egyéniségét. Az élniakarás jogával három százados állapot megváltozása járt. Magyarország a bécsi császároktól

folyton követelte azt és sokszor fegyveresen is szembe állott velők alkotmányos szabadsága védelmére. Most is el volt tökéelve a küzdelemre, de egyúttal megjelölte az utat, melyen járva, békésen, vér nélkül remélte célja elérését. Élni akart nyelvében, társadalmi evolúciójában, végül politikai szabadságában, 1825 előtt a magyar föld még nem rázkódott meg, de már fölismerték a haladás szükségét s emlékeztek a régi dicsőségre, melyet nagy költők fényben állítottak elő. E nagy célra nagy talentumok és nagy erények voltak szükségesek, a nemzetnek minden erejét minden téren össze kellett szednie. Akik kételkednek a faj géniusza titkos munkásságában, hogyan értik meg és magyarázzák a talentumoknak azt a kivételes bőségét, mellyel a nemzet akkor elárasztatott? A példák fölsorolása fölösleges, a leendő új Magyarország szolgálatára annyi nagy ember állott elő, amennyit más nemzetek életében is ritkán, nálunk csak a XVI. század folyamán lehetett látni.

»A tömeget — írja Kazinczy Gábor — mint a füvet tavaszkor, megtermi az idő; de a választottakat az égben fogamztatja a géniusz, miután, mint híg állapotában az opálon, nemzedékeken keresztül működött létrehozatalukon.« A magyar drágakőnek misztikus létrejöttéről vett hasonlat meglepően érezteti, hogy a XIX. századnak talentumokat termő ereje messzire visszanyúló időn keresztül dolgozott. S amint az opál híg anyaga a természetnek rá ható ereje és törvénye alatt csodástüzű drágakővé kristályosodott, úgy formálódott a nemzet lelke ama választottakban, kikkel a Géniusz oly gazdagon ajándékozott meg bennünket. Közéjük tartozik Jókai Mór is, de Petőfi és Arany is. Mind a három tüneményes sarja szürkeségben élt kismemes családjuknak. A polgári foglalkozású Petrovicsek és a hajdú sorban élt Aranyok Istentől áldott fiai mellé kell állítanunk a puha Jókayak fiát és annyi más nagy emberünket, kiket jó sorsunk az új Magyarország apostolaivá rendelt. Hasonlítanak ama szegény halászokhoz és vámosokhoz, kik szintén ismeretlen családok fiai voltak. Mind a hárman vitézkedő ősök ivadéka, Aranyék címerében:

Zárt sisakon s paizson kézben kivont kardú
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú —

Petőfi ősei címerében a szintén könyöklő páncélos kar tart kardot, Jókayék címerében bástyafokon álló pat-

tantyús mutat az ősök haditetteire. Az idők változásával megváltoztak a kötelességek és szolgálatok is. Arany, Petőfi és Jókai nem szűkebb családjuk, hanem fajtájuk közvagyonából, a nemzeti Géniusz ajándékából nyerlek kivételes talentumukat és akkor, mikor a Géniusz az egész magyar nemességei és nemzetet kívül-belül telerakta szépségekkel.«

Komáromra és a Jókayakra várt az a feladat, hogy a talentumot megoltalmazzák, fölneveljék és annak idején szárnnyára bocsássák.

II.

Jókai gyermekkorában nemes családjaink éleiben benső meghittségében folyt el. A szeretet melegét minden időben rásugározta a Szombathy-utcai ház, még azután is, mikor onnan először ő maga, azután édesanyja elköltözött s a ház bátyja, Károly kezén maradt. Ez az egy vonás is emléke és tanúja annak a benső ragaszkodásnak, mely Jókayék házában uralkodott. Odaadó szeretet fogadta és féltő gond vette körül a szülői házban. Szüleinek édes kárpótlása a két Lajoska elvesztése után, testvéreinek büszkesége, a ház népének valóságos gyönyörűség, hogy a sokszor megkönnyezett üres bölcsőnek új gazdája lett. Ez a boldogság nem abból tűnik ki, hogy komáromi szokás szerint nagy passzitát tartottak, hanem abból, hogy mindaddig tartó szeretetté vált, míg a családnak egy tagja is életben volt.

Ami édesapjában régi észjárás szerint puhaságnak látszott, a gyermekszobában s egyéb tulajdonságokkal párosulva, nagyszerű nevelő erőnek bizonyult. Igaz, hogy az apróság babusgatása az édesanya édes gondja szokott lenni, Jókay József mégis ideje javát a kis Móric mellett töltötte. Igaz, hogy az apa hatalmát nem a gyermekszobában szokták keresni, hanem kint az életben, mégis az ő hatalma legteljesebben ott érvényesült, igaz, hogy az apai tekintélyt ultima rátióknak tartogatták a gyermekek nevelése körül, mégis ez a tekintély nem szenvedeti csorbát azzal, hogy az apa inkább pajtása, mint parancsolója, inkább gyöngéd dajkája, mint rettegett tanítója lett a kis fiúnak. Jókay József szorgalmas és komoly ember volt, becsületessége messzi földön híres, szerető hitvestárs és takarékos gazda lévén, ezek a polgári erények osztatlan megbecsülést szereztek neki s legfeljebb ha évőd-

tek azon, hogy a kis Móricnak három mamája van. Boldog gyermek, akit hárman szeretnek anyai szívvel, Jlármán gondoznak anyai gyöngédséggel.

Pulay Márián kívül Jókay József és Jókay Eszter nevelték őt. Az utóbbi lett az ő *kis mamája*, ahogyan róla megemlékezett. S míg mind a hárman körülötte sátoroztak, egyetlen felhő sem árnyékolta be gyermekéveit. Jókay igen sok időt töltött kis fia mellett. Öltözteti, vetkezteti, lehúzogatja kis csizmáját, szóraztatja az udvaron s ásogat vele a kertben, kíséretti az utcán, templomba, iskolába, mesélget neki, ha másról nem, az insurrekcióról, megmutogatja könyveit és rajzait, tanítgatja a betűvetésre és a zsoltárok éneklésére, kikocsizik vele Gyallára, a nagyszülőkhöz, szóval egészen magához szoktatta. Mintha csak érezte volna, hogy néhány rövid esztendőre kell összesűrítenie mindazt a gyöngédséget és szeretetet, melyet más apák hosszú éveken keresztül pazarolnak gyermekeikre. Mintha a gyorsan röppenő perceket, a hamar lepergő éveket úgy akarta volna fölhasználni, hogy mindenét megossa vele, amiről azt hitte, hogy elméjét haszonnal, szívét gyönyörűséggel foglalkoztathatja. Ez a gyöngéd és fáradhatatlan édesapa, hogy úgy mondjuk, egészen Mórica számára termett, mert a gyenge, beteges, érzékeny, korán érő, magába vonuló és képzelődő gyermekhez nem is illett volna más.

Az ilyen fiút Komáromban már akkor is kései gyermeknek hívták. Pedig ő nem kései, hanem kivételes gyermek volt. Játék és pajtások helyett inkább tanulás s az idősebbek társasága vonzotta. Érdeklődött minden iránt, gyors felfogás és kitűnő memória birtokában nemcsak hamar tanult, hanem jól is megőrzött mindent. Ez a vonás később is jellemzi s megérteti azt a szinte kimeríthetetlen gazdagságát az ismereteknek, melyei műveiben találunk. Ilyen eleven szellemű és mohó vágyú gyermeknek, olyannak, aki még zsarnokoskodni is tudott, mikor mesét akart hallgatni, éppen Jókay Józsefre volt szüksége. Olyan valakire, aki nemcsak ismereteit gazdagítja, de lelkét is állandóan és jótékonyan befolyásolta. Szeretetének apró ajándékait, melyekkel fia testi gondozását is ellátta, jóval meghaladta azokkal, melyekkel ismeretek után gerjedező vágyát, gyengéd, sőt félnék lelkét és fogékony elméjét elégítette ki. Ő a maga korában szintén kivételes ember számba ment, a XIX. század elején a nemes urak közül kevesen váltak be litterary

gentlemanének. Férfias sportok helyett, milyen a vadászat, multságok helyett, milyen a kártya, borozgatás, politizálás és korteskedés helyett összeírogatta az iákkor kelendő verseket, dalokat, rajzolgatott, olvasgatótt, szóval, mint akkor mondták, a széplelkűek közé tartozott.

Többé-kevésbé minden gyengéd és művelt apáról el lehet az ilyen apró vonásokat mondani, de Jókayról nemcsak azért idézzük emlékezetbe, mert akkor ilyen hajlandóságú nemes úr nem sok volt, de főként azért, mert Móricra s éppen abban a korban gyakorolt el-törülhetetlen hatást, mikor legfogékonyabb és gondozásra legjobban rászorult éveiben járt, s végül, mert az ő példája s hatása nyomán gyermekeire mintegy örökségül hagyta gyámkodásra inkább szoruló test-vérjük lelkiismeretes gondozását.

Különös véletlen, hogy Jókay József idősebb fiában, Károlyban élt tovább s nem Móricban, akivel igen sokkal többet foglalkozott s aki lelke szerint is közelebb látszott hozzá állani. Móric éppen olyan puhának indult, mint a többi Jókay s ha tehetsége hamarosan ki nem emeli s környezete magával nem ragadja, valószínűleg ő sem válik el otthonától, kis városától s kedve szerint való gyönyörűségeitől. De jó szerencséje és talentuma szinte kivételes harmóniában intézték élete folyását: a közpálya nyilvánosságába sodorták, honnét az idő árja ragadta magával.

Jókay József nagyobbik fiában, Károlyban él tovább. Alig lehet tévedni az öreg Jókay jellemzésében annak, aki Károlyt ismerte. Jóságos, szinte nőies lágy-ságú, puritán férfiú volt; hallgatag, de mélyen gondolkodó, magába vonuló, de befelé minden nemes iránt érdeklődő. A fának idei ága hasonló a tavalyihoz s a fiúban felöltő vonások találnak az apának emlékezetre bízott képéhez. Károlyban édesapja lelkivilága és külső mivollja öröklődik, Móricban apjának egynémely hajlandósága: a történetek, a rajz és a humor szeretete, csakhogy mesésen gazdagabb környezetben és arányokkal.

A régi időben a gyermek első nevelése a családban és sokkal hatékonyabban történt, mint azután és ma. Azt lehet mondani, hogy az igazán nevelés volt, arra törekvő, hogy a gyermekből a református agenda szerint, Istennek és embereknek egyaránt tetsző ember legyen. Az erkölcsi jelleg erősebben uralkodik ebben a nevelésben, a tanító irány a legszükségesebbre szo-

ritkozik. Vallásos, erkölcsös és munkára szoktató életet látott és tanult a gyermek otthon. Oly erények ezek, amelyek felülmúlják az ismereti anyag halmozásával járó eredményeket. És ha mégis azt látjuk, hogy Móric hazulról az iskolába olyan gazdag tudománnyal állított be, mint amilyennel beállított: ezt az eredményt annak kell tulajdonítani, hogy a tanító édesapa pazar bőkezűséggel osztotta meg ritka képességű fiával ismereteinek gazdagságát. Szerencsés indulás, mikor a fiú mohó tudni vágyását a szívesen közlő szeretet pazarul elégíti ki. A megcsodálni való bőségnek, mely a költő műveiből kitetszik, alapját és első készletét az apjával töltött évek ajándékának tekinthetjük.

Ha az ismeretek bőségét és az érdeklődés frissességét az apának köszönhetné, édes anyjától is puritánságra, szorgalomra, engedelmességre nyert ösztönt és tanítást. Pulay Mária parancsolt az egész háznak, rajta fordult meg minden s így neki Móricra is csak annyi gondja volt, amennyit a gyermek testi ápolása és ellátása megkívánt s amennyi szabad ideje maradt Móricka részére. Ez, ha még oly kevés volt is, elegendő volt arra, hogy előtte édesanyja föltétlen tekintély legyen és maradjon minden időben. Észre vegyük-e, hogy itt szerepcsere történt? Mivel a házban Mária asszony a hatalom, neki kellett volna Mórícot nevelni, annyiival inkább, mert őt inkább edzeni, akarátát erősíteni, félénk, visszahúzódo természetét kellett volna keményíteni.

Egészen másként történt, nem spártai, athaenei nevelésben részesült otthon, ami igaz ugyan, hogy kedvezett hajlandóságainak, viszont azzal járt, hogy a spártai vonásokat később az élet, s nem mindig szeretettel adta meg. Édes anyját soknemű foglalkozása jobban lekötötte, semhogy ideje és nagyvonalú asszony lévén, kedve lett volna arra az állandó és pepecselő ellenőrzésre, amit érzékeny és beteges fiamegkivánhatott volna tőle. Így azután, mivel férje ura mintegy átvette szerepét a fiú körüli, s mivel, mint láttuk, Jókay egészen más irányban vezette, mint vezethette volna anyja, aki energikus természeténél s határozott egyéniségénél fogva arra alkalmasabb is volt: Móric otthona és gyermekévei alatt alig keményedett valamit, noha ismeretekben és tudományban sokra vitte. S amit az édesanyja elmulasztott s édesapja nem tudott pótolni, abban az egész ház önkénytelenül is megerősítette.

Így történt meg, hogy a gyermek egész délutánokat et tudott tölteni anélkül, hogy vele foglalkozni kellett volna. Az édes otthon volt birodalma. Szobákban, kertben, udvaron élő valóságok és holt tárgyak egyformán izgatták kíváncsiságát. Régi bútorokat figyelt meg, édesanyja pergőrokkáját, a szoba falán egy metszetet, mely Tell Vilmost ábrázolta, abban a pillanatban, mikor íjját elpattintotta. A házi kert rácskerítésén keresztül a kalitkába zárt fák gyümölcsét s a tilos virágok díszéi csak távolról nézhette s inkább az udvar élete felé fordult. Berzenkedő pulykakakas s meglapuló kutyájuk látványa soká kísértte. Vájjon a forradalom utáni képek között nem volt-e talán több is, melyben a régi emlék újra élt? írói álnevét (Sajó) eszünkbe juttatva, nem kell-e a berzenkedő Ausztriára is gondolni? Nagy szüleinél Ó-Gyallán tágabb láthatár nyílt meg szeme előtt, szabadabban is érezte magát s a nyári munka sürgése-forgása mindennél jobban elmulattatta. Konkoly ék juhászának gyerekeiben már barátokat is talált, s a nyáj előtt bandukoló számarra is soká emlékezett. Itt a határ tágas horizontján és;a szigeti kert nyári csendjében sok látni és tanulni valója akadt s a homokba vont ákom-bákomok a téli estéken betűk és rajzok alakjába olvadtak s a nyári élmények maradós emlékeké alakultak.

Édesanyja fonóestéin épületes beszélgetéseket hallgathatott végig s a rokkák berregésében a munka dalát ismerte meg. Vörösné mesélgetése a konyhába,n már jobban izgatta. A népmesékben sok titokzatos elem és képzeletet fölcsigázó érdek van, maga a mese mindig leköt s a csodás elemet adó tündériség soká megfeythetetlen. A pusztai élet hősei, szökött katonák, betyárok, stb. romantikája meg éppen elég izgalommal járt, hogy esténkint ne tudjon elaludni.

Testvérein, Károlyon és Eszteren kívül alig vaai társasága, noha a szomszédos Beöthy- és Csepy gyerekek átjárogatnak hozzájuk. Valósággal meglepő, hogy gyermekkori élete rajzából a csintalanság, elevenség, vidámság vonásai és epizódjai teljesen hiányzanak. Nem kereste az egykorú fiúk társaságát, nem is érezte jól magát közöttük, bántotta, hogy Jókay-kisasszonynak csúfolták. Későbbi időből egyik tanítója összeráncolt szemöldökkel jegyezte meg róla, hogy egyszer sem látta a verekedők listáján...

Az erdő és mező tágassága és szabad kalandjai

helyett az ebédlő szoba barátságos félhomálya, a pillangót űző, fészket fosztogató, horgot vető és labdázó fiúk helyett Károly és apja, a csipkedő leányok helyett Eszter és Zsuzsanna néni társasága vonzotta, Zsuzsanna, Jókai József testvére s Gózon Lajos felesége maga is írogató s olvasni szerető asszony, kit Jókayné, bár fantasztának tartott, mindig szívesen látott s aki telente hosszabb időt is tölthetett náluk. Legalább jól kibeszélgetik magukat — szokta mondani s a testvérek csakugyan jól ki is beszélgették magukat. Természetesen írókról és könyvekről is. Móric bizonyára tőlük hallotta először Goethe és Schiller, Scott és Dickens nevét éjszakába vesző diskurzusok közben.

Jókaiék háza annyiban különbözött a Timár-ház-tól, amennyiben a nemesi ház a polgáritól különbözni szokott. De ami a gyermekek gondozását, szeretetét és nevelését illette, alig volt szembetűnő különbség. Az öt esztendővel fiatalabb Szinnyei vonzóan ír erről a komáromi nevelésről, a gyermekélet örömeiről és mulatságairól, melyekben maga is részt vett. Mégis mennyire távol esik Szinnyei gyermekése Jókaiétól! Mennyi szabadság, vidámság, csínytevés és csintalanság járta a *szigorú* polgári otthonban s mily kevés zaj és kacagás a nemesi hajlékban. Ezt a különbséget nem lehet annak az öt esztendőnek terhére írni, amennyivel Szinnyei fiatalabb volt. Olyan konzervatív városban, amilyen Rév-Komárom is, ez a néhány év nem jöhet számba. A két házban egyformán szerették és gondozták a gyermekeket, hanem a két gyermek természete és hajlandósága különbsége szerint a gyermekek élete is különbözött. Jókaiék szomszédságában Beöthy Gáspárék laktak. Itt is nevelődött két fiú, két leendő író: Zsigmond, aki Móricnál idősebb, és László, aki nálánál fiatalabb volt. Az öreg Beöthy kemény, rigorózus ember volt, felesége, Kováts Katalin, Kováts Pál humorista testvére, gyöngéd, irodalomkedvelő és igen okos asszony, aki fiaira, főként unokájára, Zsoltra, elhatározó befolyást gyakorolt. A fiúk itt is vidámak, pajkosak, csintalanok voltak,

Velők szemben Mindszenty Sámuel fia, Antal, ki később atyja történelmi dictionáriuma pótköteteit adta ki s a református parochián Tóth János fia, Lőrinc nevelődött. Mind a kettő pozdorja-fió hírében állott csakúgy, mint maga az öreg Péczely József, a

komáromi írók mestere s fia, a későbbi történetíró. Az irodalomnak annyi kiválóságát nevelő házak falai között Jókai az egyetlen, akiről csak a nevelő ház krónikája szól, de annál beszédesebben s Jókaiék háza volt az egyetlen, melyben a *kései* Móric (majdnem beteges) egyénisége szerint megfelelő gondozást nyerhetett.

Az otthon már előlegezte a gyermeknek azt a hódolatot, mellyel később a nemzet koszorús íróját elhalmozta; körülvette szeretettel, mely nélkül élni, annál kevésbé dolgozni, nem tudott volna; gondoskodott róla mindenben, csak hogy gyengéd lelkének valami módon ne fájjon az élet. Talán jobban is kényeztették, mint kellett volna, viszont megadták neki mindazt a nyugalmat és kényelmet, mely lehetővé tette, hogy tehetsége és hajlama szerint gyűjthesse jövőendő gazdagsága kincseit.

Kevés írónk gyermekéveiről tudunk annyit és oly hitelesen, mint az övéről. Kivételes jelenség, hogy egy gyermek és ifjú már szinte a nyilvánosság előtt éljen, mint ő. Eleintén a család, utóbb a Jókaiék rokoni és baráti köre, tehát az egész város nyilvánossága előtt élt, ami annyit jelentett, hogy hamar magára vonta a figyelmet és azt állandóan le tudta kötni. Ennek következtében szinte minden lépéséről tudunk. Jókaiék családi krónikájában Móric nagy helyet foglalt el s ebből Eszter sok érdekes részletet írt le visszaemlékezéseiben. Azonkívül, amit az irodalom számára maga is megírt, a kortársak írott és élőszóbeli közlései nyomán feljegyzett adatok nagy száma került nyilvánosságra. Közülök különösen azok érdekesek, melyekben már az oroszánkörmök is meglátszanak.

Hét esztendő korában, 1832-ben József napjára, verses köszöntővel lepi meg édesapját. Bájos vonása ennek a kis versnek az első poétika licentia. hogy *Tenek* merete szólítani uraatyját, amiért bocsánatot is kér és nyer. 1834-ben pedig egy verse nyomtatásban is megjelent; az otthon tartózkodó Tóth Lőrinc adta, ki a *Társalkodóban*.*) Ha első kísérlete még a család, első nyomtatott verse már a nagy nyilvánosság elé tartozik. Ezekről a kísérletekről megemlékezvén, jegyezzük meg, hogy azoknak sem Móric, sem apja nem tulajdonítottak fontosságot. Ha hízelgett is nekik, úgy szólván észrevétel nélkül mentek el ezek szimbolikus

*) 1831. 10. (júliusi szám.)

jelentősége mellett. Sokkal inkább foglalkoztak Móric rajzaival s ezekben a rajzokban keresték a jövő dicsőségének első fölvilanását.

Korán elfogadható haladást tett a rajzolásban és festésben, amivel édesapját megörvendeztette. Kétségtelen, hogy volt szeme meglátni azt, ami jellemző, ami festői, de nem rajzban adta vissza élményeit. Festői és színekben pompázó leírásai, azután egyes események drámai megjelenítései ide mutatnak; de művészi eszköze nem az ön és paletta, hanem az a festői leírás és nyelv, mely előadását olyan színessé lette.

Érdekes tévedés s nem áll egyedül a nagy szellemek tévedései között. Kisfaludy Károly is festő akart lenni. Katona, Arany és Petőfi színész. Jó sorsuk leterítette őket ábrándjaik útjáról, Jókai is. Érdekesek ezek a félrelépések s azt igazolják, hogy mindenikük érezte magában az isteni szikrát, csak azt mulasztották, vagy nem tudták megfigyelni, hogy a bennök lobogó láng hol gyúlt ki igazán. A színpad varázsa azonban hamarosan szétfoszlott, Arany az első kellemetlenség hatása alatt ábrándult ki, Katona tovább állotta a küzdelmet, Petőfi konokul ragaszkodott hozzá és csak a teljes kudarc józanította ki. Jókainál ez a hevülés tulajdonképpen akarattá soha sem vált. Fiatalos, hogy ne mondjuk, gyermekes szeszély volt csupán, inkább a jó gyermek akart apja kedvében járni s inkább az első sikerek szédítették el. Hatott reá, hogy apja álmait vélte szolgálni s hogy a legszűkebb rokoni és baráti körben könnyű elismerést aratott. Arra; azonban sohasem került, hogy, mint Kisfaludy Károly tette, festményeivel kelljen keresnie kenyerét. Őt az élet megkímélte ettől és hamarabb engedett igazi I mûzsája hívó szavának. Pápán Orlai ecsetje vonzotta, mint Orlait Jókai tehetsége, Kecskeméten olcsó diadalait hamarosan feledtette az akadémia elismerése és megérdemelt írói sikerei.

Az igaz, hogy rajzaiban és olajba festett arcképeiben a festői készségnek szemmel látható jelei mutatkoztak, az is igaz, hogy életében mindvégig használta ónját, s hogy költői leírásaiban, hogy úgy mondjuk festéseiben meglepő a pittoresk elem. Jókai sohasem lehetett volna nagy festő. Még ha mindazt megtanulta volna is, ami a művészet technikai készségével együtt jár, még ha szemléletét öntudatosan fejlesztette volna is átfogó, koncentráló meglátássá: Jó-

kaiban hiányzott a tárgyilagosságnak az a mértéke, melyet csak a legnagyobbak alkotásaiban ismerünk föl. A zsidó fiú sikere Mikszáth szerint elfújta a piktúrát. Hiábavaló volt édesapjának minden álma, mely fiának művészi jövőjét csillogtatta, hiábavaló volt a fiúnak minden készsége, hogy édesapja kedvében járjon: Jókai dicsősége más csillag alatt ragyogott. De mire ez a csillag fölkel, Jókay József már a komáromi temetőben álmodozott fia dicsőségéről.

Az a bensőségesen folydogáló élet, mely a Jókai házról Eszter följegyzéseiben és a tovább élők emlékezéseiben rajzolódik elénk, akkor kezd megváltozni, mikor Móric iskolába kerül. Az iskolázás megosztja idejét, másfelé fordítja érdeklődését, kiragadja őt a családi körből, problémákat ad eléje, körülveszi hozzá illő, de idegen tanulóval, új életet tár eléje, új kötelességet ró rája. A házi nevelés befejezését jelenti és a nyilvános élet megkezdését. Rajzoltatás mellé a tanulgatás kötelessége kapcsolódik és megnyílik előtte a város és az iskola szabad tere s kezdődik a város és az iskola nevelő hatása.

III.

Rév-Komárom, a híres Aranykert fővárosa, a monda rózsaszínű ködéből, a hagyomány romantikus távlatából lépett a kis Jókai elé. A süppedékes Csallóköz déli csúcsán, a győri Duna és a Vágduna összefolyásánál alakult hatalmas vár hideg karjai közé zárt város fölött ezelőtt ötven esztendővel is még ott lebegett valami izgató misztikum. Mennyivel titokzatosabb leheteti Móric gyermeksege idején, mikor még beszédesebb volt az aranyzajú monda s egyszerűbb az élet kerete és folyása. Több alkalom nyílt fölemlegetni a régi eseményeket s a még ódonabb tündérmeséket, melyeknek irigyelt szereplői Komáromban úgyis itthon voltak. Hiszen Csallóköz lett volna a mese szerint Tündér Ilona országa s az öreg Dunából aranyat mostak, a tündérek ajándékát. Gyönyörű kertekről szól a hagyomány, melynek csodás virágai égtek a nap tűző ragyogásában. Erdeiben, gyümölcsöseiben mosolygó alma, csengő barack termett, szőleiben aranygerezdből szűrték a szikrázó aranybort, pázsitos útjain tündérek lejtettek, zombékjaiban ijesztő embercsodák bújtak meg, kóválygó lidérctüzek csábították az útonjárókat.

Mese és valóság szövődik bele a múltat takaró fátyolba, a szóhagyomány történeti események magvát rejtegeti és őrzi³ a hiteles események romantikus köntöst öltenek. A város nevét és azzal eredetét is inkább burkolja, mint magyarázza a hagyomány. E szerint szláv nomádok vették volna birtokukba a római ak Crumerumát s adtak volna Komárna nevel. Bizonyos, hogy a pannóniai műveltség ide is elért s hogy a birodalom megdőlte után számottevő település nem történt s a jövevény népek a meglévőt is lerombolták. A város német nevéhez (Komorn) is többféle változat fűződik, Jókai, a legkésőbbit említi, mely szerint a vár köszűze köszönti így az ostromló ellenséget: Jöjj holnap! Komm' Mor'n.

Ez a köszűz is misztikus alak. A közhiedelem azt vallja róla, hogy fűgét mutat az ellenségnek. Mivel magyarázzuk e hiedelmet, hiszen a köszobor kezében koszorú van s ezt mindenki még ma is tisztán láthatja, — ha nem azzal, hogy e városnak is fantáziája van? Krónikáink tudósítása szerint a honfoglalók kumai népe és vezére Ketel szállott meg itt s e hagyományt etnográfiai és nyelvi vonások is igazolni látszanak. A krónikáiró barát az Urbs Comarum etimológiájával akarja nevét megértetni, a régi emlékezés kumai magyarokról szól. Bizonyos, hogy fekvésénél fogva hadászati és forgalmi jelentőségét a honfoglalók felismerték és ho^gy gyökeres magyar őslakossága a város és az ország ezeresztendős kálváriáját járta és tartja emlékezetében. A messi múlt a rómaiak idejéig nyúlik vissza, a közelebbi események fájdalomla még ott sajog az öregek szívében. A történeti valóság nem merül alá sem az idők, sem a feledés vizeiben, de megújul, mikor egy-egy lovas sírt kiásnak az Ucs morotváján, mikor a kútfúró ásója, csákánya, gabonáshajó tölgyfagerendáiban akad meg Tanyon és az ékeli dombok egyikén.

Visszajár a múlt családi hagyományokban, tárgyi emlékekben, hiteles főjegyzésekben, egy^gy esemény elbeszélésében, mely idők folytán alakul, szépül vagy torzul, megnövekedve, majd kicsinyítve. így és úgy, de él a múlt s ez a város hüen őrzi és érzi eleinek minden szenvedését, fiainak minden dicsőségét. Sajátos helyzeténél és történeti fejlődésénél fogva egy egészen különleges város, mely a legnehezebb körülmények között meg tudta védeni tősgyökeres magyarságát és a legnagyobb csapások és romlások után is hüen ra-

gaszkodik ősei birtokához és erényeihez. Ez a város a legújabb időkig féltékenyen gondozta mindenben múltját s annak emlékeiben dicsősége és fájdalma él. Ez pedig azt igazolja, hogy itt mindig a történeti szellem élt, jövőjét a múlttá váló jelenben kereste. Ezért történelem- vagy regényírónak egyformán gazdagon ömlő forrást kínálhat múltjában s kínálhatott és kínált Jókainak is.

Kínált és adott mást is.

A hatalmas Duna mellett három nagy város emelkedik, Pozsony, Komárom és Pest, mind a három hattyú Jókaira s nyomot hagyott szellemén, de egyik sem olyan mélyen, mint szülővárosa, Komárom. Jókai Pozsonyban két esztendőt töltött cseregyerekként Zsigmond tanár házában, s 1845 óta hat évtizedet Pesten, illetőleg Budapesten. Sem Pozsony, sem Pest nem él Jókai költészetében. Pozsonyi emlékei is föl-föltünedeznek, Pest is megjelenik sokszor és sokképpen tolla alatt, de egyikkel sem érzi magát rokonnak. Sem e városok helyi színét, sem történeti távlatát nem érzi s érezteti. Pozsonyból a specialitások még vonzzák, Pest, azt lehetne mondani, közömbös előtte. Erdély és Debrecen és több és mélyebb érdeket támasztott benne s több szállal, s még milyen színes szálakkal fűzte magához, mint a főváros, melynek csak rohamos fejlődését látta. Igaz, hogy amott csak két esztendőt töltött s az alatt vesztette el édes apját. Könnyein keresztül fátyolosabb a múlt és duzzadtabb a jelen. De Pesten, dicsősége, sikerei, küzdelmei és boldogsága városában: hosszú tizedek alatt miért maradt közömbös a város iránt?

Pestnek, mikor Jókai odaköltözött, még alig volt különleges jel Jege. A történelmi nimbusz Buda fölött lebegett, de a zeg-zugos Tabánt csak legújabban fedezték föl, s polgári népe zárkózottsága sem vonzott. A viziváros német lakossága alig különbözött a józsefvárosi burgertől. Ezt a típust már ismerte Pozsonyból, a nemességet pedig Komáromból. Különben is őt akkor és ott néhány utca s ház kötötte le, lakása, a Pilvax, a szerkesztőség és a Nemzeti Színház. Később a mai Budapest a szeme előtt bontakozott ki világvárosá. A Svábhegy és a Józsefváros jelentette neki Pestet, otthona a várost, mely részleteiben alakult át, őt a fejlődés részletei alig érintették, mélyebben nem hatottak rá. Mi más lett volna Budapest képe Jókai szemlélésében, ha mai szépségében és nagyságában egy-

séges képben s fiatal szemmel látta és ismerte volna meg!

Komárom nevelő, formáló hatásában is szülővárosa és életiskolája. Itt nyert benyomásait mélyen véste emlékezetébe, késő öregségéig híven őrizte s fiatal képzelettel szólaltatta meg. A *Tengerszemű hölgy* ide vonatkozó adalékai üdébbek és színesebbek, mint a sokkal korábban írt *Politikai divatok-nak* megfelelő részletei. Ami szívének különösen kedves, komáromivá teszi, mint Laborfalvy Rózát Hargitay Judit alakjában (Politikai divatok). Jókai mindvégig komárominak érezte magát, dacára annak, hogy szülővárosában össze-vissza sem töltött egy negyedszázadot. De ezek az évek eltörölhetetlenül rányomták a populus Comaromiensis sajátos bélyegét. Nem helyi színe, hanem altera natura az, ami rajta tükröződik. Jókai mindig megfiatalodva tért meg Komáromból s azok a művei, melyekhez színhelyet, témát Komáromból merített, mindig gazdagabbak és színesebbek. »Jókai sehol sem természetesebb és művésziesebb, mint midőn egy-egy komáromi vagy debreceni polgári vagy polgárnőt rajzol.«^{*)} Komáromi regényeiről mondja Mikszáth, hogy bennök mindig ragyogóbb és pazarabb. Maga az *Aranyembert* vallotta legkedvesebb regényének s a *Tengerszemű hölgy-ben* fiatalodott vissza tehetsége abba az irányba, melyet a nyolcvanas években szinte önfeledten elhagyott. Költészetében nemcsak egyes epizódok és alakok mutatnak vissza Komáromra, oda visszaröppenő emlékek, ott nyert benyomások, nemcsak tárgyi adalékok és történeti motívumok emlékeztetnek Komáromra, hanem nagy regényeiben is foglalkozik Komárommal. Fogékony fiatalságában egy kis város élete, jelleme, népe, erkölce, magyarsága, humora, nyelve hatott rá mélyen és maradandóan s mindezt a benyomást magával vitte 1845-ben Pestre, magával vitte ott nyert és fejlesztett talentumát, ott kialakult életfölfogását vagy világszemléletét, ott tanulta gyönyörű nyelvét, az ott élő elmésséget és humort, melyről Komárom mindig híres volt, magával vitte Komárom anekdotáit, adomáit, furcsa történeteit, dekameronját. A komáromi nép humora és adomázó kedve legfőljebb a közel múltban fanyalodott el, de Jókai gyermek- és ifjúéveiben még tisztán, emberi lélekben gyökerező és lélekből eredő frisseség-

¹ Gyulai P. *Bírálatok*, 1861—1903. Bp. 1911. 80 1.

ben pezsgett. Ez a sajátos vonás igen drágán szerzett öröksége a komáromi embernek, régi messze múltba nyúló gyökéren fejlődött s legtöbbször vergődő szívéből sarjadzott. Zsigmond Ferenc azt írja, hogy »Jókai késő öregségéig megőrizte a gyermek- és ifjúkor naiv világszemléleti módját« s ha ez a megállapítás igaz, aminthogy igaz is, figyelemre kell méltatni Komáromot, ahol gyermek- és ifjúkora naiv világszemléleti módját megszerezte.

Ez a város, amint kitűnt múltjában, annak történeti és tárgyi emlékeiben, mondáiban és hagyományai-
ban, történelmi szellemében gazdag miliőbe állította, tárgyat és színhelyet, alakokat és eseményeket kínált neki földolgozásra. De adott ennél sokkal becsebbet is: romolhatatlan magyarságot, tiszta erkölcsi fölfogást, kálvinista puritánságot, amely szerénységből, megnyugvásból, reménységből és az isteni bölcseségbe vett hitből tevődött össze. De adott ezeken kívül más értékeket is, amelyeket Jókai fölismert, megbecsült és pazarul osztott szét műveiben: színes, csapongó életet, melynek derűje besugározza a fiatal kedélyt, irodalmi levegőt, melyet ha egyszer megszokott valaki, mindig áhítozza.

Mikor Komárom magyarságáról beszélünk, nem a népszámlálás adataira, hanem történeti fejlődésére hivatkozunk s azokra a küzdelmekre, melyeket az idegen katonaság s az idegen telepések ellen folytatott. Amit gyűjtött a Habsburgok előtt, meg tudta őrizni a Habsburgok alatt, amikor kereskedelmi jelentősége hadászati fontosságával arányban esett. Ez az ellentét a XVII—XVIII. században folyton élesedett s a városi jegyzőkönyvek megtelnek a zsoldosok garázdálkodása és a generálisok hatalmaskodása ellen emelt panaszokkal. A generálisok még az antireformációt is szolgálták, vak eszközei lettek Bécsnek, pártfogói a jezsuitáknak s üldözői a Huszár Gál alapította református egyháznak. Az idegen zsoldos had, a vallási háborúskodások, harcok, ostromok, a nagy tüzek és nagy vizek, a földrengések és ragályok nagy küzdelmekkel és nagy veszteségekkel jártak. S a komáromi magyarság létéért folytatott küzdelmek között mindig éber volt, mint a határaitban vigyázó darvak, szívósan erős, mint a felette lebegő sasok, folytonosan építkező, mint az évenként visszatérő fecskék. E századok nemcsak lelkiháborúsággal nyomták, hanem tetemes károkat is okoztak. De mert erősek voltak magyar szi-

vökben és hűek hitükhöz, megtartatlak annyi veszedelem között is. A komáromi ember megél a jég hátán is. Ebben a komáromi közmondásban Komárom szívóssága él, de benne él hűsége és okossága is.

A XVIII. század végén Komárom aránylag rövid, de békés kornak útjára lép. Az 1809-iki nemesi fölkelés futó epizódját kivéve, kiesik a hadak útjából s mivel József császár elismerte a protestánsok vallási szabadságát és a szerzetes rendeket föloszlatta, a felekezeti béke intézményesen is biztosítva van. A városi polgárság a hit kérdéseiben türelmes volt, a császár parancsa a generálisokat fékezte meg. A napóleoni háborúk alatt az új várat még egy védelmi vonallal erősítették meg. Ez alkalommal néhány utcáját kisajátították és azok helyén megindult a fortifikáció. Ezzel sok pénz jött forgalomba, bőségesen akadt munka és kereshetett ki-ki tehetősége szerint. Ekkor lett a város gazdaggá s jóléte anyagi és szellemi virágzását idézte föl. Jókai gyermekikorában a Péczely-féle tudós társaság hagyományai még nem halaványodtak el, sőt a Komáromi Kalendárium körül hasonló mozgalom támad, melynek Czuczor a lelke és Weinmüller Franziska szalonja az otthona. A kultúr-könyvtár, a nemzeti játékszín, a kereskedelmi és hajóbiztosítási társaság s a korán alapított kaszinó, a virágzó gabona- és fákerekedés, a kézművesség szorgalma és élelmessége, az iparosok kiválósága anyagi és szellemi műveltséget jelent, pénzt hoz a városba s a város hírért messzire szélesztik, hajóvontatói és hajósai, fazekasai és ácsai, superjai és halászhajósai, bábsütői és fémművesei. Ez a derék polgárság akkorra már magába olvasztotta a század derekán betelepülő rácokat s a korábban letelepített svábokat is és fölszívta egyenkint azokat az idegeneket is, akik a katonaságból, mesterlegények vándorlásából, más-más okból itt rekedtek s megtelepedtek. Magához édesgette és marasztalta azokat a jövevényeket, akik a vallási üldözések, háborús mozgalmak, elemi csapások idején védelmet kerestek és ott-hont találtak. Így alakult meg az idegen katonai főhatóság zárt keretében a Populus Comaromiensis, mely név egybefoglalva jelentette a városi polgárságot, a céhek társadalmait, a nemeseket és nemes-polgárokat, a vendégjogot élvezőket és a negyedik rend tagjait, a zsidókat és zselléreket. Természetes, hogy mindezek szívben és nyelvben magyarok s a Sodalitas Gomaromiana, a polgárilag szervezett város, saját tör-

vényei, szokásjoga szerint élt és annak egyes osztályain belül (rendjei) saját módján szerveződött és települt. Ebben a belső rendben demokratikus szellem s megértő lélek dolgozott, a rideg formákat ugyan megtartotta, de soha nem erőltette, inkább a rend és a szabadság védelmére kultiválta, de sohasem más osztály elnyomására. Ez a szabadsághűség okozta azt, hogy a város hamar meghódította a jövevényt és hamar magyarrá tette az idegent. Ez a szolidaritás még ma is él a városban, ennek eredményeként az akárhonnán jöttét leköti, az akárhova elkerült komáromiakat ösztetarija és visszavárja.

íme. itt a társadalmi közösség alkata is más, az emberek is mások. A polgári önérték nem sértő, mint például Debrecenben, a kasztok elkülönülése nem éles, mint a hazai burger-városokban; vallási, vagyoni, műveltségi ellentétek nincsenek s amennyiben mégis mutatkoznak, azok élet a közös szenvedés és az egymásrautaltság eleve letompította. Tehát békés együttérzés, kedves otthon és megférő különbségek olvadnak összhangba a komáromiakban, ez teszi nyugodttá, vonzóvá és barátságossá a város életét.

Ha azonban távolról, nézzük ezt az életet, merev tagozódást látunk. Az ösfoglalkozást űző földművesek, itt szekeresgazdák, a hajóépítő superok és az ács-mesterek, a molnárok és révészek, a kereskedő rákok, a vármegye urai, az iparos kispolgárok, a kertészek, a halászok, mind külön-külön telepednek meg, együtt laknak, egy blokkot alkotnak. A mesteremberek céhekbe tömörülnek, minden céhnek külön zászlaja, jelvénye (szimbóluma), ünnepi ruhája és szalagja van; s az egyes céhbe tartozók is lehetőleg egymás mellett települnek, mint a szappanosok, mészárosok, gombkötők, tímárok, csapók. A cigányok Pérója itt is külön áll s egy kiveszében lévő hagyomány szerint a zsidók csak a várövn kívül telepedhettek.

Az egyes felekezetek is élesen elválnak, templomaik rayonjában laknak, felekezeti iskolákat tartanak, mindegyiknek külön van temetője a temetősoron.

A város lakói így markáns típusokká válnak s ezt külsőleg is érzetik. Minden rendnek meg van a maga hagyományos utcai viselete. Az a mondás, hogy nem a ruha teszi az embert, a régi komáromiakra annyiban találj hogy a ruha különbözteti meg az embereket egymástól. Magyar viseletüket máig megőrző szekeresgazdáink sötétkékben, ezüstgombos mellényt,

ezüst láncos mentél, — galambfészkes gazdag paszomántját ezüst gomb díszítette, — ezüstsarkantyús csizmába vont magyar nadrágot viseltek, prémes sapkájukat ezüst forgó díszítette. Asszonyaik kerek aljú, prémmel szegeti rövid bundát, kerek pillangós fekete selyem főkötőt, hosszú fekete szoknyát, valamivel rövidebb kötőt és csizmát hordtak. A leányok ugyanígy, de világosabb színben, pártával, szalagosán jártak. A mesteremberek ruhája magyar szabású paszománttal rakott, sötétbarna, szürke posztóból került ki, asszonyaiknak viklerjük volt. A polgárok sima kabátban, az urak egyenes szabású dókában, testhezálló atillában, kardosán, sarkantyúsan, asszonyaik rásaszoknyában, testhez álló, prémes, kurta bundában, ingvállban parádézta, több-kevesebb zsinórozással és ékszerrel. A kalmárok fekete posztó kaputrokkot húztak, nyakukra többszörösen csavart tompafekete nyakkendőt kötöttek és pantallóban jártak. A cigány tarkán, mint mindig, de magyaros szabású ruhadarabokat hordott. »Még én is találkoztam azokkal a múlt századbeli szenátorokkal, akik a copfot megtartották, csakhogy a nyakravalójukba kötve viselték. Még én ismertem azokat a magyar embereket, akik az arcukat simára borotválták, de hozzá kuruc öltözetben parádézta. Hát azokat a polgárokat, akik egyenruhában jártak, hogy az öltözékükről meg lehetett őket ismerni: ez a szabó, ez a molnár, ez a csizmadia, ez a takács!«

Visszaemlékezéseiben íme, maga jelzi, hogy őt a szokatlan, az ellentét, a típus érdekelte már akkor. Amit itt mintegy jelez, regényeiben kidolgozott: az öltözködés tipológiáját s ebben lappang az a valóság, hogy őt a típus mindig inkább megragadta, mint az egyéniség. Ezért jó tudni azt, hogy Komárom népe rajzában nem az egyén, de a típus a fontos. Ez a típus uralkodott a városban és vidékén, melynek lakosai szinte földrész, vidékek, sőt faluk szerint is más-más féle viseletben jártak.

A régi jó világban a komáromi heti-, főként az országos vásárokon keleti gazdagsággal, élő néprajzzal lehetett megismerkedni. A dunántúli tót és sváb falvak lakosai és típusban is elütő magyarjai úgyszólván falunként is más-másképpen öltözködtek s annyira egyformán, hogy igazában véve alig érdekelt valakit az egyes ember, mint inkább a faluja. A kalapos mocsai, a süveges neszmélyi, a sipkás ácsi, a kaputos tatai, a janklis szállósi, meg a gubás orosláni, azt lehet

mondani, mind egyformán öltözött. A sokadalomban csak az tűnt föl, ki hová való, tehát a típus, az egyén magában nem érdekelt. A csallóköziek között a kurta-nemes, a zsellér, a vízen élők és a falusi gazdák már csak foglalkozásuk szerint vállak el, egyik falu a másiktól, alig tért el ruházata szerint. Annál gazdagabb, színesebb, változatosabb a Vág melléke népének falunként önállóan fejlődött és megtartott viselete. Az izsaiak száz-szoknyás asszonynépe hosszúderekú, kurta szoknyájú, magasszárú cipellős, főkötős ruháját, a szentpéteri asszony pruszlikus, hosszúszoknyájú, fekete csizmájú viseletét még a vad-idegen is azonnal meglátja. A finomabb változatokat mutató udvardi, szentpéteri, gyallai, bagotai s a kuruc hagyományokat őrző érsekújvári és vidéki magyar viselet nagyjában ugyan azonos, de részleteiben, főkötő, kötény, szabás, csizma s ezeknek színében és szabásában, meg viselése módjában már elütő változatok vannak s így különbségek alakulnak ki, — megannyi típusok.

S mivel Komárom élénk kereskedelmi és forgalmi pont volt, nemcsak vásári alkalommal, hanem egyébként is sűrűn látta a távolabbi vidék lakóit is tipikus viseletében s idegen kalmárkodók s mindenárusok képviselőit messzire elütő ruházatában. Lócsiszárokról, miskarolókról, hajósnépekről, drótos-, üveges-, kanalas- meg tutajóstótokról, zsidó kereskedőkről és becsi (így nevezték a német árusokat — ez is típus) házalóktól kezdve a szántói-vizes ekhós kocsik, az olajkáros szamaras-kordék, a gyalog vont faszenes laptikák emberei, a medvetáncoltató oláhhal, a majmos olással, a pántlikás, vásznas, kulacsos, kékfestős, porcelános s miegyéb árusokkal mind azok a típusok vonultak föl, kiknek foglalkozásuk, fajtájuk és külsejük mögött az egyén teljesen háttérbe szorult.

S típusokról szólván, ne feledkezzünk meg az uniformis megyei és városi hajdúkról, a pandúrokról és végül a várbeli idegen katonaságról, melyben az egyén amúgy is elvész az uniformis és a rendszer merevségében.

Az életnek e tarka sokadalmában elsősorban a típus ötlük föl, a fajta, foglalkozások, vidékek elütő ruházatában, amely már magával hozza, hogy az egyes ember csak közelebbi viszonylatban kelthet érdeket. Azonfelül az állandósult típus mindig gyorsabban és könnyebben alakul szemléletté, mint az egyéni sajátosságaival élénk álló egyes ember. A komáromiak min-

dennapi életében is ez a típusokra vonatkozó szemlélet rögződött meg. Nézd, ez izsai — mutatja az idegennek \$ még ha jól ismeri is, nem nevén, hanem faluján keresztül mutatja be. Egy Vencel nevű kutyapecér, egyúttal hóhér, nevét Benczlire változtatta s azóta annak minden utódját így nevezte, hitták bár az illetőt akárkinek. A kályhás, a füstfaragó, foglalkozást jelentő nevek mögött a tulajdonnév kiesik a komáromiak tudatából: hívjátok el a kályhást, vigyétek az óráshoz, szóljatok a füstfaragónak stb. Így beszélnek, elhallgatva vagy fölöslegesnek tartva a mesterember nevét. A piros-pozsgás arcú, tagbaszakadt ember mészáros, a vékonydongájú szabó, a szurtos kezű csizmadia az ő szemében, még ha nem is az, de az lehetne, mert olyan, mint a mészáros, a szabó, a csizmadia (típusa).

Ahogy az ő az őt környező életet nagy vonásaiban, embereit típusaiban ismeri meg és fogja föl, maga is komáromi ember, tehát típus akar maradni s marad is, akármerre megy. Pedig sokfelé jár, mert életmódja úgy követeli. Ez a típus kiszállott Komáromból embereiben; hajósaiban, akik őszi vásárookra egész sereg dereglyével úsztak le, híres cserépedényeikkel és a negyedi még híresebb káposztával, halászaikban, akik a vizát Bécsbe szállították; fuvarosaikban, hajóvontóikban, akik Belgrádig is lejártak; ácsaikban, akiket Londonba is kivittek. Ezek és más foglalkozások régi és folyton gyarapodó hagyományok alapján fejlődtek és mintegy történeti patinával borították be, hogy annál inkább kiemeljék a típust.

A város öslakói és polgárai mellett a nemesség még történetibb patinájú, még jobban kidolgozott típus. Salva guardiája mintegy külső jele a százados kiváltságnak, mely ugyan messziről nézve elriaszt, de a valóságban nem olyan exkluzív. Komáromban nemespolgárok is éltek, vagy polgár-nemesek. A Jókaiak is közéjük tartoztak, s időnkint mások is nyertek ilyen polgárjogot. Ezek tagjai mintegy álvadtak az úgynevezett kaputos osztályba s áthidalták a nemességet és a polgárságot elválasztó vonalat. Ezek a tongeberek, tanult és művelt emberek, kiket megint szellemi színvonaluk emel közösségbe, noha egyik polgár, a másik nemes s van közöttük póri eredetű, idegen fajtájú is, pap, katona, vállalkozó, orvos és tózsér. Van, aki nemességet szerez, van aki vagyont, van aki hírnevei.

A komáromi ember rendszeren munkás, komoly, háza, családi élete harmonikus, szívesen jár társaság-

ba, becsüli, akit megismert, de hamar nyelvére vesz olyant, aki megérdemli. Szívesen gúnyolódik, van érzéke a humor iránt, türelmes, céhére, utcájára, házára büszke és féltékeny. Társaságos élete csupa szín, derű és zamat. Farsang és bál, installáció és restauráció (tisztújítás), szánkázás és kocsikázás, családi ünnepek, újkenyér, újbor ünnepe, országos ünnepek, színház és szüret — mindez tarkán és vidáman, színesen és gazdagon pereg le a város utcáin és falai között. Konzervatív társadalom ez, de nem maradi. Ez jellemzi a város okosságát, tehát politikáját és művelődési törekvéseit.

Van még egy hagyománya a múltból: a vár, az idegen helyőrség és osztrák generálisai. Jókai gyermekkorában ez még teljesen a régi vágányon haladt. A folytonos súrlódások ugyan kevasbültek és enyhültek, de azért a magyar város és átkaroló várművek és zsoldos hadsereg ellentéte sohasem simult el, még a legújabb korban is ráfeküdt a városra az elnyomás korának fekete árnyékával. Ezen a ködön Jókai szelleme sohasem tudott áttörni.

Jókai városát csak észak és nyugat felől lehetett szabadon megközelíteni, amerre a város határa terjed és elterül, nagyobb részben a csallóközi rónán, kisebb fele a Vág-melléki síkon. Akkor még nem volt meg a Palatinus-linea, mely a sziget felső csúcsával átellenben a pozsonyi kapunál indul és szabályos negyedívben haladva zárja el a várost a győri Duna és a Vág között a szárazföldtől.

A viszonyokkal ismerős nagyon jól tudja, hogy ezt a területet csak in contrario lehet szárazföldnek mondani. Régi térképeink Csallóközt kék (vizet jelentő) vonalakkal és foltokkal szövik át. A két Dunából táplált folyások számtalan érben vesznek el s az amúgy is mélyföld csak itt-ott dombosodik ki az átítatott talajból. Vak semlyékesek, szélesen lapuló tavak, alulról fakadó tocsogók, kisebb-nagyobb kopolyák, sekély tisztásokból alakul ez a magyar ezertó országa. A mélyföldön álló vizeket sűrű milérek kötik össze s a kiemelkedő partok mellett torlódó folyásokban tűnnek el és belőlük másutt kiszakadva új vízjárást okoznak. A morotvák alatt megsüremlett víz új medret váj magának vagy sarkantyútól törve más irányba csap. A buckák völgyeiben örvénylő főszernek alakulnak, mintegy különálló tavacskák, melyek azonban alsó fakadással a többivel mégis összetartoznak.

A vizek melléke nádas, kakás, dzsindzsás, zombék vagy rét, egyformán csalóka akkor is, ha víz alatt áll, akkor is, ha nem látni rajta vizet. A káka és nád-szigetek lába vízben áll, a zombék víz fölött lebeg s látható vagy a növényzet alatt megbújó kopolyák messzire terjedve buja, zöld szőnyeget mutatnak. Köröskörül gazdag növényzet és tölgy-, szil-, topolya-, fűz- és égerfa erdők között tiszafa csoportok is láthatók. Tavaszi jegesár, nyárvégi zöldár idején az egész határ víz alá kerül s a vizeket levezető árkok partján szűkülve remél a farkas. Ez a terület még nem szany, de nem is szárazföld. Titokzatos és érdekes, csalóka és veszedelmes s csak a benne élő csikász, pákász és halász nép tud rajta eligazodni. Emberei kivételesen edzettek és igénytelenek, flórája és faunája rendkívül gazdag, élete zárkózott s fölötte száz meg száz különös esemény játszódik le, amely nótában vagy mesében él tovább. A csúfalkodás ide talál, a benszülöttet azzal ugrasztja, hogy kezén és lábán úszóhártáival született, kukkónak nevezi, a kecskebéka hangját utánzó szóval, A falvak dombra épülnek s a menyasszony móringleveléből nem hiányozhat a ladik. Utasok eltévedése, elpusztulása, versenytársak vetélkedése, szökött katonák elrejtőzése, baleset vagy gonosztett titka, az ismeretlen vagy rejtelmes vidék romantikája ül a táj és emberei fölött. Rendes szokása szerint nagyít és szájról-szájra adva — bővül, ismert dolgokat új színbe játszik át vagy szokatlannal kapcsol. A fantázia ilyen helyeken amúgy is élénk s könnyen kap szárnyra. A magányt be kell népesíteni eseményekkel és azok hőseivel, beszöni álmokkal és sejtelmekkel, megvédeni erővel és okossággal. Az itt élő szemlélete kimeríthetetlenül gazdag, a fény és hang játéka s a magasságos ég csillagainak rezgő fénye, az időjárás szeszélye, a természet képeinek változatossága ezer meg ezer színnel, fénnel, alakkal és jelenséggel látja el. A lélekben mindez visszaverődik és a hangulatok pazar változásával jár.

Mindez ma már a múlté.*) Az Aranykert és tün-

*) Jókai kései sóhaja ide kívánczok: »Romemléke harci időknél! Elpusztult, kiszenvedett város!... Hajh! nem ilyen voltál te hajdan!... Az idő fut, egymásután viesznek a múlt napok s velők a múlt dicsőség. Elmúlt a jó kedv, a hír ragyogványa, a tündöklő álmok.« (Komárom.) Vájjon hogyan siratná el városát ma? (1925.)

déri a mese világába menekültek, a tájék megváltozóit. Az árvédelmi és belvizek rendezési munkája nyomán a kék szín helyét a zöld foglalta el, a mocsaras táj növényvilága elszegényedett, állatvilága megfogyatkozott. A hód, teknősbéka, pelikán s a farkas kiszorul! innen, az erdőket kivágták, az élet nehezebbé vált s a romantika visszahúzódott. Ma már Komárom körül csak két folt emlékeztet a régi Csallóközre, a nagy Duna mentén a Csilizköz, de már az is megszélidült, s a Vág és Nyitra között *Kingyes*, Feszty Árpád bűvő és pihenő tanyája. E foltokon még ma is élnek amaz erős szemű, erős lelkű, tisztán látó és élesen megfigyelő vízi emberek utódai, kiket a természet szeszélye, a klíma sajátos jellege, az életmód különössége sem tud kihozni sodrúkból, de akik már mégsem olyanok, mint amilyenek voltak Jókai gyermekkorában a vadvizek közt élő és természetfölöttinek, az átlagos embert jóval meghaladni látszó, üstökös, befont hajú, fésűt viselő, romantikus alakok.

Ilyen város és ilyen vidék vette körül a gyermek Jókait. A történelem és a természet különös hangulata, színe, romantikája, a múlt misztikuma s a jelen derűs ragyogása. Árnyék és fény mindenütt, emlék és hagyomány mindenben, történelmi avultság és természeti patina életben, intézményeken, embereken. A különleges és bizarr, az érdekes és festői, a típusban elvesző s a természet ölében fölmagasodó egyén élete, világa. Teljes fény és félhomály alatt vergődő város, természet és emberek — lehet-e alkalmasabb környezet egy leendő regényíróra?

IV.

Mikor ideje jött, 1831 őszén édesapja fölvitte a reformátusok jóhírű iskolájába. Első tanítója Székely János volt, ez elébe járt. Székely tehát apróra kikérdezte, mit tanult, mit tud s feleleteivel annyira meg volt elégedve, hogy a haladottabb parvisták közé került. Az első próbán így esett át és tanítójának jószágát hosszú időn keresztül emlegette, a Negyven év visszhangjában is hálásan emlékezett meg róla. Különösen azzal hódította meg, hogy első leckéje után haza is kísérte.

Móric tehát iskolába járt, büszkeségére Eszternek, hogy immár a második fiú is kollégista lett, aggodalmára édesapjának, mert hiszen ő nem úgy

járt iskolába, mint a többi, szabadon, kísérő nélkül, őt kísérni kellett, mert félt az utcától, a kutyáktól s a kecskeszakállas, kaftános zsidóktól. Apja szokta kísérsni, kivált rossz időben, téli fagyos reggeleken, havazás idején. Máskor Károllyal ment s ha másképpen nem, Eszternek ki kellett állnia a kapuba s onnan kísérsni szemmel, míg a kollégium zöld rácsos kapuján be nem fordult. Így szokta várni a lecke után is, mikor sietve tipegett hazafelé. Ha képzelődései előveték, bizalmatlanul indult el hazulról s rebbent szívvel sietett haza, keresve tekintetével a kapuban váró Esztert, vagy más valakit a ház népe közül. Micsoda nagy félsz lehetett ebben a kis fiúban, hogy azon a rövid úton, a kollégium alig volt tőlük néhány hajításonyira, halálos félelmek között kellett járnia-kelnie. Haza menvén, apját kellett megnyugtatni, hogy tudta a leckéjét, hogy nem hült meg, azután édesanyját, hogy sem be nem piszkolta, sem el nem rongyolta ruháját.

Eleinte így ment ez, ilyen szertartásosan, később és lassankint ő is beleszokott, mint a többi kisdíák, hogy ne kísérsse magát. Megszokta a rövid utat, csak a Szombathy-ház vártája zavarta még egy ideig, mert mikor azon túl volt, már nem láthatott végig az utca során. Ez a várta tudnivalóan a ház utcai vonalából kiugorva, a gyalogjáró egy részén emelkedett. Egy nagyobb ablaka az utcának átellenben eső sorára nyílt, két kisebb ablakán keresztül ki lehetett látni az utcára alá és föl. Minden ablakán sűrű vasrostélyá is emlékeztetett arra, hogy ezek a kémlő fülkék régi városainkban védelmi célból készültek. Azután ezzel is megbarátkozott s a ház is megnyugodott abban, hogy a kollégiumig nem történhet semmi baja.

Jókaiéknál egy darabig ezek a külsőségek jártak fölösleges izgalommal. Közönségesen semmiségek, de a képzelődő gyenge fiúcska életében mégis bizonyos jelentőségre emelkedtek. Ami más családban aggodalomra adhatott okot, bogy a gyermek jól viseli-e magát, tanul-e szorgalmasan — náluk kérdésbe sem jött. Móric engedelmes, jó fiú, szorgalmas; már otthon többet tanult, mint más gyermek az iskolában. írni, olvasni, számolni tudott már, ismerte a bibliai szent történeteket, meg más történetet, énekelte a zsoltárok egy részét. Az iskola hamarosan kedvessé vált előtte, mert amit hazulról hozott, a tudás-szomjúságát, az iskola, főként Székely János ügyesen fokozta és ered-

ményesen fejlesztette. Maga írja tanítójáról: »Lecke után sokszor ott tartott s mesélt nekem szép régi adomákat Mátyás királyról, Mária Terézia udvari bolondjáról, találós meséket, amik közül egyre emlékezem.*)« Talán nem kell külön megemlíteni, hogy a leckére adott ezek a ráadások mennyire vonzották őt, hogy az ott hallott történetek és adomák mennyire, mondjuk így, stílusosak voltak, illettek abba a keretbe, melyben már odahaza elrakogatott történeteket és adomákat. Hasznosan és kellemesen eltöltött órák emléke édesíti az iskolázás heteit, hónapjait s e tekintetben Móric igazán jó órában került a híres kollégiumba, mert nemcsak Székely, hanem többi tanítója is éppen neki valónak bizonyultak.

Gyermeknek az iskola élet, felnőttek az élet iskola. Ez axióma szerint Jókai nem jól iskolázott. A kollégium tanulóhelyé lett, az iskolai élet rá más irányban, az élet irányában alig vagy nem is hatott. Ekkor még pajtásai sem voltak, magába vagy földre vonult; társainak, mulatozása, játéka, csínyjei, verekedései inkább csak emlékeiben élnek, de ő maga bennök nem élt, nem vett részt bennök. Sohasem volt fölírva a verekedők között. Hogyan történhetett ez? Elkényeztették születésétől kezdve s a szomszédos kollégium is még úgyszólván az aggódó otthon szomszédságában maradt. Azonkívül, amit képzelődéseiről tudhatunk, jegyezzük föl ide, hogy egy rögeszméje igen soká kísérte: félt az élve való eltemettetéstől s végrendeletét, melyben azt kérte, hogy szívét holta után szúrják keresztül, övére varrva éveken keresztül magán hordozta, izgatott lelke sokszor ágyacskájában sem tudott elcsitulni; olvasmányai, a hallott események s a hozzájuk fűzött vagy velők kapcsolódó gyötörő képzetek miatt. Másnap fáradtan kelt s ilyenkor a család is lehangolódott: féltették egészségét, mert gyöngye tüdejű, keskeny mellű fiúcska volt. Az a reménységük, hogy az iskola megedzi, a pajtáskodás elszórakoztatja, az új környezet kiemeli koraérettsége s képzelődése vizéből — nem valósult meg. Egész komáromi diáksága idején félszeg és zárkózott maradt s ebből azután sem tudott teljesen kibontakozni. Tartózkodó volt mindig, mint kisdíák korában.

* A találós mese: Az eleje mindig fiú, a vége lány előtt csipked s szúr. Ha kitalálod is furcsa, ha nem találod is furcsa. (Nagyven év visszhangja.)

Hanem ami előmenetelét illeti, kevés jobb deák járt a komáromi, s már most hozzátehetjük, a pápai és kecskeméti kollégiumokban. Nem elégedett meg az iskolai tanulni valóval, magánúton tanult rajzot, nyelveket s mindenféle hasznos tudnivalót, amit az alkalom vagy a véletlen kínált. Érdekelte még olyasmi is, aminek más ember alig tulajdonított értéket s ő maga is aligha vette hasznát. Összeszedegette a fák, virágok leveleit, órákig mélézött azoknak különös alakján, csipkészetén, más külső tulajdonságain. Fölöslegesnek látszik megjegyezni azt, hogy mindvégig első emi-nens. Nem is lehetett más, mert Móric, ha nem is csodagyermek a szónak mai kopott vagy lejáratos értelmében, de kivételes tehetség, amit ő maga is sejtett vagy érzett. A környezet hódolása tudattá fejleszthette ezt a sejtelmet és e tudatban bizonyára már a hiúság csirái is sarj adóztak. Ez a tudat mintegy kötelezte őt folytonos munkára, hogy elsőségét megtarthassa és maga is boldognak tudta magát, hogy megtartotta. Minden gyermekben van hiúság, mi lenne, ha nem volna, de az övét a megkülönböztető bánásmód jobban fejlesztette. S ha már élete delén nála hiúságról csak cum grano salis lehet szó, mindig érezte kiválóságát, ami őt fölszabadította minden lámpaláz alól, mintha egyenesen a nyilvánosság számára szüle telt volna. Mégis nem szabad iskolai előmenetelét csak becsvágya eredményének tekinteni. Ez is hozzájárult, de valójában azon a szomjúságon alapult, mellyel az ismeretlen nektárt szürcsölte; továbbá szorgalmán és pompás emlékező tehetségén.

Székely keze alól a következő két esztendőre, mint deklinista és konjugista, Keresztesi Barsi József keze alá kerül. Ezt a tanítót is jó szerencsésének köszönhette. Mert Barsi nagyon szigorú és nagyon szerény ember lévén, tanításában lelkiismeretes és kötelessége ellátásában mintaszerű előljáró. Ez alatt a két esztendő alatt még jobban megtanulta, hogy a kötelesség az első és hogy az iskolai fegyelem igen szükséges, a diáknak még jobban kell, mint a tanítónak. Azonkívül, hogy kitűnően fegyelmezett, kitűnően tanított is. Ami benne megbízhatóság, az Barsi hatása is, de latin tudományának alapját egyenesen ő rakta le olyan exaktsággal, hogy később Vály Ferenc bátran építhetett rajta tovább, öntudatosá fejlesztette, amit Barsitól mechanikusan elsajátított. Komáromban is, mint régi iskoláinkban, kevés tár-

gyal, de alaposan tanítottak, így a tanulás kényszerűsége az ismeretek elsajátításán túl azzal is járt, hogy a tanulót tanulni kötelezze, fegyelmezze, Régi iskoláink kevesebb anyagot tanítottak, de alaposan. Annál komolyabban fogták föl az iskola nevelő hatását. Ez minden esetre többet ér, mintha többet tanítottak volna s az iskolától a nevelő hatást nem követelték volna meg komolyan. Ez iskolák tanító és nevelő munkáját ismerjük meg diákos műveltségű középosztályunkon, azon a szellemi egységen, mely annak komoly erkölcsi alapját és fegyelmét biztosította. A kollégiumi nevelésnek honorácioraink, táblabíráink erős és egységes kialakulása a legnagyobb eredménye. XIX. századi közéletünkben ez az egységesen, nemes veretű, erkölcsileg intakt, nemzetileg megbízható, szellemileg művelődésre képes és kész osztály átalakulásunk főtényezője volt. Kollégiumi nevelést kapott Jókai is, ennek a hatása végigkísérte életében. Nem arra gondolok, hogy gazdag ismereteit itt alapozta, hanem arra, hogy mindig megmaradt azon az erkölcsi alapon, melyet édes anyja szívós akarattal és következetesen rakott le s amelyet kollégiumaink azután maradandóan kiépítettek. Ha nem így történt volna, Jókai minden valószínűség szerint más pályát futott volna meg. Többé-kevésbé hasonlót azokéhoz a nagy szellemekéhez, kik ingadozó hajójuk fenéksúlyát könnyelműen hajigálták ki, mint Voltaire a hágai csatornán, Rousseau a genfi tavon, s mások más édes és sós vizeken ringó hajóikból. Barsi szigorú fegyelmezése és tanítása később Vály Ferenc kezébe ment át s Pápa és Kecskemét is ilyen szellemenben nevelte. És itt nemcsak a tanárok, hanem a tanítványok nevelő hatására is gondolok, mert az is az iskola dicsősége. Amit Jókai pápai éveiről szólván, Kerkápoly Károlyról följegyzett, magában is elég bizonyíték.

A komáromi grammatista korában Sörös Lajos lett tanítója. Egészségtől duzzadó köpcös alakjában erő, természetes humorában derű, józan és egyenes észjárásában meggyőző logika, egész egyéniségében vonzó realitás uralkodott. Valami teljesen különös jelenség a szelíd Székely, a szigorú Barsi után, ellentéte mindannak, ami őt otthon és a városi társaséletben körülvette. Komáromban is, mint az országban másutt is, még nem simultak ekkor el a wertherizmus hullámai, sőt éppen Komárom megyében ké-

szült egy új érzelgős regény, alsó-aranyosi Csóka József, ekecsi református pap dolgozásában, német eredeti hatása alatt. *Adolf Levelei* címen.¹⁾ A szentimentalizmus nem nőtt ugyan világfájdalommá, de érzéseinek nagyanyáink eleget sírtak. Az akkori fiatal olvasók öreg korukban még mindig aszerint mérték az irodalmi sikert, amint el tudtak valamin siránkozni. Érzékenység és képzelgés együtt járt ebben az irodalmi divatban, együtt járt az egészen mindennapi életben is. Az embereken az érzéges máza már fel sem tűnt, annyira benne élt az általános hangulatban. Főleg az olvasó nőkre hatott s a valóban megindító irodalom színpadon az érzékeny játékok közönségét, otthon a »keserves« románok olvasóit, mély megindulásra vitte, ami sűrű könnyezésben tört ki. A szépséghez mintegy hozzátartozott a szenvedés is, mely Jókaiéknál néha még Pulay Máriát is megríktatta, annál inkább a kis Mórícot. A szép lelkek soká megőrizték azt az esztétikai hatást. Gyermekekoromból idős nénikre emlékszem, akik a romantikus regény fordulatait sikoltással, mint Kazinczy, zokogással, mint Kisfaludy Sándor, könnyhullatással, mint Csokonai mondaná, kísérték. *Fanny, Bátsmegyei* igen sokkal hosszabb életet éltek, ha nem is annyit, mint Genovéa és Gismimda. Bizonyos, hogy ez utóbbiak is helyet találtak Jókaiék körében s Mórícra hatottak is. Amit érzelgős és képzelődő természetéről tudunk, így a derekára kötött végrendelet történetét is, ebből a hangulatból sarjadt, csak rikítóbb színe árulja el a kezdetleges gyermeki fantáziálást.

Jókait otthon gyöngédség, az ismerősök körében finomkodás, olvasmányaiban érzelgősség mintegy álmvilágban vette körül, az iskolában, a cselédszobában, az utcán az élet mohó vágyát, lobogását, kíméletlenségét és durvaságát látta, mint a prózai világ kendőzetlen valóságát. Az álmvilág és a nyers valóság ellentétei között Sörös lett az egyengető és kiegyenlítő hatalom. Zamatos, színes humortól be-aranyozott előadását fölszívta, mint a száraz, szomjas föld az esőcseppeket.«²⁾ Ez a józan, egészséges, derűs ember nem tartozott a finomkodó, érzékenykedő világhoz, de kiemelkedett a közönséges emberek durvaságából, prózaiságából is — tanítása, előadása

¹⁾ Év. Ph. k. 1889.

²⁾ Mikszáth.

által. Az egyszerű adomától kezdve a romantikus történetig mindent érdekesen, színesen mondott el és tanítását kedély, ötlet, humor fényében fűrésztötte. Sörös jótékonyan hatott példájával, kedélyével, humorával Jókaira: mérsékelte szertelenségre hajló képzeletét, tompította érzélgését és megnyitotta előtte egy olyan ország kapuját, amely nem sok ember előtt nyílt ki, a humor birodalmáét. Aki ezen áthalad, másképpen látja a világot. Észreveszi, hogy a vígság meg a bánat voltaképpen az emberi léleknek a virágai s maga az ember virága a teremtésnek, maga is annyit ér, amennyit virágai, annyit, amennyi hermök a belső igazság, az érzés igazsága, amennyi rajtuk a külső igazság, a megjelenítés természetessége. Régi igazság, hogy a jóízű kacaj a legjobb orvosság s aki ezt be tudja adni a betegnek, az a legjobb orvos, az élet képzelgéseit szanaságra ellen egyetlen hatékony valami, az élet megismerése. A lelki és külső világnak ezek az adott, természetes reáliái s a humorista meglátja, megvilágítja mindazt a mázt, cifraságot, esetleges vagy mesterséges adalékot, amit a gyarló, hiú, képzelődő s másféle ember ken, köt és rak rája. S amikor ezt teszi, megnyugtatta saját lelkiismeretét s megmutatja a kendőzetlen igazságot. Ezért a humor az Istennek legsajátabb ajándéka az emberiség jóltevői, az igazi humoristák bölcsőjébe rakva. S azért olyan ritka, mert csak igen kevés emberben van meg a lélek, a szív s a szem egészsége és harmóniája. Ha valamelyikben fogyatékoság van, csorbul a humornak isteni ereje, Az éles szem meglátja ugyan a szokatlant, az igaz szív megérzi az altatást, de harmóniátlan lélekből fakadó ítélete tréfában vagy csúfalkodásban, elmésség vagy gúny alakjában fog megjelenni, mulattat vagy sért. A humorista tanít, vigasztal, érzéseket old fel, könnyít a lélek vergődéseiben. Jókáiban is a lelki élet ellentétes és végletes hangulatait humora egyenlíti ki s hogy erre szert tehetett, jó részben Sörösnek! kell tulajdonítani. Mert az élet a gyermek lelkének szokatlan, szertelen áradását gyarapítja vagy apasztja, de igazán meggyógyítani soha sem tudja, ha csak filozófiával nem nyugtatja meg, vagy humorban nem oldja föl.

Sörös hatása éppen a legjobb időben érte Jókait, akkor, mikor már, komáromi hasonlattal élve: lakk csizmára igénye lehetett volna. Beöthy László is

akkor kapott először lakk csizmát, mikor első dolgozatai megjelentek, Jókait is megillette volna 1834-ben, mikor Sörös elé járt, mert Tóth Lőrinc jóvoltából nyomdafestéket látott. A hasonlat a komáromi céhek életéből van véve. A fiatal legény, ha mesterségét kitanulta s remeklése alapján a céh mesterré avatta: járhatott lakkcsizmában. Ez is egy vonás ahhoz a típust éreztető komáromi világhoz, melyet a gyermek Jókai szeme megszokott. Sörös egészséges humora idejében jött: a már irogatni kezdő gramatistát érte. Mire a poetica classist elérte, már átsuhant fölötte korának múltó divata anélkül, hogy abba mélyebben áshatta volna bele magát s anélkül, hogy lelkén maradandóbb nyomot hagyott volna. Ami később Jókaiiban fantasztaság, már nem magára, hanem objektív vetítésben alakjaira vonatkozik s ami később saját életének nehéz és kínos epizódjai idején fenyegethette volna, a szentimentalizmus — már akkor megbukott.

Az a néhány óra, melyet Móric naponként az iskolában töltött, nem foglalta el minden idejét, az otthon való tanulás mellett még sok mindenre ráért. Arra is, hogy édes apjával szórakozzék, hogy testvéreivel játszadozzék és édes anyjával ismerőseiket meg-meglátogassák, vendégeik társaságában részt vegyen, hogy színházba is elvigyék, falura is ellátogasson, sétákra, kivált a szigeti kertben való mulatozásra is gondolhasson. A komáromi családok jó szokása, hogy a gyermeket nem zárták el légmentesen a gyermekszobába, hanem korán hozzászoktatták a felnőttek között való forgásra. Móric nevelésében azért lett ez különösebben hasznos, mert egyrészt elvonta őt könyveitől, másrészt sokat láthatott és tanulhatott, amit csak az életben tanulhatott meg. Ebben a kisvárosi életmódban mindig több bensőség, szeretet és kedélyesség uralkodott, mint ahogyan messziről vagy kívülről látszott. Az emberek akkor jobban egymásra voltak utalva, mint most, tehát szerették is egymást. Szórakozásra, ha csak nem szűkebb családi és tágabb ismerősi körben, nem igen nyílt alkalom. De az országos és a pátriában történt helyi; események így is elég anyagot nyújtottak a mindennapi élet körén túllépő beszélgetésre.

Ha azt mondjuk, hogy Móricot minden érdekelte, Jókai Károly szavát ismételjük. Az öreg úr ama ritka órák egyikében, amikor hallgatását megtölte

és saját és világhírű öccse gyermekkoráról egyet-mást elmondott, elmondta a többi közt azt is, hogy Móric nem elégedett meg azzal, hogy a felnőttek társalgását szerényen meghallgassa, hanem a hallott témákról még vacsora után is behatóan érdeklődött. Még az ágyban is kérdezősködött, mert őt mindenki és minden nagyon érdekelte. Így tehát házuk barátait s azoknak kisebb-nagyobb ügyeit, bajait megismerte, sőt számontartotta. Ezzel pedig korán megszokta azt, hogy a dolgokat egymásra való hatásukban lássa meg. A sziget déli orrán még ma is él az a hatalmas, vén tölgyfa, mely alatt, akkor még teljes díszében álló lombja alatt, sokat melázott. A legtöbb gyermek meglepszik magával a jelenséggel. Móric hosszan faggatta Károlyt: ki ültette el a fát, milyen idős, miért olyan terebélyes, mikor vágják ki vagy mikor pusztul el és így tovább. Hasonló részletességgel tudakolta egyebek között azt is, hogy a kisdunai hid előtt álló jégtörök hogyan törik a jeget s nem nyugodott addig, míg egy téli zajlás idején nem látta a jégtörök munkáját. Ezekben az apróságokban benne van ugyan minden gyermek kíváncsisága, de benne van Móric fokozott érdeklődése is, mely már többre vágyik, mint kíváncsisága kielégítésére, benne van egy egész szemlélet ingere és a dolgok igazának! keresése is: a pontos megfigyelés és a részletek megbecsülése és összefoglalása.

Jókai Komáromot nemcsak utcáiról, házairól, természetadta külsőségeiről, embereiről ismerte, de embereiben is megismerte: a szekeres-gazdákat, a mesterembereket, a céheket, az urakat s a parasztokat. Hogy ez a világ milyen mélyen vésődött szemébe, mi sem mutatja inkább, mint emlékezéseinek pontossága és ereje. Soká emlegette az úrnapi körmenet nagy parádéját, a céhek fölvonulását, amint minden céh zászlójával, jelvényeivel, képviselőivel és hivatalos öltözetével kirukkolt, a típusokat és az embereket, üreg korában is hányszor hánytorgatta, hogy még csak egyszer láthatná az úrnapi parádét! Képekkel, színekkel, alakokkal telt meg szeme és lelke — feledhetetlenül élénk benyomásokkal, melyek mind kikerekedtek benne: szülővárosa, gyermekélete teljességében. Komárom és vidéke, emberei és történetei, levegője és legendái, a természet romantikája s az élet elevelensége, ami itt különös vagy szokatlan, egyes alakok eredetisége, a típusok merev állandó-

sága — mindez nem csak kaleidoszkóp módjára vonult el szemlélete előtt, de csodálatos frissességgel rögződött meg retináján s még csodálatosabb hűséggel kísérte végig életén.

Hogyan történhetett ez? Szokatlanul éber érdeklődésének főlemlítése nem ad kellő magyarázatot. Az ilyen szemlélethez fürkésző vágygal, az alapos megismerés vágyával, juthat el az ember és csak fáradhatatlan memóriával tudja megtartani így nyert ismeréseit, ismereteit. Azonkívül még arra is szükség van, hogy a különleges, a sajátos, a jellemző vagy érdeket keltő vonások önként tűnjenek szembe és ösztönösen vonzzák az így feléjük forduló érdeklődést. Tehát egy különleges, mondhatnám a hatodik érzékről van szó, mely az érzéki észrevételek útján gyűjtött sokszerű anyagot szinte pillanatnyilag mérlegeli, osztályozza és értékeli. Az ilyen szemléletet szokták művészinak nevezni s ebben már benne van az is, hogy annak képeit a fantázia egyidejűleg föl is dolgozza s mint kész anyagot raktározza el. Komáromból, környezetéből, múltjából, legendáiból nyert szemlélete így alakult ki benne kész művészi adalékokká, esetekké, anyaggá, ami alkalom szerint s önként kínálkozott tolla alá.

Ha Shakespeare-ről méltán jegyzik fői, hogy minden személyét sajátos környezetébe állítja és különleges nyelven beszélgeti: Jókairól is el lehet mondani, mert a helyi színezetet s a sajátos egyénítést épp úgy teljes szemlélet alapján adja meg, mint tette Shakespeare, aki szintén teljes szemlélettel dolgozott s az egyidejűleg jellemzővé, tehát művészivé földolgozott képletek reális jelenítéseit adta.

Jókai korán, már Komáromban megszokta és megtanulta az ismeretek képletének ily módon való gyűjtését és ezzel igen szépen egészítette ki azokat az ismereteket, melyeket az iskolában szerzett.

Komáromi iskolai életéből még egy epizódot kell főlemlíteni, amire maga is szívesen hivatkozik: a zsidó gyerekekkel történt esetet, aki vele szemben a verstani értékét vitatta, s akit, mert nem tudta másként meggyőzni, megvert. A vitában Móricnak volt igaza, a csíny elintézésében édes anyjának, aki fiát bocsánatkérésre szorította. Ez az eset Móricot oly oldaláról mutatja, amelyikről alig tudtunk valamit, inkább az ellenkezőjét tudtuk. Azonban saját adaléka, tehát el kell fogadnunk. Ebben az esetben inkább

annak váratlan befejezése lép meg s ebben Pulay Máriának fölvilágosodottsága, puritán fölfogása. Vájon nem ennek az epizódnak tanulsága-e az, amikor Jókai édes anyja puritán nevelése alapján szolgálat igazságot regényeiben: anyja erkölcsi igazságát költői rigorozitással?

V.

Móric haladásával szülői ugyan meg voltak elégedve, mégis úgy határozták, hogy a következő évre Pozsonyba adják föl. Ennek az elhatározásnak két oka is volt. Az egyik, hogy a tanulás megviselte, a másik, hogy már németszóra is kellett adni. Édesanyja szorongva látta, hogy Móric csak nem akar telni, hogy arca sáppadt és gyakrabban köhicsél. Az élesebb pozsonyi levegő bizonyosan jót fog tenni, hiszen magában a levegőváltás is ajánlatos, amellet Pozsonyban németül is megtanul. Ezek a remények elcsitították aggodalmait, annál is inkább, mert cserébe adták Zsigmondy tanár házához, akinek Vilmos fia viszont Komáromban magyar szót tanul Jókaiék házában.

Jókai kedvesen és jellemzően írja erről a csere-rendszeréről, hogy neki Pozsonyban volt egy liebe Mutter ja, Vilmosnak meg Komáromban egy kedves mamája. Mivel mindegyik marnia a maga fiát gondozta és kényeztette a más fiában, a legnehezebb kérdés, a jó hely, a gondos felügyelet és a szerető bánásmód így mindakét félre nézve a legtermészetesebben és okosan oldódott meg. Móric tehát ősszel Pozsonyba ment, Vilmost pedig lehozták Komáromba. Komárom és Pozsony között ez a csere-rendszer egészen megszokott dolog volt. Azt lehetne mondani, hozzátartozott a komáromi és vidéki neveléshez. Annyira általánossá vált, hogy még faluról is adtak cserébe gyermeket, fiút és leányt válogatás nélkül, csak azért, hogy *egy kis más világot is tesson* s egy kis német szó is ragadjon rá.

Később már kitűnt, hogy ez a mindig sokasodó cseregyerek Pozsonyban mind egymásra talált, tehát nehezebben tanult meg németül, míg a falukban is szétszórt német gyerekek egészen jól megtanultak magyarul, így is, úgy is haszonnal járt mindakét félen s nem utolsó eredménye az is, hogy bensőbb és közelebbi viszony alakult ki a cserék szülői és környezetök között. Különben Pozsony magában nem igen germanizált s a XIX. század első felében, mikor politikai

súlya is meg volt még és magyarsága gyarapodott, amúgy sem lett volna veszedelmes a magyar fiúkra, Móricra sem.

A luteránusok líceumának .akkortájt elég jó híre volt, tanárai között azonban egy sem volt rá különösebb hatással. Schröerről tudjuk, hogy a fiúkat rászorította a németre s kora szellemében mellőzte a magyar irodalmat. Jókai jól megtanult németül, ami hasznára vált s meglátott valamit, a pánszláv törekvéseket, ami sokkal inkább hevítette magyarságát, mint amennyit Schröer le tudott volna tompítani.

Érdekes véletlen, Petőfinek is volt selmeci tanuló korában ilyen benyomása. A *Szomorú napokban*, mellyel még az *Életrajzok* számára friss emlékeiből kezdett írni 1848-ban, a líceum szlovák diákjainak életét s Bodza luteránus rektor pánszláv törekvését tapasztalásból és oly elevenen írta meg, mintha csak tegnap látta volna. Különben is, mikor Pozsonyról ír, pedig több ízben visszatér regényeiben és elbeszéléseiben a régi koronázó városra, még mindig friss emlékek tolnak tolla alá, bár ezekben sem az a melegség, sem az a varázs nem érzik, ami Komáromról való egyetlen sorát is átfűti. Nem is csoda. Két helyen élte le napjait, Zsigmondyéknál, akikre személyileg a legnagyobb szeretettel gondol és a líceumban, az iskolában₂ amelyről mindig tartózkodással szól.

Jókainál ez a szembeállítás sokatmondó, mert *első benyomások embere* és mindig őszinte volt, hallgatóságában is beszédes tud lenni. A Komáromhoz képest nyugoti és nagy város sajátos életét inkább csak mesziről és külsőségeiben látta. Személyi élménye, ami jobban megragadta volna, alig lehetett, tárgyi és történelmi hatásában azonban inkább elmerült. A régi, a német Pozsony rajza (*Mire megvénülünk*) eleven is, friss is, de mégis csak háttér s az 1825-iki diéta (*Egy magyar nábob*) s az 1835-iki koronázás (*Őszi fény*) rajza is inkább történelmi, mint pozsonyi dokumentumok és sem itt, sem más ide vágó epizódjában nincs meg az a bensővé vált rokonszenv, amelyet különben oly keresetlenül tud éreztetni. A XVIII. századi Pozsony, Pálffy nádor udvara (*Szeretve mind a vérpadig*) talán azért gazdagabb, színesebb és élőbb, mert történelmi levegőjében és korában szabadon, impulzusaitól mentesen, mondjuk így: személytelenül írta.

Ezekben a leírásokban ami festői és színes a történelmi érdeken és a festői város természeti és épí-

tési benyomásain alapul. Ezek alól csakugyan nein vonhatta ki magát s nem is akarta. A város patinája egyszerűbb embereket is megragad, viszont merev polgári élete talán akkor sem vonzotta volna, ha módjában lett volna vele jobban megismerkedni, vagy éppen belemerülni. Hazulról az iskoláig és vissza, egy-egy séta a városban, vagy kirándulás a hegyek közé, valami látnivaló, amit a város élénk élete nyújthatott, volt minden, amit Pozsonyban látott. De volt egy típus, amellyel minden lépten-nyomon találkozott, amely szokásaival és külsőségeiben fölöttlött: a nyárspolgár, a város őslakosa, a hivatalbeli, kereskedő, kézműves és kapás, vagy bármi más foglalkozású, de mind polgár s hozzá német ember. Ez a típus új és ismeretlen volt előtte, természetes tehát, ha ezt jobban megfigyelte és maradandóbban megőrizte. Ha elmondhatjuk is róla, hogy »a város képe elmoshatlanul élt lelkében élete végéig« (Alapy: Pozsony Jókai műveiben, Híradó, 1925. 37. sz.¹), viszont nem nőtt szívéhez s mikor onnan hazatért szülővárosába, nem kíváncszott vissza. Az ott eltöltött időnek, azonkívül, hogy mint említettük, németül jól megtanult, kitűnő iskolai bizonyítványát, a latin és görög nyelvekben tanúsított haladását, látóköre tágulását és szülővárosának forróbb szeretetét köszönhette. Mert bármilyen jó helye volt is Zsigmondyék-foáil s bármilyen nemes barátság fejlődött is ki közte és a Zsigmondy-fiók között: a komáromi ház melegét, a régi ismerősök becéző szeretetét nem pótolhatta. Arról, hogy a pozsonyi éles levegő, a dévényi kapun tobuló nyugati szél megerősítettem, megedzette^e, édesanyja nem ért rá elmélkedni, mert sokkal nagyobb gond nyomta a lelkét, Jókay József súlyos betegsége. Móric Pozsonyból édesapja betegágyához érkezett vissza. Szemtől-szembe állt a halállal. Éjt napot a beteg ágya mellett töltve, vergődve leste az élet küzdelmét, végül is, minden ápolás és gyógyítás dacára, elvesztette édesapját. Az izgalom és fájdalom őt is ledöntötték és csak a legodaadóbb szeretet tartotta meg az életnek. Eszter nénye, akit áldottnak nevez, mentette meg gondos és önfeláldozó ápolásával életét. Viszsaemlékezve arra a gyengéd és meghitt szeretetre, melyet atyja részéről tapasztalt: az őt ért veszteség más, nálánál sokkal erősebb és egészségesebb gyermeket is megviselt volna. Igazán, csak az édes otthon és az áldozatos hűség mentette meg e törekeny testű fiút — az irodalomnak.

A válság multán még hosszú ideig lábbadozott és szó sem lehetett arról, hogy másutt, mint Komáromban folytathassa iskolázását. Ez amilyen természetes, olyan szerencsés megoldás is lett, mert a Kollégiumban megint egy kiváló tanárra talált, akit hálával emlegetni és később, mikor Esztert feleségül vette, rokoni szeretettel körülvenni soha sem szűnt meg. Ez a kiváló ember Vály Ferenc, a komáromi főiskola igazgató tanára, a tanulóifjúság barátja és jótevője, csupa szeretet és csupa igazság. Jókaiban hamar fölismerte a rendkívüli tehetséget és külön is sokat és állandóan foglalkozott vele. Három év alatt tőle tanult meg angolul, olaszul és franciául és tőle tanulta meg a rendszeres munkát és azt, hogy a napnak minden szakaszát okosan használja föl. Naponkint reggel öt órakor meg kellett jelennie Vály tanári szobájában, ahol az iskolai dolgokon kívül másirányú tanításban is részvett. Jókai kitűnő tanítványnak bizonyult Vály órái alatt is és Vály a leggondosabb figyelemmel fejlesztette tehetségét. Jókai költészetének egyik hatalmas emelője, tudományos ismereteinek gazdag készlete, melyei igen korán kezdett gyűjteni, de csak Vály hatása alatt kezdte rendszeresen földolgozni. Mert mestere, ki maga is széleskörű tudományos ismeretekre tett szert, amelyeket szívesen osztott meg kiváló tanítványával, nem annyira ismereteinek csillogásával tünt ki, hanem azzal, hogy megtanította Jókait a természet könyvében olvasni s megtanította az események egymásutánjában a történet logikáját fölismerni.

Ami Jókaiiban pozitívum, Vali rendszeres tanításából és puritán fegyelmezéséből származik. Kevesen tudják, hogy Vály Ferenc még akkor is tudott rá hatni, mikor már országos hírvé író lett. Jókay Károly tréfálva emlegette, hogy a legnagyobb hatalom gyanánt Rózát ismerte, de Vály nagyobb volt.

Komáromi iskolázásának e második szakasza három esztendői lett ki s ez idő alatt teljesen. Vály hatása alatt állott. Az otthon és az iskola, ismerősei és rokonai társasága, egy-egy színi előadás, séta és kirándulás, némi írói kísérletek, sok ábrándozás, a szigeti kert és a református temető hangulatai közt lefolyt három esztendő elteltével, további iskolázatása érdekében Pápara vitték.

A reformátusok híres főiskolájában tárult ki előtte az élet először s a maga kendőzetlen valóságában. Társaiban a Dunántúl magyarságát, a Kollégiumban

az igazi deákéletet, a városban ismeretlen környezetet és a komárominál elevebb, nyiltabb társadalmat, az iskolában kiváló tanárokat, az ifjúsági egyesületben a szabad versenyt, az érvényesülés lehetőségét, az írói becsvágy melegágyát találta föl és ismerte meg. Még mindig a szorgalmas diák, a szerény, visszahúzódó és félénk ifjú alakjában jelenik meg, de lassankint és barátai által bele éli magát a kollégiumi világba, különösen a képző társaságba. Itt is szerencséje volt, Tarczyban mentort, néhány kiváló társában jó barátokat szerzett s ezek közül Petőfiben azt az impulsív barátot, akinek önként meghódolt és aki őt később a maga erős akaratával vitte magával és előre. Jókai életírói pápai éveit elevenen és részletesen rajzolják, színes képben és nemes verettél azokat a fiatalokat, akiknek szívében a nemzet jövője lobogott és akik megálmodták, szívökbé zárták és megcsinálták az új Magyarországot. Ezek között a jövőnek nem egy kitűnősége rejtezett, Jókai már itt kötött velök ismeretséget, itt szőtt barátságot. E viszonyok közül egy sem lett rá elhatározóbb, mint Petőfivel kötött barátsága. Szívek és sorsuk nem itt fonódott ugyan össze, de ismeretségük itt kezdődött s lassan itt fejlődött ifjonti barátsággá. Mintha Petőfi megbabonázta volna, mintha benne ismerte volna föl saját magának ellenképét, benne látta a tüzes fiatalság eszményét. Petőfi maga volt a tettekészség, Jókai meg az ábrándozás. A képzőtársaságban elért sikerök, talán azt is mondhatnók, írói dicsőségek ragyogása sugárzott rájuk s az itt szövődött viszony életök későbbi folyásában nyert különös jelentőséget s az itt megálmodott dicsőség koszorújához Pápan nyíltak az első virágok. Véletlen-e, vagy szükségszerűség, bogy Petőfi egy másik költői génusznak, Aranyénak is, tüzes barátságot fogadott? Hogy azt az irodalmi hármasságot, mely a nemzeti irány bontakozásában oly fényes diadalt aratott, a nemzet epikusát és regényíróját ez a lobogó lírikus foglalta egybe? Pápan az élet már ízelítőt adott a jövőből és körülvette őt jó tanárokkal, kedves társakkal és lassan melegülő barátokkal. Ebben a környezetben az életnek indulás nem is látszott olyan kockázatosnak és nehéznek. Ez a környezet nem vette őt körül olyan szeretettel és gyöngédséggel, mely pótolni tudta volna az elhagyott szülői ház melegét, ae természetes és reális diákéletbe sodorta. Ez idő-

ben Jókai egészségi állapota is kielégítő lévén, úgy szólván semmije sem hiányzott ahhoz, hogy boldognak érezhesse magát. Az iskolai év végén kitűnő bizonyítvánnyal, a képző társulat dicsőségével és aranyával, kinyílt fiatalsága örömeivel érkezett haza és ezt a boldogságot teljessé tette Petőfi látogatása Komáromban, az édesanyai háznál, aki Orlay társaságában kereste föl. E látogatás örömét és bensőségét. Jókai mindenkor a legnemesebb érzések hatása alatt mondja el. Emlékezzünk meg itt arról, hogy mind a hárman hamis fényt kergettek: Orlay nem lett regényíró, Petőfi nem vált be színésznek, Jókai kezéből kihullott az ecset. Az ifjúság ábrándja, ha nem valósult is meg, de a talentum érzése, mely az ábrándot tüzelte, őszinte és így jogos is volt. Petőfit e látogatása alkalmával Jókayné megszerette. Talán nem annyira első lírai sikereiért, mint inkább meleg baráti szívéért, amelybe az ő gyöngye Mórckáját annyi szeretettel befoglalta. Ekkor még senki sem gondolta volna, hogy ez a két jó barát egyszer el fog hidegülni s hogy ebben Jókaynénak is része lesz. A boldogságnak e rövid néhány napja hamar elfutott, Petőfi is hazaindult, Orlay is vélément, Jókai otthon maradt — az édes anyjának.

Az édes anya szeme meglátta, hogy fiának viszonylagos jó egészsége csak leplezi szervezete gyöngeségét s bizonyára arról is tudomást szerzett, hogy mellfájása és köhögése Pápán is meg-megújult. Így a viszontlátás örömebe a jövődóért való aggodalma ürömet kevert. Jókai maga alig titkolhatta baját, hiszen még mindig oka volt attól félni s mint még mindig képzelődő ifjú, talán komolyabban is ítélte meg. Ezért a következő évben nem Pápara adták, hanem Kecskemétre vitték jogot hallgatni, ahol távolabbi rokonuk, Karika professzor, gondozására bízták. Gyenes városi főmérnök háza lett otthonává. Ez a nyílt szívű, eleven szemű és testben-lélekben egészséges, művelt magyar úr igen sokkal több lett Jókaira, mint szállásadó gazda. Ha szabad így fejezni ki magunkat: második apját találta föl benne. Az édes apa gyöngédsége mellé a nevelő apa egészséges szeretetét kapcsolta. Megtanította arra, hogyan kell magát edzenie, testét ellenállóvá, egészséjét állandóvá tenni okszerű és helyes életmóddal, testgyakorlással, az időjárás szeszélyeinek okos ellensúlyozásával. Kivitte magával a falak közül a gazdag város ter-

jedelmes határába, melyei gyalogszerrel és kocsihátton ismételten bejártak. Nyári nap hevét tűrni, téli fõrgeteggel dacolni, bojtárokkal, csaplárosokkal, pusztai népekkel barátkozni tõle tanul. S mindezek hegyibe általa ismerte meg a kecskeméti pusztái, Bugacot, Szikrát, az alföldi õserdõt, a vándorhomokot, a tiszai öntés lápvilágát, a tanyákat és embereit, az Alföld természeti szépségeit és rejtezt költészetét. Amit Komárom vidékén, hogy úgy mondjuk, üveg alatt, panorámában látott: Kecskeméten a maga valóságában, élő életében, az alföldi horizont teljes fényében, kendõzetlen természeti állapotában ismerte meg, személyi tapasztalat, közvetlen hatások alatt tette sajátjává. A természetnek õsi ereje és játékos kedve csillant meg elõtte a vihederben és a délibáiban; a magyar fajtának nomád ereje és okossága a tanyai ember öntudatában és eszejárásában; a tanyai élet érintetlen tisztasága a tanyai világ nyelvi és költõi kincseiben és kendõzetlen hite erkölcsi és vallási föl fogásában.

Jókai a Kis-Alföld világot is látta, a Nagy-Alföldét is. De milyen nagy különbség volt abban, ahogyan amazt és ahogyan ezt látta és megismerte. A mohó szem vágyával fogta át amazt, a gyönyörködõ szem öntudatával szívta föl ezt. Tehát ott inkább a szemlélet külsõségeiben, itt a föl ismerés és megértés bensõ értékeiben látta meg a két magyar föld és nép világot és életét. Benyomásait azon melegében írta meg a *Hétköznepok*-ban és elsõ regényének Kecskemétre vonatkozó részletei, a regény milieuje, a természeti képek pazarsága és alakjainak reális rajza nemcsak annak bizonyítványa, hanem egyben hálája is kecskeméti életének. Ilyen bensõvé vált élménye jóval késõbben a hortobágyi kirándulás is, melynek eredményi a *Sárga rózsa*-ban áll elénk és arra eszméltet, hogy Jókai pontosabb megfigyeléssel és még mélyebben merült bele Hortobágy megkapó világába, mikor a két bojtárban a típust és mind a kettõben különkülön egy-egy egyént tudott élesen megrajzolni. Ez a pusztázó élet szemét, lelkét, kedélyét, egészségét egyformán jótékonyan formálta s talán nem csalódás azt hinni, hogy kecskeméti tartózkodásának Gyenes hatása adta meg igazi jelentõségét. Itt lett emberré, mint maga vallja s itt lett poétává, amint emlegeti.

Az a félénk, szõke fiatal diák, aki Pápán még mindig a komáromi otthon elkényeztetett úrfijának

folytatása gyanánt tekinthető: Kecskeméten alakult át fiatal emberré. A jogakadémia és a város társadalma különben is más világ, mint a gimnázium és a féltő szülei ház, meg az idegen Pozsony és a konzervatív Pápa diákvilága. Önállóságra kényszeríti és az életbe állítja még az olyan szelíd ifjakat is, amilyen Móric volt.

Az akadémiai ifjúság foglalkozása nem merült ki a leckeórák látogatásában és a tanulásban. Egymás közt az akadémián ugyan rivalizáltak, de azon kívül meghitt társaságot alkottak. Egyikök vívni, másik táncolni, harmadik hegedülni, Jókai festeni tanított, jótékony, nevelő hatással voltak egymásra és természetesen ápolták a testületi szellemet. A jogász ifjúság társadalmi tényező a városok életében ma is, az volt Kecskeméten, Jókai idejében is és a kékszemű, szőke hajú komáromi jurátus nemcsak az akadémián és társai között, a városban is feltűnést kelteti és hangadóvá lett. E vidám és derék fiatalság a vidéki művelődési központok, a kollégiumos városok úri köreiből szívesen fogadott vendégként forgolódott; bál, műkedvelői előadás, házi multság, szüret, családok összejövetele, kirándulás, színház, alig folyt le náluk nélkül, Jókai mindenütt első, sok házban járatos, sok fiatal leánynak mulattatója, összejövetel rendezője: kellemes elegáns és jól öltöző, jól szituált nemes ifjú, kinek társalgását a mamák, készültségét az apák és udvarlását a leányok szívesen látták. És őt már némi írói nimbusz is követte s a véletlenül Kecskeméten színészkedő Petőfi-vel való szoros barátsága emelte. Még mindig nem tudott határozni. Festői ábrándjait nem zavarta el, sőt Kecskeméten szorgalmasan festegetett, nem egy leányismerősét festette le olajban, írói becsvágya azonban már komoly kísérletre ösztönözte.

Az a próba, ha nem járt is teljes sikerrel, eldöntötte sorsát és jövőjét s már ízelítőt nyújtott az írói dicsőség mámorából. Komáromi versikéi, színi kísérlete még egészen zárt rokoni és baráti körben maradtak, pápai szárnypróbálgatásai már a nyilvánosság elé kerültek, igaz, hogy a képző társaság közönsége még nem a nagy nyilvánosság. De az Akadémia dráma-pályázatára beküldött darabja, a »Zsidó fiú«, melyet Kecskeméten írt, országos nyilvánosság elé került, kezdetnek és ígéretnek egyaránt bevált.

A Zsidó fiú, dráma öl felvonásban Jókainak első, irodalmi igényű műve. Az Akadémia drámai pályá-

zatára voll szánva s meri idegen kézzel kellett írni, Petőfi másolta. A dráma sorsa ismeretes, Vörösmarty és Bajza ellenében, kik a jutalomra is érdemesnek tartották és ajánlották, más pályamű vitte el a pálmát. De Jókainak a két nagy irodalmi kitűnőség elismerése úgyis sikert jelentett s az eredmény úgyis boldoggá tette. A dráma csak ötven év múlva jelent meg nyomtatásban, természetes, hogy akkor már nem hatott. Ami ma meglep, költői nyelve és szabad ömlése a gazdag ifjúság ajándéka; ami nem hat, a romantika halmozása, korának irodalmi hatása. A mese érdekes, de beállításában szaggatott epizódok egymásutánjával inkább emlékeztet a drámára, mint érezteti azt. E szerint alakjai és jellemei inkább vitetnek, mint úsznak! a niese árján. A túlzó romantika divatja elmúlt, o dráma elmélete és gyakorlata a mai irodalmunkban is nagyot haladt, a dikció zengését megszoktuk s nyelvünk azóta erőben és bájban, ritmusban és természetességben egyaránt föltisztult. Ebben a pályaműben nem szabad többet látni, mint ami benne van... de azt meg kell látni: ígéretet a jövőre, melyért a géniusz merészsége és frissége szavatol.

VI.

A kecskeméti vidám és boldog kél esztendő, melynek *Kőrösi* Sándor oly vonzó képét rajzolta,¹⁾ melyről *Molnár* Ádám annyi derült epizódot tudott elmondani,²⁾ hamarosan eliramlott s Jókai kitűnő diplomával sietett boldog édesanyja karjai közé. Kevés ifjú hagyja el iskoláit annyi elismeréstől követve, mint Jókai, kit társai irigység nélkül szerettek. Még kevesebb az olyan, kinek jövőre útjára már az Akadémia elismerése vet fényt s rajta kívül nincs senki más, ki ennek az útnak legvégén oda emelkedett volna, ahol Jókai dicsősége delect.

A legboldogabb édesanya egyengette útját otthon, Komáromban, Asztalos István irodája felé, ki a város közéletében vezető ember, tekintélyes úr és kitűnő *ügyvéd* voll: principális és atyai jóakaró egy személyben.

¹⁾ Pesti Hírlap 1893. 5—7. sz.

²⁾ Maga is vidám és humoros természetű ember. Sokszor és szívesen emlegette a régi jó idöket s annak sok vidám történetét mesélte el. — Sajnos, hogy ezek a mesélövel cgyüll örökre elhallgatlak.

Nála kezdte a patváriát s minden tekintetben kiérdemelte elismerését. A hazakerült fiatal Jókait mindenfelé szívesen fogadták és hamarosan megállapították róla, hogy jót tett neki a kecskeméti levegő, hogy megférfiassodott. S ebben az észrevételben feledés borult Jókai kisasszonyra, ahogyan korábban becézték. Amit maga vallott magáról, hogy Kecskeméten lett ember és író — otthonában rendre ismertté lett. Itt is, mint ott, szívesen járogatott társaságba és szívesen ajánlkozóit arra, hogy egyik-másik ismerőse arcképét lefesti. A régi ábránd, melyet atyja szövögetett gyermeki kísérletei alapján, még egyre kísértette, hogy festő legyen.

Szinnyei följegyezte róla, hogy még ekkor is följárt Orbán Gábor városi rajzmesterhez s hogy ő (Szinnyei) látta készülő olajképét is, mely valami régi várat ábrázolt. S mégis Komáromban kevesebbet festett, mint Kecskeméten. A régi ábránd talán csak akkor foszlott teljesen szét, mikor őt Petőfi, Pákh Albertnek mint kiváló festőt mutatta be, holott Jókai már akkor föl-Sünt néhány elbeszélésével s a *Hétköznapiok* egyes részleteivel, melyek a P. Divatlapban jelentek meg.

A fiatal patvarista tehát rajzolgatott, festegetett, készült az ügyvédi cenzúrára, járt társaságba, részt vett a fiatalság mulatozásaiban is, de legszívesebben szigeti kertjökbe vonult, vagy valami más olyan helyre, ahol gondolataival, ábrándjaival, álmaival a természet ölébe rejtőzhetett. Mintha az otthon a kecskeméti vidám és legényes életet lassankint elnyomta volna, talán a régi emlékek hatása alatt, talán az új benyomásoknak engedve: mennél több időt töltött otthon, annál inkább magába vonul. Hajlamán kívül valami más is közre játszik ebben a szokatlan félrehúzódban: Asztalos Etelka.

Derék princípálisán kívül Asztalos házában más vonzó erőt is lődözött föl, Etelkát, princípálisának szép, fiatal leányát. Ismeretségük csakhamar szépen induló regénnyé volt válandó s Jókai sok esztendő múlva le is írta a regény elejét a *Tengerszemű hölgy-ben*. E regény hősei a költő és Domokos Jánosnak, az aranyembernek egyik unokahúga. A Domokos leányban Etelka elevenedik meg tolla alatt s az Én-regénynek elejét, a történetnek első bájos fejezetét, ama szívárványos ábránd rajzának tekinthetjük, mely szívöket összefűzte. Hogy részleteiben mi a történeti valóság s abban is mi vonatkozik Etelkám, talán

nem annyira fontos, mint eszményi *vonzalmuk rajza* (és a szerelemtől életre költött becsvágy: kitűnni, hogy méltó lehessen Etelkára.

Az imádott leány tehát munkára ösztönzi az ifjú szerelme: íróvá teszi, talentumát ébreszti föl. Eddig talán földi is a rajz a valóságot, de itt a regény eltér tőle, mert a *Tengerszemű hölgy* már nem Etelka, de csapodár szívű, hiú és élni vágyó pillangó, aki egy vagyonos nemes ifjúhoz megy feleségül azalatt, míg a költő érte dolgozik, s a valóság hasonlít a regényhez annyiban, hogy Etelka és Móric útja elválik. Érdekes, hogy a regényben az elválás okát azzal a komáromi kifejezéssel jelöli meg, amely a valóság szerint földte Etelkától való elszakadását: *szétszólták őket*. Mert kettejüket csakugyan *szétszólták* s bár minden jóra válhatott volna: nem történt semmi, ami a *szétszólást* megakadályozhatta volna. A *Tengerszemű hölgy* és a költő történetének szála a regényben szinte egymás kedvéért állandóan bogozódnak, kereszteződnek, Etelka és Móric, ahogy szétszólták őket, többé nem is találkoznak, bár e harmatos szerelem emléke Jókai folyton kíséri s a szeretett leány képe és emléke vissza-vissza tér — gondolatban és költészetében. Etelka iránt az irodalom a *Hétköznapiok* megírásáeri hálás, mert Jókai ezt az első regényét az Etelka-láz idején szigeti kertjökben írta, hova 1845 nyarán elvonult remetéskedni: dolgozni, tanulni és ábrándozni. Ez a harmadik *Etelka* belejátszik az irodalomba, mint Vörösmartyé és Petőfié, nem ugyanoly erős visszahatással, de mégis azzal a kétségbe nem vonható ténnyel, hogy Jókait a *Hétköznapiok* megírására tüzelte. Ha igaz, hogy a hatást az ellenhatásból lehel legjobban fölismerni, nem érdektelen ezt a mechanikai törvényt emlékezetbe idézni.

Vörösmarty Etelkájának köszönhetjük *Zalán futását-U* Petőfiének a *Cipruslombok-at* Jókaiének a *Hétköznapiok-ai*. A *Cipruslombok* költői emléke annak a hirtelen támadt és magasra lángoló szerelmi szenvedélynek, mely Etelka tragikus elvesztése után az imádott leány sírja fölött kiégett. *Zalán futása*, azonfelül, hogy a szeretett leány képe és emléke Vörösmarty költészetében annyiszor fölbukkan és oly soká kíséri a költőt: mértéke annak a nemes és komoly érzelmeknek, melyről Vörösmarty jellemzően vallja, hogy üldja Etelkát, mert általa fejlett ki benne minden érzemény. E mély vonzalom sok-sok esztendő

múlva sem halkul el, hanem tárgyat cserél s Laurában ujjongva tör elő. Vörösmarty mély érzésű, komoly és állhatatos szenvedélye mi más, mint Jókainak diákos lángolása, mely még csak egy elégiát sem sugallt? Petőfinek nyári zivatarként kitörő és elfutó fájdalma mellett Jókai álmatag hangulata, mely még panaszra sem kél, csak egy illúziót kelt, hogy a még Kecskeméten fogant regényét Etelka kedvéért írta meg. Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy az Etelka-epizódban sokkal több a romantika, mintsem a való s hogy abban Etelkának Jókaira eső futó mosolyánál többet ne is keressünk. Ismerve azonban Jókai hirtelen támadó hangulatait és merészen szálló fantáziáját, föl lehet tenni s így el is lehet fogadni, hogy a szép leányka az ifjú patvarista fejét pillanatra megzavarta s hogy e pillanat elég volt annak el hi vesére és elhíttetésére, amit az irodalom komolyabb és mélyebb hatásnak minősített.

A juratéria arra is alkalmas idő, hogy az alatt a fiatal ember sok mindent megtanuljon, amit az akadémiában nem tanítottak, hogy az alatt más egyebet is forgasson, ne csak a tripartitumot s végül, hogy az alatt valamire el is határozza magát. Úgy látszik, hog}' Jókai csak az ügyvédi diploma megszerzésére határozta el magát, hogy a juratéria ideje alatt az idő és körülmények hullámain ringott és sajkája ott lett kikötendő, ahol a hullámok ringatták vagy ahova ragadták. Azzal tisztában volt, hogy a régi Jókai-vagyonnak sokféle oszlott s apja után reá szálló részére nem támaszkodhat; nem azért tanul tehát, hogy a rigorozum után cum decore ősi vagyonából urasán megéljen, hanem azért, hogy kenyéradó pályára léphessen. Édesapja is így tett, ügyvéddé lett és hivatalt vállalt. Ez a,- gondolat édesanyjának is tetszett, őt magát is tüzelte s amellet úgy érezte, hogy apja emiékének is tartozik vele. Különben is kora fölfogása szerint is a közpályára való lépésnek az ügyvédi diploma megszerzése volt az első föltétele, mert azt tekintették ama bűvös fünek, mellyel a Jövendő Kapuját föl lehet pattintatni. Jókai tehát, mint aféle jó fiú, szívesen foglalkozott előbb Komáromban, utóbb Molnár Józsefnél Pesten a jogi stúdiumokkal," de az alatt már irogatott és folytonosan művelte magát, sőt már írói nevet is szerzett és Petőfi karján és kői [eszéiének reá hulló sugaraitól megvilágítva foglalt helyet a közvélemény asztalánál«.

Petőfinek két költeménye szól Jókaihoz. Az elsőben ifjú pályatársát üdvözli, a másodikban hozzámenekül, barátságában talál erőt, megnyugvást a jövőre s védelmet a támadók ellen. Az első kérészetlen: szívből fakadó üdvözlés ifjú pályatársához s biztató remény szólal meg benne, a második elmélyült bizalom és törhetetlen reménység talentuma és barátsága iránt. Gondoljunk arra, hogy Petőfi nem mindenkit tisztelt meg barátságával s arra, hogy 1845 végén üdvözlő verse keltekor, nimbusza már fent ragyogott. Jókaira tehát nemcsak megkülönböztetés, hanem kitüntetés számba ment Petőfinek szokatlan melegsége és elismerése. Bizonyára érezte ő ezt maga is, talán jobban is meghatotta, mint azok a sikerek, melyeket a P. Divatlapban megjelent elbeszélései arattak. Minden simán ment s itt meg kell állapítani, hogy Jókait a siker és dicsőség nem kapatta el. Csak olyan megbízható nagy deák volt, mint amilyenek kisebb iskoláiban mutatkozott: szorgalmasan végezte prakszát és állandóan készült a rigorózusra.

Ennyi komolyság nem minden ifjú emberben találkozik, kivált az olyanok között, kiket az irodalom szele érintett vagy elragadt. Jókait az elismerés és a dicsőség nem mámorosította el annyira, hogy tanulmányában megingott volna. Pedig nem vonult félre tanuló szobájába s nem zárkózott el a fiatalság mozgalmas és vidám életétől. A siker, melyet Petőfi előlegezett, nyomon követte dolgozatait s az ifjú barátok társasága, melybe szintén Petőfi vezette be, lelkesedéssel fogadta és szeretettel sátorozott körülötte.

Pápai és kecskeméti barátai közül is sokkal találkozott s velők megújította vagy fönntartotta baráti viszonyai. Szívesen látott vendége lett a Pesten élő komáromiak társaságának is, melyet néhány birtokos család, a sűrűn látogató megyei és városi ismerősök, Pesten élő orvosok, politikusok és jurátusok a komáromiak ismert összetartozásával valóságos *családdá* avattak. Tóth Lőrinc, Beöthy Zsigmond, Pázmándy Dénes, Külky Henrik az irodalom és közélet emberei különös örömmel fogadták a jeles és máris kitént ifjú kompatriótát, kit Petőfi mindenütt mint Magyarország leendő nagy íróját mutatott be. Szívesen látták az irodalom vezető emberei is, Bajza, Vörösmarty, Frankenburg, Vahot Imre, Pákh és az a

lelkes ifjúság, mely a fővárossá leendő *polgárvárosnak* magyar színt és zamatot kölcsönzött.

Nem lenne csoda, ha Jókai ilyen kedvező viszonyok között, ilyen társaságban s a negyvenes évek közepén lüktető, nagy akaratoktól és elhatározásoktól izzó életárján megfélekedezett volna egy-egy pillanatra azokról az ígéretekről, amelyeket édesanyjának fogadott, hogy Pesten leteszi az ügyvédi cenzúrát. Nem így történt. Tartotta magát s elhessegetve a csábító alkalmakat, a képzelő erő ábrándjait, az ábrándok mámorát, talán még talentuma feszítő erejét is megfékezve: egész lélekkel fordult tanulmányaihoz. Meglepő jelenség, hogy az a fiatal író, aki már Pesten való megtelepülése előtt föltűnést keltett néhány elbeszélésével, aki a *Hétköznapok* kéziratával hagyta el szülővárosát, aki Petőfit talentumával és barátságával megigézte és a talentum talizmánjával mondott búcsút édesanyjának, Etelkának és szülővárosa feledhetetlen emlékeinek, hogy ez a fiatal író egész férfinak mutatja magát és egyenesen halad kitűzött célja felé: diplomája kiküzdésére.

Bele lehet-e tekinteni az ifjú lélek mélyébe ezekben a forró és bizonytalan órákban? A kollégiumi és az édesanyjai nevelés puritán parancsa, mely kötelességei tárja szeme elé, elég erős arra, hogy uralkodjék érzelmein, leküzdje ábrándjait, de még sem tilthatja el emlékeitől. Bizonyára Jókai lelkében is fölrajzoltak ezek az emlékek, melyeket a búcsú pillanatában talán elnyomott a válás fájdalma. Mikor a pesti hajó megindult lefelé, mikor integető édesanyja kendője beleveszeti a víz fényességébe, a kedves sziget fáit eltűntek szeme elől s a felséges Duna kanyarodó parija egy rövid pillanatra lezárta a víz folyását: bizonyára Jókai szeme előtt is összefolyt a múlt s még nem tárult ki a jövő. Keressük-e ebben az igézően naiv fiatalemberben, ennek fölrajzó ábrándjaiban, a változás izgalmaiban, melyeket a válás és Etelka emléke árnyalnak, keressük-e a komoly megfontolásokat, jövődjére irányuló aggodalmait? Ne tegyük! Bízunk szabadsága hajnala örömeire, lelkesedésére, reménységeire, ahogyan jövődje és (mi már tudjuk) dicsősége felé halad. De azt már megállapíthatjuk, hogy Jókai ekkor szakadt el Komáromtól, hova ezután csak vendégül, ritkán és rövid időre fog el-ellátogatni és csupán abban marad komáromi, amit hazuról emlékeiben, nevelésében és tehetségében

magával visz. Tarsolyában viszi magával azt a bűvös füvet, mely jövődje kapuját megnyitja: tehetsége talizmánját.

Jókai tehát kitűnő eredménnyel rigorozált. Diplomáját kihirdették s ő irodát nyitott. Volt egy pöre is, amelyet megnyert, azután lemondott az ügyvédségről. E hirtelen változás okát maga mondja el, mikor H2J első árverést leírja. Mily szépen s mennyi szeretettel van ez a kis — életére döntő epizód megírva! Költői motívumnak kedves és írója lelkére bizonyára jellemző. De vajjon megérteti-e velünk elhatározását? Azt hiszem, ez az a spanyol fal, mely mögött a szín változata történik. Ha Jókai benső szükségből, hivatásának szeretetével, választ pályát s nem külső körülmények hatása alatt, bizonyára nem riad vissza az első kellemetlenségtől, amely foglalkozásával jár. Minden foglalkozásnak van árnyoldala, s pályánkat nem jövődi foglalkozásunk árnyoldalaiért választjuk. Amit annyi munka és szorgalom által kivívott, diplomáját csak annyira tartja, mint egy iskolai bizonyítványt, mellyel a szokásos tanfolyam befejezését igazolja! Ez az ellágyulás akasztotta-e meg pályáján? Bajosan, sőt bizonyosan nem. Jókait az idők árja és talentuma ragadja magával s ezt a kedves epizódot ürügynek kell tartani, amely mögött diplomáját tarsolyába zárhatja s előveheti tehetsége talizmánját, ezt a mesés és csodás füvet, mely nemcsak kenyeret, ambróziát is kínált neki.

Ma már természetesnek látszik és szinte lehetetlenségnek, hogy Jókai más lehetett volna, mint író. De abban a korban nem látszott az olyan természetesnek. Jókai maga sem tudhatta, hihette, ami később bekövetkezett, édesanyja sem álmodhatta meg későbbi dicsőségét. Ezt a váratlan fordulatot csak életrajza írói magyarázhatják megnyugtató bizonyossággal. De a múlt század negyvenes éveiben az írói pálya még a beérkezettek számára is göröngyös és tövises és sovány ken3'érrel kecsgetett. Ez bár keserű igazság, de érthetővé teszi a szülők aggodalmát, mellyel íróiságról ábrándozó fiaik jövőjét kísérték. Jókainé is nehezen tudott belenyugodni, hogy fiából író legyen. Amennyire boldoggá tette kitűnő diplomájával, annyira aggódóvá az irodája bezárásával, ő azonban nem állott nyíltan útjába, de bele sem nyugodott. S ha mégis beletörődött, azért történt, mert bízott Petőfiben és bízott fia tehetségében. Szeren-

csére egyikben sem csalódott s így minden jóra fordult, ami akkor zokon esett.

De ebben a szerencsés fordulatban más tényezők is szerepeltek, a negyvenes évek szelleme és fiatalsága. A »szent akarat« kora volt ez, az erős hazafiak és kivételes tehetségek kora, melyet eszményi honszeretet, ideális gondolkodás, tettekész hazafiság fűtött és önzetlen és merész ifjú szív segített diadalra. Mint a görög tragédiában a kar, ez volt a nemzet akaratának és a közvéleménynek tolmácsa. A reform-politika is a sérelmek fölpanaszolásával kezdődött. Azonban a nemzeti nyelv jogáért indított küzdelemhez a nemzeti jogokért is küzdelmet csatolt és szívóssággal elérte, hogy az alkotmányos szabadság kivívásáig és az európai szolidaritás kapujáig el is jutott. De a reformkorszak evolúciója sem történhetett volna meg az országgyűlési fiatalság és a negyvenes évek ifjúsága nélkül. Ez a fiatalság Széchenyi apostoli igéiből, Vörösmarty hazaszeretetéből, Deák bölcsességéből, a centralisták eszményiségéből, Kossuth lobogásából élt és kelt munkára. Akit a lelkesedés elfogott: a nemzeti politika hőse lett, aki azt szolgálni és vezetni tudta: együtt nőtt az eseményekkel s ha politikus, ha író volt, egyaránt a jövőnek dolgozott, a haza és saját dicsőségén. Ez a kor, az időnek ritka hulláma volt, mely még akkor is ragyogón, tisztán gyöngyözött, mikor Világos fekete szikláján megtörött. Jókai is erre a hullámra bocsájtotta sajkáját s attól a pillanattól kezdve, mikor Petőfi őt a Pilvaxban bemutatta: sorsának nem ura többé.

Jókai tehát íróvá lett anélkül, hogy tudta volna, s hogy erre különlegesen készült volna, vagy nagyon akarta volna. A fülemüle sem készül énekes madárnak, de ilyenek ismeri el a világ. Még mint patvarista s később mint jurátus kezdte írni regényét, azzal egy időben Írogatta »beszélyeit« s az előtt a *Zsidó fiút*, még előbb a kecskeméti és pápai kísérletejkjet s még azelőtt komáromi szárnypróbálgatásait. Kitétszik a visszatekintő sorozatból, hogy neki már múltja volt, mikor elindult a jövő felé. Talán nincs is valamire való fiatal deák vagy főiskolás, aki nem kopogtatott volna valaha a literatura kapuján. Az első kísérletekhez fűzött ábrándok azonban legtöbbször elillannak, mikor a mámor, mint az álom elillan: az ébredés valósága különben is kijózanít. De a komáromi versikék és színjátás, a pápai önképzőkör diadalai,

nem esnek oda, először azért, mert nem ábrándok, hanem valóságok, másodszor azért, mert ezek a kezdetek későbbi erőteljes és diadalmas költői munkásság feltünetezésének bizonyultak. A talentum ütközése belső természetének feszítő erejével és a külső viszonyok kedvező alakulásával egyenes viszonyban állván, Jókai korán és meglepően jelentkező kísérletei már a jövő kezdetei gyanánt tekintendők. Korán ütköző talentuma, korán kiérdemelt meglepő sikerei, mintegy predestináltak s ő ha, mint jó kálvinista hitt is a predestinációban, jövődjét festői tervezgetés, írói próbálkozás, komoly jogi stúdiumok végzése között habozva és ingadozva keresi. Amint azonban az ecsetet kiüti kezéből a toll, a tripartitumot félretéti a »humorisztikus regény«,¹⁾ amint a hírlapírás jobb kenyeret kínál, mint az ügyvédbojtárság, amint a lelkes ifjúság körében a »közvélemény asztalához« jut: a nyilvánosság emberévé válik és egészen természetesen történik, hogy előbb Frankenburg lapjánál (*Életképek*) a színházi, majd Selmeczy lapjában (*Jelenkor*) az újdondász rovatot vezeti s utóbb Petőfivel együtt, majd tőle elválva szerkeszti az *Életképeket*, azután egyéb vállalatokat támogat, szerkeszt, indít és alapít; Csenyery után a *Pesti Hírlap*-tól kezdve a lapok egész sorozatát a *Nemzet*-ig. Milyen nagy része ez a magyar időszaki irodalomnak! Mennyi remény és csalódás, öröm és bánat, eszmény és kiábrándulás, törekvés és elbukás, izgalom és unalom, irány és habozás, szolgálat és vezetés, népszerűség (és kegyvesztettség kíséri őt e pályán, melybe bele játszik a közéletet uraló politika indulásától haláláig.

Ez volt a mindennapi kenyér, amiért dolgozni és amit megszolgálni kellett. Hosszú és keserves szolgálat! Mikor, mint a magyar népmese szolgálégyne eltöltötte a három esztendőt — három napot — nehéz és kockázatos munka után, a hírlapírás robotja után, kérhette csak jutalmát: az udvar szeméjén tengődő kablát, a szakadozott kötőféket, a penészes nyeret. S a rjezes orrú vén boszorkány, a politika, a közvélemény, akit szolgált, mindig kiadta díját: a pegazussá rázkódott kablát, az írói dicsőséget. Ezzel köszörilte ki a csorbát, ami népszerűségén esett a nyilvánosság, a politika porondján. Ez volt a mindennapi kenyérért folytatott izgalom és küzdelem,, ennek heve és koc-

¹⁾ így nevezi a Hétköznapok-at címlapján.

kázata az a szülendő és elevenítő erő, melyre szüksége is volt, melyet azonban belőle merített. Ez volt a mindennapi robot, melyben a küzdő, verejtékező, elfáradó vagy elcsüggedő ember földi indulatait és érdekeit kiélte; ez volt a mindennapi harangszó, mellyel Jókai a nemzetet köszöntötte. Ez volt az Echo, mely hallgatott sokszor és mélyen, mikor a politikus Jókai megszólal! s mely diadalmasan harsogott, mikor a költő egy-egy műve megjelent.

Hírlapjai, vállalatai nélkül, ujdondászi és szerkesztői működése nélkül pályája felette hiányos lenne s ha mérlegre vetjük a kiegyezés és a fúzió előtt és után való periódusokat, meg kell állapítani azt is, hogy az elsőnek fényét az utóbbinak sok árnyéka sem tudta soha elhomályosítani. A politikust bírálhatták., bírálták is, de az elnyomatás korának harsány publicistáját nem feledték soha. Van abban valami ellentmondás, hogy Jókai közéleti működése a passzív ellenállás idején értékben és jelentőségben igen sokkal meghaladta az alkotó politika politikusának efemer hatását.

Az az út, publicisztikai pályája, melyet 1848-tól maga után hagyott, nagyjában egybeesik a nemzeti politika haladásával s így amilyen természetes, hogy ő mindig a kor és idő hullámain ringott, éppen oly igaz, hogy népszerűsége is aszerint száll és emelkedik, amint a nemzeti politika autochton eszméinek ad hangot. Ami megint azt mutatja, hogy Madách szerint, ha előbb vezére gyanánt szerepelt is, később mégis csak úszója maradt kora folyamának. Jókai egész élelében hírlapíró és publicista maradt. Ez a pálya a politika, az irodalom, a tudomány, a társadalom és a közélet közös és érintkező területeit természetesen szelte is. Így a nemzet történetében sok irányú tevékenysége ugyan egybeforrott, de sem egyik, sem másik területén nem tudott annyira önállósulni., liqgy attól véglegesen elkülönülhetett volna. Itt is, ott is, mindenütt a nyilvánosság embere, a közélet reprezentánsa maradt, mindenütt ki volt téve az ezerfejű szörnyeteg tekintetének, a pályával együtt járó izgalmaknak. Ennek követ kezmenye lett, hogy Jókait, a szépirodalom Jókaiát is a nyilvánosság, a közélet, a pártfölfogás, az irodalmi divat és az esztétikai elvek változó kánonai szerint mérték. Viszont a belletrista Jókai sem tudott mindig szabadulni közéleti alteregójától. Ebből pedig sok félreértés, néha keserűség,

többször ellentmondás született és valami amabilis konfúzió, amelyen ő maga vágta magát legkönnyebben keresztül. Ez így van és velejár az étellel, mely nem differenciál, hanem a maga konkrét valóságában fogja föl és mutatja meg a polifon jelenségeket és embereket. És mert így van, megértjük a polifon Jókait is, kinek egyformán szüksége volt közéleti és írói munkásságában a polifon életre, mely neki a mindennapi kenyéren és dicsőségen fül, az olimpuszi ambróziát és a Stoa nyugalmát egyformán megadta és biztosította.

Az *Életképek* színházi rovatától a *Monarchia* magyar köteteinek főszerkesztői méltóságáig Jókaink és a magyar hírlapírás és publicisztika útja közösen halad. De mily hosszú út az, melyen akkor elindultak, s hova emelkedett mind a kettő félszázad alatt? A három divatlaptól, a két politikai nagy újságtól, az egy tudományos szemléttől a mai nagy időszak irodalomig nyomozott úton mindenütt ott van Jókai alakja, aikivel s jó részben aki által a nemzeti élet, annak haladása együtt jár és emelkedik. Vonzaná nyomozni, hogy a Czuczor alatt sanyargó újságíróból hogyan lett udvar fényében sütkérező főszerkesztő, ide csak az tartozik, hogy az a véletlen, mely őt az *Életképek* felé vitte, Petőfitől is függött, de java részben tehetségén fordult meg. Ez a tehetség vonzotta Petőfit, vonzotta és igazolta Frankenburgot is, kinél első »beszélyei« megjelentek s aki lapjának akkor igen kényes és fontos rovatát reá bízta. De ne feledjük, hogy ebben az időben a vállalat az íróktól nyert fényt s hogy az újságírók elsősorban írókból válogatódtak. Az íráság és hírlapírás még nem különült el annyira élesen, mint később és ma s Jókait is tehetsége, mely már legelső beszélyében is feltűnt s további dolgozatai vitték az *Életképek* belső dolgozó társai közé. Itt nyerte ujdondászi és írói avatását. Foglalkozása kedve szerint való. Meg tudja élni a maga emberségéből, ámbár Komáromból »tyúkkal-kaláccsal«, időnként kisebb-nagyobb összegekkel is támogatják. Megadja neki az érvényesülés lehetőségét, sőt többet: a kitüntetés bizonyosságát. Hamarosan eléri Petőfi népszerűségét, aki maga is népszerűsíti őt, mert benne látja irányának egyik biztosítékát. Mivel így útjuk párhuzamosan haladt, egyik sem gondol versengésre vagy nyugtalanzkodásra. Jókai örül sikereinek, Petőfi a népies ízlés hódításainak, terjedésének, s mivel egyik novellista, a másik lírikus,

költői útjuk nem is fog kereszteződni soha. Barátságuk ez időt a legmeghittebb, szívek és szellemök ekkor állanak legközelebb, Jókai azért is, hogy Petőfi a készülő regényből mutatványt közölt és a kész regényt elhelyezte. Így jelent meg a *Hétköznapiok* Hartlebennél 1846 végén, két kötetben.

Kecskeméten kezdte írni, komáromi szigeti kertjükben folytatta és Pesten fejezte be. Maga kecskeméti tartózkodása emlékének vallja s művének világa: színhelye és emberei Kecskemétre utalnak, melynek a népét és határát házigazdájával Gyenes mérnökkel, szelvében-hosszában bebarangolván, kitűnően ismerte.

Alakjaiban az elhanyagolt Alföldnek érdekes embereire, története zordonságában, sőt fatalista keménységében, a szenvedélyek lobogásában és állhatatosságában a pusztá primitív világnézetére, rideg erkölcséire ismerünk. A sáros-poros, unalmas és kezdetleges míveltségű pusztá faragatlan lakói fölött éppen olyan közönyösen haladtunk át, mint annak alig álmodott áldásai és észre sem vett szépségei fölött. S ha volt is, 'aki hosszasabban morált itt, mint Eötvös báró, inkább a haladás és míveltség ellenképeit mutogatta. Az Alföld költői szépségeit Petőfi fedezte ugyan föl, de, ha szabad így mondani, Jókai népszerűsítette. Ő és *Kuthy* Lajos, »akit később nem akartak németnek bevenni«, látták meg s írták meg legelőször az Alföld költészetét prózában; úgy, mint azóta is senki más, mint a Dunántúlt *Baksay*, a Felvidéket *Mikszáth*. Die a *Hazai Rejtelmek* néhány gyönyörű jelenete ígéret maradt, a *Hétköznapiok* nemcsak lendülő kezdet, hanem egyben első ama sok és gyönyörű vallomások között, mely a *Sárga rózsáig* százszor is elhangzott. Petőfi költészetének ide vonatkozó művészi elemei és lírai vallomásai: a festői leírások, életképek és helyzetrajzok, valamint ragaszkodása, lelkesülése és szeretete, mellyel szülőföldjét elárasztja, körülveszi és magasztalja; a hang, ahogyan mindez elhangzik, a szépség, melyet meglát és fölidéz, a boldogság, melyet belőle merít: mindez új és magával ragadó, eszméletre és gyönyörűsége keltő fölfedezés számba ment. Petőfinél az Alföld, mintegy a délibábtól fölemelve, csodás tünemény gyanánt jelenik meg, melyet fiúi szerelme hevével és tehetsége fényében mutat be. Jókai tovább megy. művészetének sajátos eszközeivel és módján mutatja be a pusztát: a vidékek és emberek, a jelenségek és alakok természeti és erkölcsi valójuknak ezerféle változatában, vi-

lágításában és vonásaiban tűnnek föl. Petőfitől megkívántuk az Alföld gyönyörű világát, Jókainál megismerjük ezt a világot. S míg amaz gyönyörű tehetségének csodás tükörében mutatja be az Alföldet, hogy többet képzeljünk a valóhoz, mint amennyit az mutat, Jókai kézen fog, végig vezet a rónán. Elvisz a magyar Kánaán ősi erdeihez, szikes fenyéreihez, a bugaci és a hortobágyi pusztára, a Tisza kanyargó medréhez, a vadvizes semlyékekhez, a sós tavakhoz, erdei lápokhoz, megmutatja a mocsári erdő állat- és növénydíszeit, a tiszafát és pelikánt, a magyar pusztá csodáját: a délibábot. Ma már könnyű számot adni az Alföld irodalmi fölfedezéséről, annál nehezebb beszámolni arról a hatásról, melyet az egykorú olvasókra tett. Hogyan fogadták és élvezték, mikor a költészet fényében, festői szépségben, mesés megvilágításban látták azt a mindennap járta földet, melynek addig csak prózai és kellemetlen oldalait ismerték. Egy jellemző adat azonban sokat megmagyaráz. Gaál József a *Peleskei Nótárius*-ban, Szigligeti a *Csikósban* színpadra vitte a magyar pusztát. A hortobágyi pusztát az első igazi pusztát, mely megjelent a magyar színpadon. A gémeskutat fölállították, a duda megszólalt, de annyira idegen volt az egész, hogy lakóit nem merték ingujjban, lobogós gatyában megjelentetni. A *Csikós* pusztája már maga az élet és realizmus, remek pusztai idyll, melynél Szigligeti sohasem írt szebbet.¹⁾

Azt mondja, hogy Kecskeméten lett belőle ember s ott lett belőle író, de mi nem felejtjük el, hogy Komáromból vitte magával tehetségének ritka teljességét. Igaz, hogy ott kezdte írni, mese és vidék is odavaló, de az egész át van szöve szülőföldje áldásaival. Magában az₃ hogy szigeti kertjökben szinte romantikus bűvő és dolgozó helyet talált, mikor Etelka volt műzsája s regényén ott dolgozott, elegendően mutatja e műnek komáromi vonatkozásait. Az alföldi képek sorában ott van a mocsár leírása, melyet inkább a kinygyesi, mint a tiszai vadvizek inspiráltak s egyéb festői leírásokban is hazulról ismert elemek is föl-tűnnek. Alakjainak egyikét-másikát is mintázhatta komáromi és pápai élményei után — de nyelve, az már kétségtelenül komáromi, legföljebb dialektikus anyagában van különbség.

¹⁾ Vérlesy Jenő: A magyar romantikus dráma 261 és 281.lap.

Meséje és hősei azonban sem kecskemétiak, sem komáromiak s amennyiben mégis ismerősök, a romantikából azok. Lehet, hogy a cselekmény alapjául szolgáló történet csakugyan való — legalább fővonásában, hogy egyes alakok kontúrjait szintén az életből vázolta, de itt már a romantika torzító tüköréből néznek ránk. A mese indítékai, alakjai a valóságéhoz ugyan közel állanak, de a regényben olyan esemény hordozói gyanánt jelennek meg, mely ugyan érdekes, izgató és egyúttal teljesen valószínűtlen. Szeretet és gyűlölet, megtorlás és bosszú vágya fűti lelküket, de ahogyan fűti és ahogyan ebben az emésztő gyeheknában cselekednek, már a költészet határain is kívül esnek, annál inkább az emberiségén. A szenvedélyek kietlenségbe, tehát hihetlenségbe csapnak át és a cselekedetek vérforraló indulatok borzalmiban tűnnek ki. A borzasztó nagyon is halmozva van e regényben s emiatt a hatás, az érdek nagyméretű ugyan, de lázas és csaknem idegrángató. Érdekes, hogy Tóth Lőrinc, kinek bírálatából idézünk, maga is a túlzó romantika vizein hajózott. A kor áramlatát ritka író kerülheti ki, ritkább, aki annak ellent áll. Nem kerülte ki a két komáromi író sem, csak hogy az idősebb Tóth Lőrinc saját tapasztalatain okulva és finomodott ízlésére támaszkodva, már megúsza az árt, melynek fiatal földije és barátja éppen sodrába került. Jókai ekkor még alig ismerte az életet, lélektani kérdésekre nem is gondolt. Amit írt, inkább irodalmi hatás alatt, mint saját élményeiből készítette. A külföldiek közül Hugo, Sue és Dumas, a hazaiak közül Vajda Péter, Kuthy Lajos, Nagy Ignác és Petőfi hatása érzik rajta.¹⁾

Mégis a romantikának olyan mértéktelen túlzása, amilyent a *Hétköznepok* mutat, még a divat korában is visszatetszéssel találkozott. A hátborzongató, lélekzetfojtó és gyötrelmeket keltő rémségek, melyeket nagyanyáink olvasó asztala körül gyermekkorunkban hallgattunk, ma már nem rémítenek. S ha ma nem reszketünk olvasás közben, ennek oka nem az, hogy Hugo, Sue, Dumas borzasztóságait az idő megenyhítette, hanem az, hogy ma már elvesztettük az egykorú olvasó naívságát s az egykorú író is vesztette hitelét. Körülbelül ezen fordul meg a túlzó romantika

¹⁾ Irod. Közl. 1916. 400. 1. (Zsigmond I.)

elmúlása is, a költői hitel, eljárásán s az olvasó hite megrendülésén. De azért Tóth L. véleménye ma is elmondható az egész irányra s annak erre a termékére is. Mert helytálló volt akkor s még inkább az ma, mikor az idő megváltozott és ízlésünk más élvекre vár.

Ha a romantika egyelőre kiesett is a divatból, meg soha sem hal, mert költői érdekből fakadt és esztétikai célt szolgált. S ha egyidőre szertelenségbe tévedt is, mint művészi irány, soha sem indokolatlan. Mert mint műelv a természetéhez és a nemzeti élet-hez mindig visszavágyó és visszatérő ösztön diadalát jelenti és azt, hogy az író fölszabadul a műformák merevsége és a fantázia bilincseit nyűgöző klasszicitás szigorúsága alól. Ez egyik vonzó ereje s voltaképpen az lett volna szokatlan, ha Jókait nem hatotta volna meg. Tudva, hogy ő az első benyomások embere volt legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy eszmélődése idején s legfogékonyabb korában eredeti és fordított irodalmiunk a túlzó romantika divatjában, tehát e műelv második és szeszélyesebb, szertelenebb formájában, hatott rá. Képzelő tehetségének inkább mérséklő, mint élénkítő hatásra, mesealkotó és mesemondó természetének is inkább szigorúbb, mint felszabadító esztétikai, kánonra lett volna szüksége. Mivel azonban hajlama mindig inkább a rendkívülihez, mint aklasszikus egyszerűséghez vonzotta s fantáziáját alig kísérelte meg korlátozni, természetes, hogy őt az akkor divatos irány meghódította: a *Hétköznapiok* ennek a szertelen iránynak emlékéül tekintendő. S Jókainak e korból való egyéb dolgozataiban is ez uralkodik.

Jókai tulajdonképpen mindig romantikus volt s mindvégig ez maradt. Ez magyarázza, hogy hosszúra nyúlt életében mindvégig saját csapásán haladt, azon az úton, melyre ifjúságának hódító dicsőségében, kora hatása alatt és egyéni hajlandóságai szerint, szinte öntudatlanul reálépett, melyet az első szellemi élvek és egyéni képességei jelöltek ki számára. De lassan-lassan elhagyogatta ez irány szertelenségeit s mindjobban, talán azt is lehetne mondani: öntudatosabban tért vissza a romantika törvényalkotójához, Hugóhoz. Eszerint a romantika a szabadelvűség a művészetben, melynek fővonásai, hogy a műforma és a képzelődes fölszabadul, a műalkotás az elvont eszményiség helyett a jellemző valósághoz fordul s a költői érdek a hazai és nemzeti világhoz kapcsolódik s helyei

enged a nemzeti és a népi elemnek. Fejlődése során jobban tisztul és higgad s ha ifjú íráságának némi emlékei időnként föl-föl csillannak későbbi kora művein: ezek a fölcsendülő akkordok állandó zöngéi sorának és tehetségének. Ez az uralkodó diapason, mely őt jellemzi és meghatározza.

Mert a *Hétköznapok*, ha mindenben magán hordja is kora jellemző vonásait, egyben egészen Jókaié: a diapasonban. Ami 'benne szertelenség, benne van kora költészetében, de ahogyan az elének kerül: lelkének színbontó prizmáján keresztül és képzeletének kiapadhatatlan gazdagsága fényében és ragyogásában áll elének, az sajátja, az Jókaié. E jelenségekkel szemben nincs normális mértékünk: a szívek gazdag skálába s a melynek csodás ragyogása egyformán káprázatot s a káprázat megejt s elfogadunk mindent, mint az írótól ránk kényszerített valóságot. Jókai egy szóval, egy mondással meg tudja olvasóját igézni. Lelkének érzékeny membránja, képzeletének le nem mérhető rugalmassága szünetlenül működésben van, meghatja szívünket és az övéhez hasonló munkára készíti fantáziánkat is. Mire reagál ez a lélek s ez a fantázia, alig lehet elemezni, de magával ragadó tevékenységében mindent birtokává tesz. A futóhomok s a lépvvilág prózája egyszerre érdekelni kezd, amint birtokba veszi, mert máris tündérberté varázsolja. S így vagyunk minden darabjával: így vagyunk a *Hétköz napok-kal* is.

Talentumának az az állandó vonása, hogy magához vonz hogy meghódít ós elbűvöl, ez az ő jellemző tulajdonsága, költői erejének ki nem számítható szuverenitása, írói dicsőségének legfőbb titka. Ez érteti meg azt a kivételes jelenséget, hogy ő neki egyszerre megfonták koszorúját, míg mások szálanként kapják a virágot. Ezért tölt be rajta is, ami Aranyon történt:

Más csak levelenként kapja a borostyánt

S neked rögtön egész koszorút kell adni.

Ezért egy reggel arra ébred, hogy híres, nagy emberré lett. Ezért vau, hogy ő uralkodik s hogy a kritika hallgat. Hallgat akkor is, ha megszólal, mert amire nem hallgatnak, mintha maga is hallgatna. Jókai talentuma, mint altera natura, benne van a *Hétköznapok-ban* is, melyről Tóth Lőrinc kimutatta, hogy »megvannak ifjú hibái s öreg érdemei«.

VIII.

Ez a bíráló az *Irodalmi Őr*-nek 1816. évi 5-ik (dec. 19.) számában jeleni meg. Az *Életképek* melléklete gyanánt kiadott irodalmi és kritikai szemléhez Frankenburg a legjelesebb írókat kötötte le, aminthogy lapjához is iparkodott a legkiválóbbakat megszerezni. A három divatlap közül ezért vált legkedveltebbé Frankenburg lapja, mely azonkívül a legszerencsésebben tudta megtalálni a művelt magyar olvasók ízléséhez és szeretetéhez vivő utat. Az a körülmény, hogy a főlap munkatársával az irodalmi szemle olyan hosszasan és behatóan foglalkozott, első pillanatra talán visszatetszéssé! találkozott, hiszen cameradie¹⁾ színe csakugyan van is. De ha Tóth L. bírálását figyelmesen végig kísérvük, nemcsak a pajtáskodás édeskészségei, de a szűkebb haza rokonszenvét sem vehetjük benne észre. Ez a bíráló annyira tárgyias, annyira találó és jellemző, és amellet az első, amely Jókai talentumával e regénye alapján komolyan foglalkozik, hogy már emiatt sem lehet egyik vagy másik észrevétellel illetni.

Tóth Lőrinc maga is komáromi, nevének a nyilvánosság előtt együtt először akkor jelent meg, mikor egyik komáromi látogatása után az akkor még gyermek Jókai versikéit kiadta. Másodszer most, mikor földije és ifjú barátja művéről hosszasan ír, annak irodalmi keresztapaságát elvállalja. Tóth Lőrinc ebben az időben már elismert író és tekintély. Bennünket azonban különösen az érdekel, hogy komáromi tekintély az, aki Jókait az irodalomban elismerteti és hogy bírálóiban úgyszólván írói jellemképet ad, mely egyes vonatkozásaiban, részletében, arányában időnkint változik és módosul, de alapjában és alap gondolataiban mindvégig alkalmazható.

Az író személyére vonatkozó sorait az idő igazolta, mert könyveinek nemcsak hatását, hanem jellemző vonásait is úgy állapította meg, hogy abból az író és regényét egyformán megismerhetjük. »Első hatalmas és erőteljes fellépése meglepetést, mondhatni megdöbbenést okozott s örvendetes sejtelmeket, hogy

¹⁾ Seribe vígjátéka (La Cameradie) a Nemz. Színház műsorán 1839 óta. Erdélyi János fordításában (Szinműtár, IX.) Pártfogás címen, mert a finomkodás nem vállalta a fordítótól ajánlott pajtáskodást.

benne regény-irodalmunknak kitűnő bajnoka fejük«... A fiatal szerzőben, az akkorig egészen ismeretlenben, az egyszerre oly magasan felmerülőben, az erőnek, eredetiségnek, képzelődésnek oly dús kincseivel bíróban »irodalmunk egyik elsőrendű díszét« látja »ha lélektani s emberismereti tanulmányait szorgalommal folytatja, nyelvét egészen korrektté simítja s némely túlságait mérsékli«. »A regény nagy részben igazolta magas várakozásunkat. Megvannak ifjú hibái és öreg érdemei. Ezeket röviden a következő Ítéletekben foglalja össze. Hatalmas elemek, megrázó képek, képzetdús, ragyogó előadás, erőteljes eredetiség, olykor valódi nagyszerűség, vegyítve ép, egészséges humorral; de gyarlóbb pszichológia, kevesebb műgond az összeállításban, hajlam a túlzásra, a torzításra; itt-ott nyersség a humorban és nyelvben.« — »E dús elemű regény személyeit s eseményeit nem annyira a tapasztalás és valódi emberismeret józan s tanulságos világában, mint a képzelődés s meglepő túlságok idealizált részint hold-, részint sírlámpafényében tünteti elő. Meglep, megragad, — de nem békít ki sorssal, Istennel, emberekkel.«

Tóth Lőrinc stílusa kissé nehézkes, kora ízlése szerint terjengő és halmozó, de általános irodalmi ízlése, esztétikai ítéletei' s e regényre vonatkozó megállapításai korál megelőzik és reá, éles és tiszta fényt vetnek. Ami Ítéletében szigorúság, Jókaira vonatkozólag még az is elismerés, mert a bírálat igénye magas, ennek következménye viszont az, hogy amit elismerésre és dicsőretre méltónak talál, valóban értékel jelent. Tíz esztendővel előbb Szontagh Jósika bárót így köszöntötte: le a kalappal, azután Vajda P., Kuthy L., Eötvös keltettek feltűnést, de azt a hatást, ami Jókai föllépését követte, egyik sem tudha állandóvá, általánossá lenni. Jósika fogadásában volt valami szokatlan öröm, Jókaiében valami meglepő», sőt »megdöbbenő« érzés; amaz kész koszorú volt Abafi írója számára, emezben mintha féltő aggodalom búgott volna, hogy lesz-e, lehet-e folytatása és méltó fejlődése annak a talentumnak, mely a *Hétköznapok* fiatal szerzőjében elemi erővel, mintegy villámcsapás fényességével jelent meg. Jósika mintegy kész regényíró mutatkozott be, Jókai, mint egy hatalmas talentum, mely szinte kozmikus robbanásban tűnt elő: hozván magával fényt és sötétiséget, szikrát és hamut, aranyat és nyers rögöket. Mindezt elborítva a talentum fényével és a költői

előadás ragyogásával, hogy meglepetésünkben meg ne lássuk a homályt, a hamut és a nyers rögöket.

Az általános jellemzés után a regény tárgyáról mond összefoglaló véleményt s részletesen ismerteti annak sokszálú meséjét. »Dömsödi Góliáth-család bünei s azokérti büntetése a regény tárgya, érdekes mellékeseményekkel, élet- és természetképekkel átszőve, melyek élethűsége s ismét magas költői szépsége a szerzőt sokkal jobban dicséri, mint az egész, amennyiben az összefüggő művészi egésznek tekintetik.« A regény meséje »szélvészes harca a legszilajabb szenvedélyeknek, sorozata a legrémesebb jeleneteknek.« De kiemeli ragyogó előadását, dús fantáziáját s megállapítja, hogy a vad szenvedélyek festésében Hugóra, a pusztai képek rajzában Washington Irvingre, humorában Dickensre emlékeztet. Ezekben az elemekben állapítja meg a szerző érdemét, míg a mű művészi alkotását, lélektani alapját, a világszemlélet tisztaságát »nélkülözi«. Ezeket az általános vonásokat bőven látja el igazoló adatokkal, s még egyszer különösen kiemeli főhibáját: kevés gondot a lélektanra. Egy rövid mementóban lélektani tanulmányokra, túlzások és durvaságok mérséklésére, rendezettebb műalkatra buzdítja, hogy ily módon tőle nagyot várhassunk és követhessünk.

Ez a kimerítő ismertetés és bírálat hosszú ideig egye tien maradt a maga nemében. Előttünk már ezért is fokozott figyelmet érdemel, de meg azért is, mert ebben kritikusi és panegiristái Beöthy Zsoltig írtak. Lesz még erről szó, de már most is föltűnik, hogy neki komáromiak fonják koszorúit, Tóth Lőrinc azt, amellyel irodalomba lépése alkalmával fogadja, Beöthy azt, amellyel az Akadémia egész regényírói munkásságát megtiszteli.

Tóth Lőrinc meglepő biztonsággal mutatott rá azokra a jellemző tulajdonságokra, melyek Jókai talentumának állandó komponensei. Mint egy cseppben az egész tenger, ebben az egy regényben az egész Jókai benne van, persze nem úgy, mint aki változatlanul egy, hanem úgy, mint aki hosszú pályán is folytonos fejlődés alatt egyre fogyasztja az ifjú hibákat és gyarapítja az öreg érdemeket. Azóta sokat és sokan foglalkoztak talentumával, de lényeg szerint mind tőle indultak el és hozzátértek vissza. Így Beöthy is, de mégis azzal a különbséggel, hogy az ifjú író társ csak ez egy regényt, Beöthy Jókainak egész írói pályáját jelle-

mezte. A jó szemű bányász fölismerte az aranyat rejtő kőzetet, az ősz geológus föltárta, kitermelte a csodásan gazdag erű bányát.

Feltűnő azonban, hogy e bíráló Jókai nyelvéről alig szól, csak egy általános megjegyzést kockáztat, azt is csak úgy közbevetve: nyelvét nem tartja simának és korrektnek. Ennek körülbelül az lehet a magyarázata, hogy a komáromi bíráló előtt mindaz, ami Jókai nyelvében megkapó, már hazulról ismerős és így nem tűnt föl előtte; viszont mindaz, ami az egykori irodalmi nyelven új és modoros volt, szintén megszokott és így ez sem tűnt föl. A negyvenes évek irodalmi nyelvében ma már nem sok gyönyörűséget találunk, de a *Hétköznapok-eben* már igen, mert benne van a későbbi Jókai nyelve, melyet Arany epikai nyelvéhez s ezzel a nemzettel s népi költészet nyelvéhez emelt. Ami a kortársakat elbájolta: a sallang és halmozás, miniket hidegen hagy; amit Tóth sem vett figyelembe, a gyökeres népi magyar íz és zamat, annál jobban melegít. Az a nyelv általában kényeskedő, keresett és dagályos volt s Jókai is bele esett a divatba, de az nem tudott elhatalmasodni fölötte. A ideológiának tisztavirág életű újításai fölött úgylis ott lebegett már a röpke enyészet és Vörösmarty költői dikcióját Petőfi népi zengésű lírája követte és mindketten erőt, egyszerűséget, hajlékonyságot és bájt szólaltattak meg romlatlan nyelvükön. Nekik köszönhető a változás, mely az irodalmi nyelvet az élőnyelv nemesebb formája gyanánt igazolta, vagyis azt a nagy közönség előtt is érthetővé s finomabb, éleztettebb, művészebb árnyalatra is alkalmassá tette.

A szók buja összetételéről kisült, hogy sem értelmi, sem plasztikai eredménnyel nem jár, mert tiszta kép helyett zavart, jellemző kép helyett elmosódó képet ad. A jelzők keresett válogatása és halmozása fecsegésre csábít, ismétlésbe ejt vagy ürességet hirdet. Az újonnan képzett szókból alaki, esetleg értelmi torzításra akadunk, a faragott, elől vagy hátul csonkított szavak egyaránt sértik a nyelv törvényeit s az olvasó fülét. S ha mindezt a szókinccsgazdagítása címen valahogy igazolni tudnók is, mit kezdenénk az idegen hatás és divat alatt keletkezett szólamképlettel? Nem lehet igazolni sem ezt, sem a kifejezések dagályát, sem a halmozott képek használatát, mert amellet, hogy modorosságra szoktat, sem az előadás plasztikáját, sem a beszéd logikáját nem szolgálja.

Érdekes megfigyelní, hogy ez idétt az íróknak, azt lehet mondani, kétféle nyelvök van. Egyik az úgynevezett *irodalmi*, mely a divatos, affektált stílus kifejező eszköze, a másik a *mindennapi*, melyet magánleveleikben használnak, a naponkint való érintkezésben és otthon beszélnek. Fejlődésre ez az utóbbi bizonyult alkalmasabbnak. Az előbbinek hamarosan elszáradt virágai azt igazolják, hogy nem hazai talajban, nem a nyelv szellemében gyökereztek. Ma már csupán stílus történeti emlékek, vagy megghiúsult kísérletek felámadni a géníusz szelleme ellen. Ezekkel szemben Jókai nyelvében, noha korának sokféle hatása alól nem tud szabadulni, már benne van a magyar szép-próza nyelve és előadása, mely e műfajnak legkiválóbb képviselőiből vagy hiányzik, mint Vajdáében, vagy még nem alakult ki, mint Jósikáében, Kuthyében, Eötvösében, sőt még Keményében is. Hivatkozhatunk Beöthyre, Gyulaira, az irodalmi köztudatra. Vajda Péter fellengző, hangzatos stílusa követők nélkül maradt, legfeljebb Jósika Miklós az egyetlen, ki korábbi keleti beszédeiben némileg nyomába lépett. Nyelve különben költői lendületre ritkán emelkedik, szabatoságra soha. Szenvedélyes szóalkotó ő is és társalgási nyelvünket nem egy jó, meghonosodott kifejezéssel gazdagította. Eötvös nyelve nemessége ellenére is nehézkes, bonyolult körmondatokkal teljes, sokszor dagályos és sohasem magyaros. Kuthy Lajosé magyaros, költői szárnyalásra alkalmas, de sűrűn használ uagy mondasokat, csinál rövidítéseket. Ezek a rövid, találó jellemzések Beöthy tol valók. De mit mondjunk a három divatlap kedvelt munkatársairól, más divatos íróinkról, kik között Degré, Pálffy és Vas Gereben tűntek ki, ha nem azt, hogy ők úsztak az árral, a divattal, amelynek általános vonásait fentebb érintettük.

A *Hétköznapok* és első elbeszélései, Sonkolyi Gergely kivételével, felvét nem lehet kiszakítani korából, azt meglehet állapítani, hogy az olyan erős konstrukciójú, mert eredeti és egyéni, hogy róla könnyen lehámozható, ami rajta idegen hatás: a romantika divatja, ha úgy tetszik: modora. Ha ezt a műveletet elvégezzük, elénk tűnik a későbbi Jókai nyelve, melyet Gyulai tömören és igazán így jellemzett: »Ment Jósika idegenszerűségétől, nagy affektált magyarságától; nem található benne Eötvös áradozó nehézkességét, sem Kemény szófűzési gondatlanságát s egyenetlenségeit. Egyetlen elbeszélő írónk sem olvasztotta össze oly sze-

rencsésen a népies és műveli magyar nyelv bájait, mint Jókai. Valódi magyar hangsúly vezérli szófűzéseit s a kifejezések árnyalatinak egész kincstára áll rendelkezésére. E két ritka adománnyal oly mértékben megáldotta Isten, hogy bár húsz év alatt sok mindent elkövetett megrontásukra, még sem tudta megrontani. Az úgynevezett művelt magyar nyelv tévedéseiből átvett egyet-mást, de aránylag keveset, próbált rossz új szót faragni, de nem sokat. Nem mindig szabatos s a gondatlanság nyomai is meglátszanak itt-ott. de ez gözerő gyorsaságú dolgozás-módjából ered.«¹⁾

Ez az elbeszélő próza nyelve s nagyjában komáromi. Először a *Hétköznepok*-ban szólal meg, főképpen leírásaiban! s a pusztá egyes alakjai és jelenetei festésében. Mert ezek a magyar világ adta valóságok szinte követelik s önként kínálják a magyar idiómát. El sem lehet képzelni, hogy a divatos szólam-készlettel hogyan lehetne rajtok boldogulni. Észre lehet vetni, hogy az előadás nyelve egyes helyeken meglepően tiszta és plasztikus, más helyeken erőltén, sőt szétfolyó és keresett.

Amaz komáromi, emez irodalmi hatás. A divat rajta is meglátszik s az első beszélek zajos sikere mintegy megtévesztette Jókait, de még sem tudta sem feledtetni, sem megrontani a szülőföld erőteljes és gazdag örökségét. Szerencsére stílusának ós nyelvének e kettőssége, ha átnyúlik is a szabadságharc utánra, de mind halaványulóbb módon s utóbb el tűnik és csak ritkán bukkan föl újra, de mind fogyó lélekzettel. Az ötvenes évek alatt történik e változás s az *Elátkozott család*, az *Új földesúr* és az *Aranyember* nyelvi tekintetben is kiváló művei, melyekben Jókainak sajátos nyelvi lirizmusa csendül ki. Olyan benső tulajdonsággá válik, mint a hangvillának saját zöngése,, mindig az övé, tehát sajátos és mindig rezonál aszerint, amint erősebb vagy gyengébb hatás szólaltatja meg. Ez a rezonálás mintha belső megindulásával függene össze. Ha szabad így mondani: ez Jókai nyelvének lirizmusa. A *Negyvenéi) visszhangja-bán* olvasható vallomása: azt akarom, hogy az olvasó érezze azt a meleget, ami engem hevített« igazolja és magyarázza ezt az észrevételt.

Mindezen benne van a *Hétköznepok*-ban, s alig csalódom azt vallván, hogy e regény sikerében, diada-

¹⁾ Bírálatok, 1911. 81. 1. (1869-ből.)

lában ennek van legnagyobb ereje.

Dugonics *Etelkája-i* mindenki olvasta, *Bácsmegyei-t* mindenki megkönnyezte, *Abafi* mindenkit lelkesített, *Karthausi* mindenkit meghatott, a *Hétköznapiok* mindenkit meglepett, sőt megdöbbenett. Mert az elbeszélő tehetség, az előadás módja, a fantázia fénye, a humor gazdagsága kíséretében s oly szerencsés vegyületben jelentkezett, hogy e ritka harmóniából egy teljesen sajátos költői egyéniség föltünése állapítható meg. Olyan talentumé, aki elüt a többiektől, bár bizonyos közösséget látszik hordozni korával, akit nem lehet összetéveszteni mással, mert senki sem hasonlít hozzá. Olyan talentum, akiről »az ítéset elfogja mondani, hogy nem is költő, kinek saját hangneme, gondolatfolyama s így saját kifejezési formája nincs.«¹⁾

IX.

A múlt század negyvenes évei alatt, sőt már korábban is, Pestet az országnak különböző tájairól eredő fiatalság pezsdítette föl. Ezek a fiatalok telítve voltak ifjúságuk és az időszak ideális hevületével, a szabadelvű politika és a nemzeti élet kivívására szentelt lelkesedéssel. Főiskolai hallgatók, főként juristák, fiatal ügyvédek és hivatalnokok, írók és újságírók s az aranyifjúság képviselői nemes úrfiak és a vagyonos polgári rend fiai. Ezek adták meg az akkori Pestnek magyaros színét, a fővárosi életnek pezsgő lüktetését. Szerepök a társadalmi téren és a politikai arénán egyformán megoszlott és mind a két fórumon feltűnő hatást jelentett. A politikában Széchenyi és Kossuth, az irodalomban Vörösmarty és Bajza hívei, követői és nyugtalan vérük lobogása szerint imádói is. Leikök szerint egyaránt hevülnek a legnagyobb magyar nemzetépítő törekvéseiért, a nagy izgató reform-eszméiért s mindannyian telítve vannak Vörösmartyval, kinek egész költői dicsősége mély és lobogó hazafiasságot sugalt.

A fiatal irodalom ezután Petőfi mellett őt tekintette vezérül és a csak valamivel idősebb gárda, Tóth Lőrincsel az élén szintén elismerte tehetségét és sikerét. Mindez megerősítette újdondászi tekintélyét és szorgalmas munkára sarkalta magát. Egyre-másra jelennek meg dolgozatai s úgy látszik Kúthyt csakhamar

¹⁾ Erdélyi J.: Kisebb Pr. II. 33. 1.

utol is éri. Nem ugyan magánélete nimbuszában amihez sem kedve, sem módja nem volt, inkább abban, hogy többet dolgozott és mindenütt szívesen várták kéziratát. Mindez, ha szabad így mondani, Jókai előtt egészen természetesnek látszott s ezért nem is nagyon hatott rá, nem változtatott rajta és életmódján. Mind ennél jobban örült annak, hogy édesanyját sikerült megörvendeztetni, hogy övéi, Válg Ferencsel és a komáromi ismerősök büszkélkedni kezdtek benne. A komáromi triász: Tóth L., Beöthy László és Jókai, odahaza is nevet szerzett magának. Ez pedig Jókaira annyival többet jelenteti, mennél jobban tudta, hogy szűkebb hazája, ha megbecsülte is az irodalmat, nehezen kapott lelkesedésre, saját fiaival szemben meg éppen tartózkodó volt. Volt a komáromi emberben mindig valami tartózkodás, mely óvatosságra intette, amivel érzelmi megnyilvánulásait tompítani akarta és tudta: az a tapasztalás, hogy fölötte egy láthatatlan sors titka borong, s azok a szomorú emlékek, melyek a múltban e hitet megteremtették.

Ez a szordino a forrongó fiatal fővárosban ismeretlen és az akkori fölfogás szerint fölösleges is lett volna. Petőfi meg éppen nem tűrte volna, így tele tődővel és hangos boldogsággal dicsérte őt, a »pályatársat, kit régen kívánt«, »kiről egykor jósolt« s akiről boldogan írta meg *Egy fiatal íróhoz* című versében, 1815 augusztusában: *jóslatom most teljesedni látom.*

Ez a lelkes hang s a mögötte rejlő mély érzés, melyet a korábbi évek alatt s a jövő sejtelmében kötött barátság fakasztott, Jókait mélyen megindította, talán azt is lehetne már most mondani, hogy elszakíthatatlanul Petőfihez kötötte. Ezt a meg nem rendíthető barátságot, ezt a szeretetet, ezt a ragaszkodást, ezt a bizalmat, sőt hitté magasztosult meggyőződést Petőfi hozzá írt második költeményében²⁾ saját rajongó lelke rezonáló érzelmével, Jókai pedig azzal a Petőfi-kultusszal igazolja, melyet egész életében, mindig megújuló friss pathosszal és Petőfi részére többé soha nem hallható vallomással viszonzott.

A két titán szeretete és barátsága mélységes lelki kapocs, melynek egyik eleme érzelmeik közössége, másik eleme költészetök összecsapó lángja. Annyi idő távolából nézve, ne azt lássuk meg, hogy ez a két fiatal óriás is összecsapott, mikor véleményök eltért, (Vö-

²⁾ Jókai Mórhoz.

rösmarty-epizód,) egymástól elvált, mikor fölfogásuk komoly kérdésben eltért (Jókai házassága), hanem azt a szerencsés eredményt, hogy a nemzeti költészet kettejük és Arany János által újult meg, a nemzeti nyelv általuk emelkedett az új és a mindenkori magyar költészetnek művésziesen nemes és magyarosan művészi tolmácsává. Nem véletlen, hogy Petőfi Jókait is, Aranyt is egyforma entuziazmussal fogadta, köszöntötte és kötötte le, ezt már bátran intuitionnak tekinthetjük, mely a génusz sajátja. Aranyban éppen úgy fölismerte szellemi rokonát, mint Jókaiiban s míg Arany nyugodt komolysággal imponált neki, Jókait gyermeki naivságáért szerette, Jókai pedig Petőfiben azt az aktív, tettekre és merészen cselekvő erőt, mely belőle hiányzott. A lírikus, az epikus és prózaíró hármasságában a szépirodalom három nagy irányának szerencsés szövetkezését vagy találkozását ismerve fők csak azt sajnálhatjuk, hogy drámaírót a kor még nem kapcsolt hozzájuk, aki az általuk képviselt irányban a színmű irodalomnak is velők egyenrangú reformátorává válhatott volna.

Ő az Életképekhez kívánta kötni a *népköltészet* képviselőit: Jókait, Aranyt és Tompát.¹⁾

Érdekes megfigyelni, hogy a közvélemény asztalának fiatal óriásai politikában és irodalmi elveikben a francia szellem hívei voltak. Egyiket a politika, másokat az irodalom, legtöbbjét az a tapasztalat vitte oda, hogy a konzervatív körök idegenkedtek tőle. De lassankint »divattá lett a francia modor Magyarországon«... később annyira ment. »hogy a magyar nyelvből minden idegen szó a túlságig kiüzetett. Az irodalom legnagyobb része csak szavaiban volt magyar... írónk kevés kivétellel franciául írtak, habár magyar szavakkal«.²⁾ Ismerjük Petőfi rajongását a francia politika eszméiért és tudjuk, hogy valamennyien annak hatása alatt voltak. S mégis ebből az idegen szellemből a nemzeti költészet lángja támadt. A romantika lett közvetítő azzal, hogy a lelkek fölszabadulását és a nemzeti elem föltámadását érezte, még pedig nem elvontan, hanem jellemzetes alkotásai által gyakorlati úton. Berzsenyi is, Vörösmarty és mások magyar szellemben és nemzeti lélekkel dolgoztak, ők azonban

¹⁾ Váczy I.: Tompa 53. l.

²⁾ Pulszky 1845. Kis. Dolg. 186. l.

nem találták még meg a formát és a hangot; géniuszukat iskolájuk, nyelvöket az irodalmi konvenció esztétikája nyugözte. A romantika mint műelv a szabadságot és a nemzetihez való visszatérést hirdette, mintegy utat mutatott arra, hogy a specifikus nemzeti jellegű műformát és az általánosan használt nemzeti nyelvet kell fölkeresni s — tegyük hozzá, irodalmi szintre emelni. így tett Petöfi a népdallal, persze ö sem minden előzmény nélkül. Jókai a magyar történetek előadásával, Arany a népi fölfogás és előadás művészi felújításával s mind a hárman a közérthető magyar nyelv fölfedezésével. Ha valaki a negyvenes évek politikai újjászületését vizsgálni fogja, észre fogja venni, hogy az abban különbözik a megelőző reformoktól és törekvésektől, hogy a passzív sérelmi politikából aktív és haladó politikára ment át. Ez az aktivitás francia hatásra mutat s e hatás az irodalom fejlődésében is meglátszik abban, hogy az ifjú irodalom a klasszicitásból, a romantikán keresztül visszatért a néphez és ezen keresztül a nemzeti egyéniséghez. A népi elemek mélyebb vizsgálata s a régi műemlékek stúdiuma vihetik a magyar irodalmat a dicsőség fénypontjára, csak ezek szoktathatnak el az üres dagálytól, a nagy szavaktól, a deklamációktól: csak ezek szoktathatnak hozzá a mélyebb tartalomhoz, a szerény s egyszerű előadáshoz, a poézishez.

Ez a megállapítás is 1845-ből, Pulszkytól származik, s ha akkor ínég nem ismerték föl valódi értékét, később, mikor bevált, könnyű volt programnak minösíteni. Erdélyi fölszólalásai akkor már elhangzottak, a népköltési gyűjtemény szerkesztése javában folyt s mikor az 1816 elején megjelent, igazolva volt sokban Petöfi is, akit pórias és reális vonásaiért Pulszky maga is megrótt s előkészüli a közvélemény *János vitéz* és *Toldi* megértésére és élvezésére. Költészetünk transzfigurációja nem programszerűen történt s nem egyszerre. Előbb lett valósággá, utóbb részesült az elmélet avatásában. Kemény Zsigmond e műfolyamatot inkább érezte, mint magyarázta. De egy szerencsés hasonlattal a kérdésnek igazán a méhére mutatott. Vörösmarty költészetéről szólván, mondotta: »a költészet olykor Anteuszhoz hasonlít, ki a légebe emelve életveszélyben forong s erejét tüstént visszanyeri, ha az anyaföldhöz sújtatik. A népies, a bágyadt idealizmusba erőt lövel, viszont az ideális irány vonzó ereje megnemesíti, amit a népiesből fölölelt.«

Így lehet megérteni azt a példátlan sikert, melyet ez a fiatal irodalom, az új irány tolmácsa rövid idő alatt és általánosan elért.

Ennek az iránynak Petőfi volt képviselője és Jókai egyik erőssége. A fiatalok körük csoportosultak a politikai eszmék és az irodalmi kérdések vitatásában, később próbálták követni példájokat dolgozataikkal, munkásságukban.

Gondoljunk a Tízek társaságára, erre a szelíd pártütésre a mindenható szerkesztők ellen. Ez az özszeesküvés az írók felszabadítását akarta elérni, a toll szabadságát, az írói mű tisztességes honoráriumát biztosítani. A három divatlap és más vállalatok is az írókra támaszkodtak ugyan, de az írek igényeit vagy nem vették észre, vagy tudatosan negligálták. De ez a nagy meglepetést keltő igényper nem sikerülhetett, mert a renitens Tízek megfélemedtek a kívül maradottakról és a szerkesztők tartalékairól. Petőfi elgondolásában és az arra épített követelésben, sok igaz volt, viszont a terv megvalósítása nem árult el végrehajtó erőt és szervező képességet. Erdélyi bátor, okos közvetítő felhívására a zivatar szerencsés kompromisszummal végződött és mind a két fél tekintélyének sérelme nélkül múlt el. S ha akkor nagy zajt vert is, ma már alig látszik többnek, mint viharnek egy pohár vízben. Ebben a mozgalomban mégis benne van már az új idők lelkének fölszabadult lobogása, mely később, a márciusi nagy napokban, arányaiban és jelentőségében megnövekedve, korszakos mozgalmá, egy világtörténeti esemény kezdetévé vált. Ebben is a fiatalság járt elől: Petőfi vezetésével és Jókai részvételével viharzott a fővároson keresztül, a lelkes fiatalok mögé állott polgárság hatalmas megmozdulása által.

A politikai helyzet kirobbant volna a márciusi fiatalság merész föllépése és meglepően sikerült akciója nélkül is, de később és minden valószínűség szerint másként, de 1848. március 15-ike nem következett volna el Petőfi nélkül és Jókai nélkül. Az európai politika alakulása éppen úgy okozta és siettetete, mint a birodalmi keretben diadalmas evolúciónk. A felszabadulás vágyát és szükségét a nagy forradalom tüze világánál mindenki látta és ha annak lángját Napoleon saját nagysága és dicsősége fényével feledtette, parazsa annál szívósabban izzott, mennél több hamuval takarta el a szent szövetség. Paris és Bécs után

Pestnek is meg kellett mozdulni, így a *parapléss* forradalmat az idők feszültsége, a lelkek szüksége, a viszonyok kényszerű logikája, nem a pesti fiatalok és öregek, a politikusok és polgárok, az írók és orvostanhallgatók, a nők és a munkások idézték föl. Az egész Pest az idő áráján úszott, s a paraplés forradalmat az csinálta. A hajnalt (ugyan a kakas hirdeti, de éjszakára hajnal következik akkor is, ha a Teremtő egyetlen kakast sem teremtett volna. Az emberi szabadságok kivívására törekvő szabadelvű mozgalom szülőhelyén és másutt is társadalmi osztályok tülekedésévé, nálunk a nemzeti és alkotmányos szabadság küzdelmévé lett, mert szabad emberek csak szabad országban élhetnek. Az általános szabadság vágya, mely elsősorban emberi és szociális törekvés, idehaza a nemzeti politika küzdelmét indította meg és régebbi keletű március 15-ikénél, de akkorra érett meg. A márciusi ifjúság dicsősége, hogy az idő szavát megértve, a kedvező pillanatot fölismerte, mikor a paraplés forradalmat megcsinálta. Jókai az esemény előkészítésében is részt vett, de a neki jutott szerep és a nap folyamán elért sikerek hatása alatt egyik vezére volt S az epochális eseménynek. Amit e napon tett, egész életére kihatott s e nagy eseménynek sikeréből és dicsőségéből éppen olyan rész illeti őt, mint ama lázas idők felelőségéből, melyek erre következtek. Fölösleges lenne Jókainak ezt a szerepét és szolgálatát részletezni, de meg kell állapítani, hogy ez időszak elhatározóan folyt be életére, írói és közéleti munkásságára, s hogy ezek az események voltak első reális és eltörülhetetlen élményei, olyan valóságok, melyekben több volt a válság, mint a váltás, mely őt ábránd-világából kivezette.

Az ifjú emberben mindig több volt az akarat és a vágy — s ez így van rendén — mint a meggondolás, mert élénkebb a képzelete s kevesebb a tapasztalása. Ezért az események hatása alól nehezebben tud szabadulni és sorsát nem az dönti el, hogy mit csinált, hanem az, hogyan csinálta. Lelkesedése, fáradozása, áldozata az eredmények szerint minősül, melyekben részt vett vagy melyeket irányított: siker esetén mindaz megnövekedik, ellenkező esetben elhalkul. így lesz belőle hős vagy áldozat, de a nagy események hatása és emléke élete végéig kísérni fogja. Jókait ezen a napon Petőfi lelkesedése és az idő lendülete a márciusi ifjak élére ragadta. Felismerte a cselekvés mámorát és dicsőségét, s magához kapcsolta mindakelől.

Megízlelte, hogy ezután is mindig megkívánja, a népszerűséget s a rajongás pillanatában és a dicsőség mámorában elfogadta a sors ajándékát: Laborfalvy Rózát. Innentől kezdve Jókai már nem a maga embere, hanem a nyilvánosság előtt vállalt kötelességeké. Ezen a napon csapott föl a nemzeti közélet emberévé és zászlótartójává, ezen az estén kötötte sorsát egy nagy művésznő sorsához. Sokkal könnyebb e nap eseményeit elmondani, tényeit megállapítani, mint meghatározni és elemezni azokat a hatásokat, melyek Jókai lelkére, szívére tornyosultak. Bizonyos, hogy ezek az eleven és erőteljes benyomások »egész életén végig kísérték s hogy nagy szenvedélyek és feledhetetlen emlékek forrásává váltak. Bizonyos továbbá az is, hogy amit »a magyar nemzet kívánt« ezen a heroikus napon, megvalósult; fájdalomosan bizonyosabb az, hogy e vívmányok biztosításáért még csak ezután kellett igazán dolgozni és szenvedni. Ragyogó jelenet és lelkesítő dicsőség ez a nap, de kezdete egyúttal annak a sok áldozatnak, fájdalomnak és küzdelemnek, melynek során vér, vagyon és illúziók elvesztése várt reánk — máig.

Ez a feledhetetlen nap Jókait tehát a közélet sodrába, a nyilvánosság elé ragadta. Az események mind gyorsabb tempóban iramlottak s vitték magukkal az őket megindító arany-ifjúságot és az újkeletű szabadság hőseit, közöttük őt is, kik akkor, egy nem remélt vívmány ragyogását hozsannázták. Akik azonban megremültek a könnyű siker és a nagyszerű eredmények láttára, érezték, hogy nem ők, de még azok sem fogják az egyre dagadó áramlatot vezetni, akik megdagasztották. Madách még nem írta meg, hogy a kor visz vagy elmerít s úszója, nem vezére az egyén. Ezekben a siető napokban kevesen gondoltak a jövőre s a legkevesebbet Jókai. Őt teljesen elfoglalta a siker mámora, melyet azonfelül a szív mámora is fokozott, őt egyszerűen elvakította a dicsőség, mely a nemzeti színház színpadán a közvélemény és Laborfalvy Róza felől ragyogott álmatag kék szemébe. Ahogyan mindez történt, ahogyan maga is írva hagyta, Jókai már nem volt szabad sem magával, sem szívével, ekkor és itt ő már nem nra magának, ami vele történt: egy alig érthető átváltozás, az elbájolásnak olyan meglepő jelensége, amit csak a mese világában, egynémely Jókai-féle regegyben, csodálhatunk.

Jókai nagy árat fizetett ezekért a mámoros hóna-

pókért: meghasonlott Petőfivel és elfordult tőle édesanyja és családja. Petőfi is, édesanyja is mindent elkövettek, hogy Laborfalvy Rózától elválasszák, házasságát megakadályozzák. Amennyire érthető az édesanya és a jóbarát aggodalma és törekvése, annyira érthetetlen Jókai magaviselete, mikor rábízta magát sorsára és egy fatalista vagy holdkóros biztonságával lépdelt ismeretlen jövője felé.

Az idő rohamosabban sietett, semhogy a nehézségekre eszmélni ideje lett volna. Az élet azonban nem sokára egész komorságával jelentkezett előtte, mikor irodalmi helyzetét megrendítette, keresetét megcsökkentette, mikor Debrecenben a mindennapi kenyér gondját tette terítetlen asztalára, mikor Aradon elmerüléssel fenyegető veszedelmek örvénylettek körülötte. E nehéz és keserves hónapok és évek Jókai szemlét a lélekbeltetés kapujára függesztették és a szenvedések e kaput nyitották meg előtte. Az író, ki lelki válságokon keresztül nem esett, soha sem fog megmíditani. A képzelőtehetség a legnagyobb mélységek fölött is játszva segíthet s erre Jókai maga számtalan példát ad, a komponálás művészetével sok kényes kérdést megoldhat, de magával ragadni csak a megindult lélek és az olvasó szívét is sajgató fájdalom tud igazán, A líekek emóciója oldja meg a nyelvet, a szív meghatottsága, a Valódi érzés, oldja meg a kedélyt. Ez a szerencsére, aránylag rövid egy esztendő az élmények, tapasztalások és események olyan forgatagával rohant el fölötté, a hatásoknak, emlékeknek, a valóságnak olyan gazdag és sokszerű benyomásával gazdagította, amelyből hosszú életének végéig szinte kimeríthetetlenül merített. Életrajzírói megállapították, hogy ekkor nyert tapasztalása volt az első igazi, a reális, elmúlhatatlan élmény s hogy mindez állandó eleveenséggel élt és hatott költészetére, ő maga állandóan hü maradt e napok emlékeihez, amelyek azután különféle alkalmak és helyzetek kapcsolatában sokszor s meglepő módon támadnak föl, mondhatnók születnek újra írói pályáján. Különösen föltűnő Petőfiért való rajongása, állandó magasztalása alakjának és költészetének. Az elmélkedő szinte kétségben van, nem azért, hogy a kultusz lélekből fakadt valóság-e, hanem ennek indító oka felől. Vájjon megbánása jele-e, hogy lánglelkű barátja emlékét kései áldozattal kiengesztelje, vagy hálájának öntudatlan ömlése-e? Laborfalvy Róza

íránt, kit talán éppen Petőfi határozott ellenzésére szeretett meg végzetesen.

Jókait hagyományos szerencséje ekkor sem hagyta el. A legválságosabb körülmények között és a legválságosabb órákban Róza állott mellette, aki okosságával, határozottságával Mentorrá lett, szerelmével pótolni akarta és tudta a Komáromban duzzogó családot és siránkozó anyát. Kevés idő múlva pedig visszavezette férjét a duzzogó családhoz és a siránkozó anyához. Mindezt ma utólag és egy dicsőséges élet verőfényében megállapítani könnyen lehet, de elgondolni azt, hogy az elkényeztetett, puha és mindig Mentortól vezetett fiatal géniusz, hogyan fogja megúszni Debrecent, Világost, a reakciót és — szóval azt az életet, amelyet át kellett élni — a lehetetlenséggel kacérkodó vállalkozás.

Aki a színpadon hősnőket alakított, az akkori bajos életben is hősnőnek bizonyult, az energia és okosság, a hűség és az odaadás erényeiből teremtve: Róza tette lehetővé, hogy Jókai sorsa és talentuma csorbítatlanul átmentődött az irodalom szolgálatára. Ez a szerep nem azonnal, hanem éppen akkor alakult ki, amikor arra igazán szükség lett. És ha még lehet valamivel hangsúlyozni Róza érdemét, gondoljunk két dologra. Az egyik, hogy a gondterhes idők Rajzától Vörösmartyig az írókat mennyire megnyomorították. A másik az, hogy bár Jókai talentuma szinte elpusztíthatatlan volt is, de akit ékesített, az az ifjú ember módfelett érzékeny lelkű, s olyan nagyon hasonlítható az üvegházi virághoz: virul, ha jól gondozzák, megsínyli, ha hűvösebb vagy szárazabb levegőre kerül. Meglátszik előadásán hangulatainak játéka, ezek az árulkodó mellékszövegek mintegy táplálják, színezik, árnyalják, tehát gazdagítják előadását. Ez is egyik eleme Jókai lírizmusának, mely olvasóit mindig megérinti, sőt elfogja.

Neki inkább volt szüksége, mint más írónak, valódi Mentorra. Olyanra, aki gondozni és vezetni tudja. Laborfalvy Róza ilyennek bizonyult s az irodalom nevében el kell ismernünk, hogy ő kivételes talentumú urát erős kézzel vezette és rendszeresen dolgoztatta. Most már csupán történeti tény, hogy Jókai szinte filiszter férj volt, feleségének imádója, sőt rabszolgája. Ha halálakor a veszteségnek éles fájdmát lehámozzuk is a sírdomb körül elhangzott *Vallomások-ból*, ki-tűnik, hogy Jókai öntudatlanul fogadta el és viselte

Rózának sokszor zsarnoki gondviselését. Ez a viszony keltejük benső ügye volt és bizonyos, hogy írói munkásságát felesége sarkalta. Az a pénz, melyet több murikával keresett, felesége költekezésére kellett. A pénz elment, de gényei itt vannak.

X.

Világos után Jókai Tardonán lappangott. Aggodalommal telt és kínosan izgató menekülés után felesége tanácsára ő s társaságában utazott oda Arad alól, álruhában az oroszok vonalán keresztül. Valóban izgató, kockázatos vállalkozás, de sikerült.

A Bükk őserdeje százados titokzatosságával, a világtól elzártáig félreeső kis falu úttalan útjával, a derék Csányiék magyar hűségükkel, a csodálatos energiájú feleség bátorító szavával megnyugvást szerzett Jókai számára, kit: a rettenetes csapás elkábított. Az eldugott falu, a bűvő helyet adó rengeteg, hova a zsandár bizalmatlanul lépeti, ha lépett, még sem volt annyira a világ végén, hogy a bosszúállásnak kegyetlen hírei, ha késve is, és meghízva az útközben rájuk ragadt félelemtől és fájdalomtól, el ne jutottak volna. Ez a vadon, bár nem ígért teljes biztonságot, de biztosította egyelőre rejtözését, a magányt és a nyugalmat s a magány bőséges alkalmat nyújtott arra, hogy két évre is alig terjedő idő reményein, saját és a szegény háza sorsán elmélkedjék és élményeit rendezze. Csányiék és a kis falu népe magyar becsülettel takargatták, felesége jól kereste, biztatgatta és a gyönyörű Bükk elzsongította, utóbb elaltatta félelmét. Késői vallomása tardonai tartózkodásáról még évtizedek multával is változatlan szeretettel, meg nem fogyatkozó hálával csendül fel a Tengersizemű hölgy megfelelő helyein. A nemzet nem kisebb hálával gondol még most is Tardonára, ahol rejtezett, mint amilyennel körülvette a komáromi házat, amelyben nőtt s a szigeti kertet, mely írótságát megáldotta.

A szabadság első napjától a nemzet és ő annyi nagy rázkódtatáson ment át, a felemelő és lesújtó események oly tömegén, a dicsőségnek oly ragyogásán, a gyásznak oly tompaságán, mintha a klasszikus tragédiák ötödik fölvonása zúgott volna el fölötte. Valóban negyedfél század sűrített szenvedései és szenvedélyei törtek ki a szabadságharcban, mely az elkobzott jogok, a szabadság biztosításáért, a kigúnyolt

hűség és hősiesség lelkével, támadt és viharzott el elementáris kirobbanásában és azt követő fenséges és hősies küzdelmükben. Ez az összeütközés olyan döbbedő és annyi feszültséget kiváltó volt, hogy meglepte Európát s már kitörésében benne volt a birodalom bukásának ígérete és záloga, befejezésében pedig bukásának kezdete és székelye. Gondviselészerű véletlen, hogy ezt a nagy epochát egy uralkodónak kellett végig vezetni, az erkölcsi és történelmi törvény logikája, hogy azt a sok bűnt, melyet az ausztriai ház elkövetett Magyarország ellen, még annak a lovagias és nagy fejedeleme sem lehetett kiengesztelni, aki 1867-ben, de már későn fordult hazánk felé. A kamarilla végzetesen ostoba volt, mikor a régi recept szerint az államcsínyt elkövette, a megadott alkotmányt visszavonta, egy XV. századi jellegű kondottieriban Jelliasichot, egy inkvizitor jezsuitában Haynaut rendelte vagy uszította Magyarországra. Jelliasichban az erőszak eszköze, Haynauban az erőszak politikája bukott meg s a kamarilla, még pedig akkor, mikor Ausztria elvesztette olasz tartományait és 1866-ban a német hegemóniát.

Világos után s a ránkborult sötétségben írónk, mint viharban az ezüst sirályok és a fehér halcionok, szállongtak a bánat tengere fölött. Ezek között Jókai, mint a márciusi napok hőse, az ifjú irodalom vezére és egy minden időre kitűnő művész nő férje, különös varázst jelentett.

Politikusaink helyett ők reprezentálták az élő, meghalni nem akaró, egyelőre még föltámadni nem tudó nemzetet. Olyan állapot következett ránk, amikor a nemzet politikusaiért csak aggódni tudott, de csupán írónkat figyelte és követte. Az irodalomra soha nem sejtelt jelentőség, küldetésének beillő szerep várakozóit és soha el *nem múltó* dicsősége, hogy azt vállalta, így az írók és a politikusok! Azok a jövő útjának lehetőségeit s a múlt tanulságait mérlegelték, várva az idő nyílására, mikor előállhatnak jelezni és hirdetni a föltámadást.

Jókainak Tardonán volt ideje elmélkedni a múlt-ról és a jövőről is. Természetes, hogy a múlt foglalta fe és csak sajnálni lehet, hogy filozófiai szemléletre, politikai érlelődésre, tehát történelmi fölfogásra, ezeknek még csak nyomára sem akadhatunk. Nem elégíthet ki, hogy szemében nem maradt más, mint az eseményeknek az emlékezetben könnyen módosulható

emlékei, egy-egy különleges élmény, egy-egy élesebb vagy halványabb fényben visszaálmódott kortárs, néha csak inkább vázlatos, mint kidolgozott arc- vagy jellemkép. Részletek, inkább töredékek, sohasem egész, legfeljebb a mese vázáig, vagy az ötlet tartamára. Igen sokszor maga áll az előtérben vagy események középpontjában: a fiatalság vezére, fegyveres nemzetőr, békepárti szerkesztő, a kormány tolmácsa és eszköze, így is, úgyis a közélet embere, az események krónikása s végül az összeomlóit oltár siratója, életéért remegő bujdosó s utóbb — mint a kornak élő emléke.

Mindez valóság voll, történelmi esemény, magán élmény s még ha a környezet és idő romantikáját tekintjük is, merő realizmus. Ezek a valóságok kísérik el a bükkös tisztásaiba, a lapis refugii bércére, mindenüvé, ahol csak megpihen és ezek kelnek ellentétül azok elé a képek elé, amelyeket fantáziája eddig rajzolt. S látnia kellett a különbséget élet és valóság, való és költött világ között; észre kellett vennie, hogy a képzelet világa más, mint az életé s hogy a költői hatás csak a valószínűség határáig terjed. Ezekben az elmélkedésekben értette meg az idők változását s amint republikánus korában elvetette nemesi y-ját, a tardonai magányban magára ismert a szürke is Jókaira, aki csak a kétségbe esett és búban élő magyarok bágyadt osztályos társa. A rajongó, a republikánus és szertelen Jókai a negyvennyolcas idők lobogásában ég el, a közélet és a magyar gondolat zászlósa a negyvenkilences küzdelmekben nyerte vértet s a nagy elbeszélő és vigasztaló a tardonai magányban még írni sem tudott, „hallgatott, mint a többi *madár fűke*.”

Csoda-e, ha e kornak százfelé törött eseményei annyiszor kísérik, állandóan visszatérnek és színezik fantáziáját? Érdekes megfigyelni, hogy Tardonán, tudomásunk szerint nem írt. Annyira elfogta őt az élet gondja s lenyűgözte sorsa bizonytalansága, hogy írói munkára nem is gondolt. A természet, a fiatalságnak, örök forrása, érdekelte leginkább s azok a hírek, melyeket vágyott, félt is hallani. Ekkor szokta meg a magyar, hogy a hír csak rossz lehet. S mégis neki is megjött egyszer a jó hír s felesége hozta: egy szabadságot jelentő komáromi kapitulációs levél.

Jókai 1850 elején Kovács János névre kiállított útlevéllal Miskolcra utazott föl felesége társaságában Pestre. A komáromi Geleitschein ugyan biztonságot

ígért. mégis Jókait felesége a Svábhegyre küldötte ki, hol Szilágyi és Szigeti is laktak. A Pesti uccán nem mutatkozott s még az írók között is kevesen tudták, hogy Pesten él,¹⁾ bár *Sajó* név alatt megjelent dolgozataiból fölismerték. Még levelezésökben is csak *Sajó-ról* írnak, mintha drága titkot kellene rejtegetniük. Igaz ugyan, hogy az 1850-iki véstörvénytől később humánusabb fölfogásra emelkedett az irodalom munkásaival szemben, mikor Kossalkó János emlékiratának alap gondolatát magáévá vette: hogy az irodalom nem okozója vagy vezére, hanem egyszerű visszhangja vagy kísérője volt a »forradalom«-nak. Ezzel a halálra kipécézett harmincnégy író, köztük Jókai, feje fölül elvonult ugyan a közvetlenül fenyegető veszedelem, de elbizakodottság lett volna megbízni a megbízhatatlan Ausztriában. Azonfelül Jókai nem pusztán szépíró volt; volt más is, a nagy Idus hőse, a magyar kormány lapjának publicistája és szerkesztője, Kossuth bizalmasa és — ami akkor keveset nyomott a latba: a békepárt híve. A nagyközönség ösztönszerű szolidaritásból takargatta, rejtegette íróit, Jókait is, mert próbált hazafit és varázslatos tehetségű írófőt feltett benne. Ez a meghaló szolidaritás nemcsak tiszteletre méltó, de föltöbb jellemző is az akkori állapotokra. A nemzet összeforrott íróival, mert ezek tartották benne a lelket a szomorú napok alatt s műveikből merített hitet és reményt a jövőre.

S a szegény magyarnak erre volt legnagyobb szükség. »A kor, mely az enyém volt, elsüllyedt, — panaszkodik egy hang — életünk töredékekké van szaggatva.« »Lesz-e erőnk eggyé forrasztani újra?« vívódik egy más hang. »Egy-egy darab a hazából, amit az íróban szeretünk — olvassuk másutt — az a hűség, mely az apostolok kora óta veszendőben van, mely minden írói műben egy-egy hódított területet ismer föl, amelyben egykor a hon szíve dobogott.« Gyönyörű

*) Legtöbb örömet szerzett nekem a Sajóval való ismeretség s én mondhatnám is már — barátság. Sok jó órát töltök vele... Sajó köszöntet általam. Ő most kint lakik a Svábhegyen, Szigethi és Szilágyival együtt. Szorgalmasan dolgozik s az uccán sem mutatja magát, alig tudja valaki, hogy Pesten is van. Most sajtó alatt vannak kétkötet novellái (Gyulai P. levele Szász Károlyhoz, Gyömrőről, 1850. június elsejéről). A szóban forgó novellák »Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből: Sajótól, Pest, 1850. 2 kötet.

a XX. századot előkészítő gondolat: az írók tollal küzdjek ki a nemzet jövődjét. Hanem a föladat Herakles tizenharmadik próbájának is beillenék. Annál nagyobb dicsősége a kornak, hogy ezt az igazságot fölismerte, az íróknak, hogy erre vállalkoztak s a miemzetnek, hogy íróira hallgatott.

Világos után »a konjunktúrák kidobták hajónkat az európaiasság *altummare-jának* zivataros színterére. Ott vagy vesznünk kell, vagy tanulunk s tudunk, — versenyre buzdulnunk, önismeretre jutnunk, megtanulnunk igazságosnak lenni az iránt, amink van, azaz szeretni és gyűlölni a jót és a rosszat. Gógünk is lelohadt, ha látjuk, hogy máshol kisebb rajongással, több szerénységgel mit tesznek. Mi nem vagyunk hivatva a nag³^ nemzetekkel mérkőzni, de, hogy a második vonalban elsők legyünk, tőlünk függ egyedül.«²) Kazinczy Gábornak e tömör, kort jellemző megállapításában benne van, hogy az európai politikából Mohács után kiesett magyar kérdés Világos után ismét európai kérdéssé vált. Mert kétségtelenül kitűnt, hogy az ausztriai ház snem elég okos arra, hogy a magyar kérdést békésen s az új idő szellemében megoldja s a szabadságharc alatt meg az tűnt ki, hogy hatalmas sincs a kérdés megoldására. Pedig egy *Polgári Halott*³) csodás intuícióval mutatott a Jövendő útjára, Ausztria báró Wesselényire hallgatva elkerülhette volna Saint Germain-t. De Ausztria elindult végzetes útjára a magyarok ellen, mikor gyöngesége érzetében Szent István koronáját darabokra tördelve a nemzetiségeket szent hatalma alól kivette és a magyar néppel szembe állította. A Habsburgok uralma ekkor rendült meg s ezt a (végzetes tévedést még a kiegyezéssel sem lehetett helyrehozni. A magyar kérdés akkor vált európai üggyé, mikor Görgei az orosz cár serege előli letette a fegyvert.

Az Európa elolt így megszegyenített kamarilla irtózatos bosszút állott s Haynauban eszközt is talált. A Pesten és Aradon lefolyt szörnyűségekre babonás hittel fordult minden magyar a Végzet felé, benne ismerte föl a megtorló hatalmat, nem a klasszikus világ anankéját, hanem az erkölcsi igazság pallosát. Az Aradi Tizenháromért 13 halált, a kiontott könnyekért királyi könnyeket, a bűn farsangjáért a böjt

¹) Abafi, Figyelő. VIII. 1850. 24. 1.

²) Szózat, 1843.

ciliciumát követelte. Ez a rémítően teljesedő végzet utóbb utolérte az ausztriai házat, de akkor még sem száríthatta föl a nemzet könnyeit és nem csillapíthatta fájdalmát.

A magyar visszavonult. Soha sem járt a szenvedőleges ellenállás hasonló eredménnyel: megőrizte ez úton hitét a jövőben, acélozta erejét és főtartotta nyelvét és öntudatát. A magyar élet megbénult, hiszen egészen természetes, hogy a befejezett korral annak vezérei is lelépnek¹ s együtt múlnak el a korral, melyet reprezentáltak. A politika megszűnt, a közélet bezárult, csupán a társadalom hallgatása alatt vert még valami élet: az irodalomé, az újaké, az ifjaké. Vörösmartyt énekbe ki nem törő fájdalom, Bajzát kedélybetegség, Kazinczy Gábort meghasonlás sújtja, az öregek Fáy, Szemere Pál fölött úgy is eljárt az idő, a fiatalok közül Petőfi eltűnt, Vachott Sándor a *börtön rabja* lett, Arany elhallgatott, Erdélyi, Tompa, Sárosi és mások bujdosnak. Azonban a *csüggedt madarak* újra dalba kezdtek, mert az élet, mint vihar után mindig, az irodalom berkében támadt föl újra. Az oldott kévét is kezdték már kötözgetni s a gyorskezü Szilágyi Sándor, az ügyes Nagy Ignác, a politikán kívül maradt Toldy Ferenc hamarosan tábort ütnek vállalataikkal. Az ő erdemök, hogy abból a sötét khaoszból a nemzetet az irodalom Ariadne fonalával kivezethették. Az új irodalom úttörőit a legfiatalabbak és a konzervatívok között találjuk, mert amazok még nem lehetlek kompromittálva, emezek politikájok által biztonságban érezték magukat.

Írónak lenni — nem volt kecsgető pálya, mert legtöbbször csak a nyomdafestékért dolgozott s a cenzúra résen állott minden szabadabb szó elfojtására. Az olvasók köre kicsiny, erszénye lapos, a könyvüzlet óvatos és számító, szóval az egész szervezetlen levén, majdnem kacérkodásnak látszott minden vállalkozás és mégis lett irodalmunk. Akadtak névtelenül maradt mecénásaink, de sokra ráismerünk a nekik ajánlott művekből. Akadtak pártfogók, kik a vállalatokat erkölcsi kezességgel biztosították. Lett közönség, önkéntesei a nagy ügynek, előfizetők, terjesztők és olvasók s lettek írónk újak is, kikben rendszeren a hevület nagyobb volt a tehetségénél, de a nemzeti szolgálatot szívesen vállalták.

Mert az írók, szerkesztők, kiadók és olvasók, kiket a katasztrófa szerencsétlen testületbe sodort össze

a flaminiusok tisztére vállalkoztak. Róma ily szolgálat elismeréséül valami új ordót vagy kollégiumot alapított volna, mi megelégedtünk azzal, hogy ezt a szolgálatot hamarosan elfelejthessük. Jókai az *Új földesúr* utóhangjában (1895) maga is fájdalmasan állapítja meg, hogy a legújabb generáció a történeti fölfogást és távlatot nem érzi. Pedig ekkor még közöltünk éltek ő és mellette Gyulai, Szász Károly és Lévay József, személyes varázsukkal ezt a kort képviselték és tovább vilíttek. Az újabb nemzedékek előtt elhalkul és mint az időnek velejárója, az irodalom a történetbe menekül. Ez a feledékenység azonban nem változtat a történeti valóságon, hogy a rekollekció az irodalom berkeiben indult meg és itt szerveződött. Az események váratlan fordulata ma ismét olyan viszonyokat teremtett, büntetésül mintegy e feledékenységgért, hogy e kor küzdelmeit és érdemeit újra azzal a meghatottsággal tekintsük, melyet az idősebbek hoztak át magukkal.

Széchenyi gondolatát Kemény Zs. fogalmazta újra: »irodalmunk fejlődésétől, szellemi törvényeink belértékétől függ minden. A kimivelt agyvelők összelete határoz sorsunkról.¹⁾ S e rekollekció munkája néhány hónap alatt megindult. 1819. november 15-én a *Hölgyfutár*, az első szépirodalmi lap, 1850. március 9-én a *Pesti Napló*, az első politikai lap, még ez év derekán az *Uj Magyar Múzeum*, az első tudományos folyóirat indul meg s még az év folyamán biztosítják az *Új Nemzeti Könyvtár* vállalatot, mely azután a konzervatívok támogatásával és legjobbjaink közreműködésével hamarosan ki is adta egyes köteteit.

A vállalat amúgy is értékes íróinkat és emlékiróinkat hozta, történelmi és szépirodalmi hatását Kemény Zs. fejtegette a *Pesti Napló*-ban. Ez a cikksorozat irodalmi kérdéseket vetett föl és tisztázott. »A társadalmi erőnek irányt adni, az irodalmi munkásság útjait, vezéreszméit kijelölni a kor legfontosabb kérdésévé emelkedett s meg volt bizonyos politikai fontossága is, amennyiben a szenvedőleges ellenállásnak némi cselekvő erőt is kölcsönzött.«²⁾ Ezek a cikkek voltak akkor a lehető reális politika, mert a történeti szellemről, a regény és dráma viszonyáról, az irodalom jelentőségéről szóló fejtegetései szinte prózai allegóriá-

¹⁾ Élet és Irodalom, 69. 1.

²⁾ Gyulai az Élet és Irodalom előtt.

ban megszólaló politikát jelentettek. A szervezett olvasóközönség nemcsak a feltámadást hirdető irodalomnak, de bázisává lehet idő fordultával a föltámadásnak is. A regény feladata, hogy az olvasók táborát szervezze, tehát olyan regényeket vár az íróktól, melyek a közönséget olvasásra szoktassák, ha kell kényszerítsék. Minden műfajnak tárgya a szív s a legsürgősebb kötelesség a magyar olvasónak vonzó és jó könyveket írni s a regény szabad formájánál fogva legalkalmasabb műfaj arra, hogy széles körben érdeket keltsen és általában hódítson.

Ezekhez a kiemelt gondolatokhoz, mintegy alapvető tétel gyanánt idézem a következő fejtegetést »Ahol az irodalom kezd felhagyni a hazai történettel, ott már bizonyos nyugtalanság, szabadosság és rajongás kapott lábra, mely előbb-utóbb más irányban és hatáskörben is fog jelentkezni; ahol pedig az elmék hosszas hánykódás után megint a hazai történelemhez fordulnak, ott a közvélemény higgadtabb, nemesebb és gyakorlatibb lendületet nyert, mely aztán leginkább a művészet és szépirodalom mezejét termékenyíti és tisztítja meg.«¹⁾ Ez a nehéz mondat valóban súlyos igazságot fejez ki s az ötvenes évek stílusában olvasva annyit jelent, hogy a történelmi elem a jövő alapja, mert a közvéleményt *higgadtta*, *nemessé* és *gyakorlati* alakítja. Messzire vinne ez észrevételt beállítani az időszak hangulatába, de fölösleges is, mert szembeötlő a gondolat, hogy a jövő »a múlton épül s az emlékezeten«, a nemzet jövője a nemzet múltján. Ide kívánczik még néhány gondolat a regényről s a regényíróról. »Feltüntetheti ugyan az egyént küzdve a sorsal és lesújtatva az által. Szóval írhat tragikai hatásért. De... cselekvővé teheti magát a társadalmat, mely szokásainak és szabályainak erejével a pártoskodó szívet áldozatok s alávetések árán elveire s nézeteire kényszerítheti... Foglalkozhatik a passzív szívűekkel is,... kik bele élnek magukat a társadalomba, sebzettek és hallgatóik' s kik mosolygó arccal takarják el fájdalmukat.« — »Illusztrálja azon tényezők erejét, melyek egy társadalomban működnek.« »Akinek célja kort festeni egész szélességben s egész sokoldalúságával, akinek egy politikai eszme vagy mozgalom plasztikai előadása lebeg szeme előtt: többnyire nem fog drámai szervezetet adni regényeinek.«

¹⁾ Ugyanott.

A regényirodalomnak még nincs Aris totelese, írja Kemény Zs., de az *Élet és Irodalom*-nak itt idézett (s nem idézett) tételei arra jogosítanak, hogy az elnyomatás korába beleillő regényirodalom célját és szerepét kijelölve, aristotelesi igazságot állapított meg. Kemény elméletét a Svábhegyien rejtőző Jókai élő valósággá tette. Mózes egy egész generációt ejtett el, hogy népe elfeledje a szolgaságot, Jókai generációkat nevelt, hogy népe megszerezze a szabadságot. A líra a forradalom előtt megalkotta a saját nyelvét, az elbeszélő próza nyelvének nemzeti s művészi jelleme a forradalom után is elsősorban Jókai által bontakozott ki.

Ez a két észrevétel arra mutat, hogy Jókai talentumát és működését nem szabad pusztán és egyoldalúan az esztétika kánonaival mérni, hanem elsősorban a nemzeti élet és nyelv szolgálatára kijelölt felsőbb küldetését kell tisztába hozni.

XI.

Föltámadás! Ez a kifejezés nem az ötvenes évek szótárából, ez a gondolat nem annak világából való. A nemzet Világos után is élt, átélte és elszenvedte a Rettenetes időnek minden veszteségét, fájalmát és megaláztatását. Sem Mohi, sem Mohács után nem halt meg, mert a nemzetek nem politikai katasztrófák közben pusztulnak el, hanem társadalmi életük rengései között. A politika csillaga elhomályosul, megfényre kap, de a gyáva, hitét és erejét felőrli társadalom csillaga lebukik az idő horizontja alá. A nemzeti hivatásában bízó, ép erkölcsű és szervezett faj nem halhat ki az idő rostáján, kiheveri a szenvedett kárt s erőre kap, s mikor annak ideje elkövetkezik, tanúságot tesz éliiakarásáról, életéről. A föltámadást később alkalmazlak erre a szomorú időszakra, jóval azután, mikor már a nemzet összeszedte magát, mikor már átesett a *rekollekción*.

Ez tulajdonképpen az ötvenes évek nemzeti politikájának összefoglaló kifejezése. A jövőre való szervezkedés felé az első lépést *Kazinczy* Gábor tette, mikor azt tanította, hogy megkeli ismerni, egymást, ki kell válogatni a megbízhatókat és a jókat és a hűket kell egybegyűjteni; a másodikat *Toldy* Ferenc, mikor egyedül képviselte a hallgatásra kényszerített szellemvilágot; a harmadikat *Kemény* Zsigmond, mikor a kim ívelt agyvelőkre« hivatkozott.

Ezek a gondolatok és az ezekhez többé-kevésbé találó kísérletek bámulatra méltóan hamarosan mutatkoztak, ami annak a jele, hogy mások is megértették az élet és a kor szükségleteit. De gróf *Mikó* Imre foglalta össze a rekollekció eszméit. A politikai hatalom kiesett ugyan időleg a nemzet kezéből, de azért az élet hatalmáról a magyar nép nem mondott le. Két rétege van a nemzeti társadomnak, melyre jövőjét építheti: az, amelyik földjét s az, amelyik irodalmát műveli. Kemény fejtette ki, hogy a történeti szellem biztosítása és az olvasók nagy tömegének megszerzése az egyetlen lehető politika, mivel minden más téren a nemzeti élet korlátozva van. Mire Kemény fejtegetései megjelentek, mind a két irányban sok történt már, a kibontakozásnak erre a két ösvényére ösztönszerűleg is ráataláltak. De ami ösztönös volt a közvélemény jelenségeiben, azt tudatossá alapozták egyfelől a történet-tudomány művelői, másfelől a történelmi szellemnek irodalmi és művészeti képviselői.

Mivel e kérdés megvilágítására van csak szükség, legyen elég Horváth Mihályra és Szalay Lászlóra hivatkozni. Amaz a reformkor és a függetlenségi harc tárgyias ismertetésével igazolta, hogy sem a reformkorra nem következett szükségképen háború, sem a függetlenségi harcra nem lett volna szükség, ha az uralkodó vagy Frankfurtot tekinti jövő politikája céljául, vagy Budapest középponttal szervezi új alapon *alkotmányos* birodalmát. Ez a két tanulság megnyugtatta a nemzet lelkiismeretét, Szalay pedig élete célját és jövője föladatát tűzi ki: »csatlakozni a nyugathoz s gerjeszteni kelet felé a civilizációt«; vagyis tagja lenni az európai szolidaritásnak és utat törni kelet felé a nyugati szellemnek.

Ezek a tudományos, tehát meggyugtató eredmények ugyan jóval később szolgáltak utólagos igazolásul a közelmúltra, de a nemzet egészen előmlött már egyfelől a történelmi szellem, másfelől saját igazának tudata. Ebben a meggyőzésben őrizte meg jövő hitét, táplálta reményét, mikor jelenét múltjával sietett alátámasztani. Ezért fordult teljes bizalommal írói és tudósai felé. Tudományos és szépirodalmunk egyaránt a múltba tér vissza s e kor festészete történeti irányt vesz, mintegy illusztrálja az általános hangulatot. Kovács Mihálytól kezdve (Árpád fejedelemmé emeltetése), Klimkovitson, Thánon, Székely Bertalánon keresztül Madarász Viktorig (Hunyadi László)

és Lotzig, a többit is hálásan idefogalva, művészeink műveikkel két eszme körül forgolódnak: a hazaszeretet és martirium, meg a múlt dicsősége feltüntetése körül. Ugyanez a gondolatvilág uralkodik a szépirodalom alkotásaiban is, mégis azzal a különbséggel, hogy azok nemcsak az említett erények magasztalását, hanem az események tanúságát is szavakba foglalják, tehát szélesebb körben is érthetővé teszik. Madarász komor és megrendítő képe Arany balladájában mintegy befejeződik, mikor az adott szó és letett eskü megszegése után a bűnös László királyt lelkiismerete furdalja és mikor menekülésében halála utoléri. A történeti igazságot a költői igazságszolgáltatás méri ki, ami az általános emberi és erkölcsi igazság győzelmét, jelenti. A múlt dicsőségeinek föltárása, a vértanúk és eszmék halála, a hősök és nagyok kultusza erőt, bizalmat és bátorságot kelt; a történelem, mint a múlt ítélőbírája, a költészet, mint az erkölcsi világ papja jelenik meg. Ezek az Ítéletek még akkor is a közel múltra alludálnak, mikor távoli századokról szólnak.

Lehetetlen föl nem ismerni ebben a történelmi költészetben az allegóriát, mely éppen olyan érthető volt akkor, mint Tompa és Arany allegóriái. S mikor az ötvenes évek költői s velük az egész nemzet két nagy érzés: a vérző szív fájdalma és a kétes jövő aggodalma között hánykolódott, a nemzet lelke hátatellen nyugodott meg az allegóriák igazságain és vigasztalásában.

Lírikusaink, mivel a lira közvetlen hatású, szinte magukról megfeledkezve, folyton ébren tartották a szorongó nemzeti érzést s Arany »balladás éve« (1853) neon véletlenül esik a súlyos válság idejére. Drámáink, mivel a színpad nyílt, átlátszó és nagyobb felületet mutat a cenzúrának, tirádán és csoportokon túl nem igen mehettek. A *Bánk-bűn* egy időben tilos volt, mint // *Rákóczi Ferenc fogsága* is azzá lett a *rövid szabadság* elmúlásával. Formájában és természete szerint történelmi allegóriára az epikus költészet látszott legalkalmasabbnak, annak is kiválóan alkalmas válfaja, a regény. Költői beszélyeink, a lírai epikumok, ballada, románc mellett főképpen a prózai elbeszélő művek írói ismerték fel a műfaj természetében azt a kedvező lehetőséget, hogy idegen népek és elmúlt korok előadásával a jelenhez szólhatnak. A regény-féle művek szélesebb körben terjednek és nagyobb olvasóközön-

ségre számíthatnak. Így vált a regény nálunk a történeti szellem gyarapítása és az olvasók száma sokasítása eszközévé. Azt a föladatot tehát, melyet Kemény kijelölt: a nemzeti műveltség és öntudat mélyítését, regényíróink közelítették meg legjobban.

Jósika báró példája vonzott. Amit ő Erdélyben úgyszólván készen kapott: az emlékiratok és krónikák kéziratait, a szóban élő családi- és köztörténeti hagyományt és a történelmi szellemet: az Új Nemzeti Könyvtár és más kiadványok közkinccsé tették. S »Eszter szerzője« név alatt megjelent újabb műveit a közönség szívesen vettje, s míg ia múltba menekült, a jelenre is edződött. Vas Gerebent szorgalma és magyar világa tették vonzóvá. P. Szathmáry' Károlyban Jósika követőjét ismerték föl s Kemény három nagy regényével (özvegy és leánya, 1850. Rajongók, 1859. Zord idők, 186¾.) a lélektani rajz és jellemalkotás és a kor hűségnek ritka festése tekintetében eleddig legmagasabbra emelkedett.

E kornak prózai epikusa azonban Jókai volt Sem előtte, sem utána nincsen senki, aki a nemzet rekolekciójára annyit tett volna, mint ő, aki regényeivel és elbeszéléseivel, vállalataival és újságírói tevékenységével, talentuma varázsával a közélet embere lett akkor, mikor nem is volt közélet; irányt mutatott akkor, mikor mindenki tétován ödögött; üde szellemével virrasztott az elbúsult jelen fölött: mulattatott, vigasztalt, fölemelt mindig a pillanat szükségére szerint és hatása alatt. A közhangulat vatesze és a közérzés tolmácsa. Ami szavakat, észrevételeket elejtett, hű szívek tovább adták, hű kezek kivitték a perifériákra. Megjegyzései szárnyra keltek, adomái a tőlük keltett derű hullámain ringottak tova. Szatírja és humora sziszegett és hódított, ahova elért — s mindenüvé elért. Jókai fogalommá vált: a nemzet vigasztalóját látták benne. Mikor *közcsend háborítana* címén elítélték, amire gyilkos satíróját kiöntötte,¹⁾ az egész ország méltatlankodott, mikor betegsége híre költ, az egész ország szíve vert az aggodalomtól. Vidékre tett útjain kitörő lelkesedés kísérte s első erdélyi látogatása alkalmával fejedelmi fogadtatásban volt része. Népszerűsége egyre emelkedett, varázsa nőttönött, a nemzet szeretetébe fogadta, elhalmozta annak minden jelével, olyan magasra emelte, ahova akkor senkit mást.

¹⁾ Pesti Hírlap, 1929. közleményei, heti mellékleten.

Ez a személyes varázs lassankint halalomná lett. Ő nem kereste, nem ismerte föl, de reá ruházták és a legújabb kutatások tanúsága szerint ezt a hatalmat Bécs ismerte fel legkorábban. Rendszeres jelentések mentek fel Bécsbe arról, hogy mit tesz, kiket látogat, kik látogatják őt. Worafka tudósításaiból látszik, milyen figyelemben részesítették őt, s ezekből itineráriumát állíthatjuk össze.²⁾ A titkos policiáról mindenki tudott s ami akkor recens ügy volt, ma dokumentumokkal igazolt történeti tény. A kémszervezet nagyszerűen dolgozott s mindenki olyan értéket jelentett, amilyennek a rendőrség minősítette. Jókai pennáját a cenzúra, polgári életét a policia ellenőrizte s mindakét fórum derekasan végezte a maga dolgát. Nyilvánvaló ebből, hogy Jókait nem tekintették egyszerűen *Schriftslehrer*nek, akit rábízhatnak a cenzorra, hanem valamivel többnek: olyan hazafinak, politikusnak, akivel már a policiának is foglalkoznia kell.

Igaz, hogy ekkor politikus volt minden jó magyar, nem a szónak közönséges értelmében, hanem abban a magasabb minősítésben, hogy az ország sorsát szívében hordta, mint akinek a *salus reipublicae suprema lex*. igaz, hogy akkor mindenki rendőri felügyelet alatt állott, aki jó magyar volt, de a megkülönböztető figyelem főként az aktív és súlyos egyéniségek működését kísérte. Bécs hatalomnak ítélte Jókait.

Valóban hatalom is volt. Olyan, aki már egyszer csinált revolúciót, de aki már többször nem fog csinálni. A szenvedélyek fölzaklatása helyett, azok megnyugtatóján, dolgozik, rebellió helyeit rekollekciót szervez, kard helyett pennát forgat s az idegen hadsereggel győző hatalom fél egy pesti írótól, s egy teljesen lefegyverzett nemzet írójától.

Igaz, hogy ez az író Jókai volt, a mindennapi élei humoristája, aki könnyet fakasztott és törült, megnevettetett és nevetségessé tett, mulattatott és feledtetett, tehát lelkieben csakugyan a rekollekció lelke. Igaz, hogy ezt ja politikust nem lehetett csak úgy rövid pórázon tartani. Igaz, hogy ez az írópolitikus aktív politikára nem vállalkozott, ellenben egész irodalmi működésével a nemzeti ügyet, tehát a politikát szolgálta. Mivel a cenzúra nem értett a politikához, a policia meg nem érteti az irodalomhoz, mivel itt is, ott is idegen bürokraták basáskodtak: olyan rugalmas

¹⁾ Utóhang a politikai Divatokhoz.

és friss szellem, mint amilyen Jókai voll, tudta a módját, hogyan kell Scilla és Kharibdis között elevezni. Szerencsére a nemzet szolidaritása az irodalmi világban érintetlenül maradt s ha a fekete fülke³⁾ a magyar élet más területein tudott is magyar prozelitákat szerezni: az irodalom berkeiben sem bagoly, sem pirók nem ajánlkozott. így történhetett meg, hogy a szellem birodalmában az anyagi hatalom tehetetlen lévén: a rekollekció aránylag rövid idő alatt úrrá lett a csüggedt nemzeten s míg gazdasági téren az anyagiakra, irodalmi tevékenységében a lelkiekre hatalmas befolyást tudott biztosítani.

Amit Kemény a Pesti Naplóban az irodalomról, a történelmi szellemről s a regény hatásáról elméletben kifejteti, amit a múltra visszanező kutatás eredményt felmutatott, amit az irodalom és művészet gyakorlatban megpróbált: a nemzeti öntudat és műveltség által a jövődei előkészíteni s az erőket följazottan. tömöríteni, a bizalmat táplálni, a lelkeket megedzeni és hittel a reményt éleszteni, Jókai mindezt a maga részéről megcselekedte és elvégezte. S mivel az ő varázsos tehetsége és csodálatos termékenysége uralkodott e szomorú esztendők íróin és közönségén, szerepe szinte küldetés, hatása korszakos jelentőségű.

Senkit sem lehet korából kiemelni, Jókait ha igazán meg akarjuk érteni, mintegy erőszakosan kell visszatenni a rekollekció korszakába. Az a működés, melyet akkor kifejtett, elsősorban az évek és kor keretében vonandó vizsgálat alá. Az a hatás, amely műviét követte, elsősorban történelmi jelentőségű s az a hatalom, amit Jókai neve jelentett, elsősorban politikai érték.

Ma ezek az idők részben elhomályosultak, részben miután múlttá lettek, tanulságaikban gyümölcsözők. Jókait magát, miután írói munkásságának fénye átragyog ezeken az éveken, inkább az irodalom, mint a történelmi vizsgálódás tárgyává teszik. De ha e korbéli művei esztétikai szempontok szerint is nagy gazdagsága regényirodalmunknak, jelentőségben csak nyernek, ha azok is, írójuk is korukba beleállítva vételemek figyelembe. S mivel akkor a nemzet élete fontosabb cél volt, mint az esztétikai kánon, Jókainak e korbéli koszorúját borostyánból és cserfalevélből kell kötni.

³⁾ Cabinet noir.

Salamon Ferenc 1854-ben *Irinyi J.*-nek egy kötetéről írván, idézi Bulwert: »aki egy maradandó becsű könyvet ír, az emberiség legnagyobb jötevői közé számítandó.«¹⁾ Semmi sem igazolja inkább e kor hangulatát, mint ez az idézet s a következő észrevételek, melyeket *Salamon* hozzájuk fűz: »Oly könyv, melyben egy szellemi élet egész belvilága, a valóból és gondolkodásból fogamzott eszmék, a szív melege, vagy a művészetben ragyogó képzelet mintegy tűzpontba vannak összeszorítva, a naphoz hasonlítható... egy egész nemzet jelen korát bevilágítja, fölmelegíti vagy elbájolja.« A kötetről rég megfélekedett az irodalomtörténet, de az a libelli sacra fames, mély az olvasókat akkor izgatta, kortörténelmi adat. És ha egyetlen egy könyvről el lehet mondani, hogy bizonyos föltételeknek megfelelően a naphoz hasonlítható, hogy ilyenek írója az emberiség legnagyobb jötevői közé számítandó, mihez hasonlítsuk *Jókai* e korbéli munkásságát s hová soroljuk őt magát, műveiért, hatásaiért és hatalmáért, mélyen a csüggedt magyar lelkek fölött uralkodott? Hova állítsuk *Jókai*t, aki oly kötetek százait írta meg, amelyekben mindazt föltaláljuk, amit a föntebbi idézet kiemel? Bennök nemcsak egy író szellemi életének egész belvilága, hanem egy nemzet eszméi, vágyai tárulnak elének a szív melegétől áttüzesítve s a ragyogó képzelet kápráztató fényében és csodás pompájában. Ha tovább visszük a gondolatot, *Jókai* »egy egész nemzet jelenkorát bevilágítja, fölmelegíti és elbájolja.« Ez jáz a kivételes és eddig utol sem ért, annál kevésbé meghaladott hatás, amely történelmi jelentőségűvé teszi az abszolutizmus és a provizórium alatt végzett munkásságát. Jelentőségének ezek a vonásai a maga korában magától értetődtek, azt mondhatni a nemzet tudata alatt éltek, ma azonban már megállapított tények és ha volt is oly idő, mikor bírálói erről megfélekedtek, ma benne élnek a nemzet egészének tudatában.²⁾

Csak éppen hogy Ausztria bosszújának vihara el-

¹⁾ Tanulmányok, II. 103. 1

²⁾ Beöthy László ezt 1853-ban így fogalmazta: »*Jókai* jelenleg a legkitűnőbb egyénisége — napja a magyar szép-irodalomnak; a közönségnek tenyerén hordozott kedvence s legolvasottabb írója.« (Zsigmond, 91. 1.)

robozott fejünk fölött: Jókai már olt tarlózgat a szabadságharc véres csatatarein. Megható epizódok, szomorú események, fölemelő tettek, a hazaszeretetnek, a hősiességnek dicsérete, hozsannája zendül föl ajakán. Az egykorúak elképedve ocsúdtak föl s aggódva tették föl a kérdést: szabad-e emlékezni, dicsérni és magasztalni már a közelmúltat, melyért Aradon és Pesten mártírok születtek? Talán még ma is meg lehetne isrnételni ezt a kérdést, ha megfeledekeznénk arról, hogy a talentumnak sok szabad, a zseni mindent merhet. Ezt a kérdést még sokszor föl lehetne tenni a provizórium ideje alatt, mert Jókai a hatalommal szemben azután is sokat megengedett magának. Talán így lehetne mondani: játszott a hatalommal. Nem volt renitens, annál kevésbbé lázadó, de az élet iskolájának, ennek a szigorú politikai életnek, vidám és romlatlan diákja volt, kinek a szeme szögletében mindig ott csillogott a diákvirtus: hajlandóság a szembekötősdire és a készség a kinn a bárány benn a farkas-féle játékokra. Hozzá tehetjük: a képesség is. Rugalmas szelleme és ösztönös okossága hamar kitanulta a politikai és közéleti nyilvánosság iskoláját, humora pedig segített abban, hogyan kell cselekedeteit egy-egy mozdulattal, vagy mondanivalóit egy megjegyzéssel aláfesteni. Mint a fecske a víz tükre felett, úgy viljánt át ő a napi élet felett; a gyorsaság miatt, ahogyan szárnyál megmerítette, s a könnyedség miatt, ahogyan azt tette — szinte lehetlenségnek látszott *tényállást* állapítani meg. De a megmerült szárnytól vágott bárázdán a napikérdés mélye nyílt meg, s a felszökkenő s a visszahulló cseppekben már ott nyilallott humora fénye, amit mindenki észrevett, megértett. Mint a *ma* krónikásának ezer alkalma volt a *ma* (a történelmi tegnapelőtt) rezzenéseit továbbítani, kommentálni, a közvélemény figyelmét felkölteni és irányítani.

Kétségtelen, hogy hírlapírói, szerkesztői működésével írói nimbuszát is gyarapította, viszont azonban szépirodalmi műveiben is talált alkalmat a *ma* eseményeit vagy hangulatát érinteni, esetleg irányítani. Nemzete életével állandó kapcsolatot tartott, népszerűségének ez is egyik általánosan ismert titka. Azonban, ami őt különösen és megdönthetetlenül kiemelte, mégis csak költői talentuma volt. Hiszen mások is, sokan is voltak társai a zsurnalisztikában, akik a közvéleményt képviselték, szolgálták és irányították. Voltak társai az irodalomban is, akik a búsuló, csüggedt népet

föl-fölvidámították, vigasztalták. De ezek közül egyik sem mérközhetett vele, atyamesterök maradt a czéhben is, azon kívül is. Vas Gereben témái veszedelmesen közel estek az ő témáihoz: a közelmúlt embereihez, irányaihoz, intézményeihez. Korrajzait azonban nem lehel Jókaihoz mérni, sem hatás, sem érték tekintetében. Beöthy Laci humora, derűje melegsége, frissesége is végig kísérte a napi életet, mégis a könny, melyei fakasztott, a vidámság, amelyet előidézett, a hatás, amelyet fölkellett, majdnem egyidejűleg múlt el az ötlettel, amelyből fakadt. Nagy Ignác és Lauka Gusztáv is értek el némi hatást.

Amaz főként a tőle kezdett fővárosi újdonságok rovatában a hírharang apróbb cikkeivel, elevenen, ötletesen, többször humorosan fűszerezett apróságai-
val, emez a napi életet kísérő karcolataival, arabeszkjeivel. Amaz főként a negyvenes évek alatt, emez a rövid szabadság után. De mindkellőjük karcolatai, arabeszkjei, újsághírei és vázlatai is csak máról-holnapra éltek. Tóth Kálmán politikai költeményeit szerették, bennök a forma és tartalom gyakran meglepő közelségbe került Jókai hasonló természetű darabjaival. Még is mi más a kettő! Amaz súlyosabb, emez könnyebb s e műfajnak természete, hogy inkább a játszibb, színesebb, csapongóbb előadás felé hajlik. Ami tartalmilag komoly és elmemozgató eleme, a vezércikkbe kívánczik, ami hangulat és ötlet, szeret röpkébb formában jelenni meg, közelebb állani ahhoz, aminek köntösébe öltözködik: a poéziséba. Nagy dolog az, évtizedek hosszú során kint állani a nyilvánosság előtt, el nem fáradni annak kényes szolgálatában, mindig frissen és fogékonyan, még nagyobb, ha valaki a közvélemény tolmácsa lehet, de legnagyobb, ha irányítani tudja azt.

Jókai működésében mindezt könnyű fölismerni, de mégis azzal a különbséggel, hogy az egyes fokozatok nem válnak el egymástól az idők folyásában, hanem mindig az események alakulása szerint, esetleg egyidejűleg is jelentkeznek. De mindig tolmácsa volt korának s ha 1848-ban a paraphés forradalomnak cselekvő vezére leli, 1850 után a szenvedő ellenállásnak passzív katonája, míg a provizórium idején, mikor politikai karrierje is megnyilhatott, egyszerre leli tolmácsa és egyik vezetője a közönségnek, melyen akkor az egész országot kell érteni. Észre lehet venni, hogy Jókai közéleti jeleni ősege is akkor billen

át a politika terére s ennek az észrevételnek akkor vesszük hasznát, mikor bírálóiról lesz szó. Mert míg előbb a nemzet politikai közvéleménye osztatlan egységben a passzíva rezisztencia vizein evezett, a rövid magyar világ már megbontotta azt az egységet, és a felirati és határozati pártok versengésével a közjogi ellentétek egyre jobban kiélesedtek. De még akkor az egész ország egyformán érzett és gondolkodott s Jókai azonosította magát nemzetével. Ez az oka annak, hogy annyira kegyébe fogadta őt a nemzet, hogy e két évtizedben szerzett kimondhatlan népszerűsége tőkéjét soha sem tudta kimeríteni.

A *Sajó* név alatt megjelent dolgozatait *Forradalmi csataképek* címen adta ki 1850-ben, s ezután évről-évre mind újabb és újabb kötetei jelentek meg s ettől kezdve nem volt olyan irodalmi vállalat, amelyet nem támogatott volna, noha magának is voltak vállalatai és kötelezettségei, amelyeknek eleget kellett lennie. Méreteiben szokatlan, értékében kivételes, hatásában korszakos munkássága készítette elő útját és emelte a provizórium hírlap és szépirodalmának reprezentánsává.

Egy bujdosó naplója. Hangoz a vihar után című novella kötetein keresztül jutott el *Erdély aranykorában* az újabb éra első regényéhez, melyei azután jóformán évről-évre újabbak következtek. *Eszter szerzője* már mintha letarolta volna az erdélyi romantika hímes réjtjét! Maga a koszorús regényíró idegenben szolgálta hazája szent ügyét és álnév alatt írogatta hazaküldött regényeit. De ezek már halványabbak, szinte elfakultabbak lettek. Mintha a fáradság jelein kívül a megszokás közömbösítő vonása is rajtuk int volna s az olvasókat e pillanatban más is vonzotta, mint a *távoli* történeteit, s azoknak bármilyen nemes, veretű elbeszélése. Az imént múlt, tehát a *közeli* események s a fojtogató ma jobban érdekelt, közelebb állott, kíváncsabbnak tetszett, mint a régi, befejezett s a mával nem kapcsolódó Jósika-féle regény. S mégis Jókai az erdélyi múlt és világ vonzó foliánsaiban kereseti és talált anyagot s azt egyfelől kitérő ösztönével a jelen ellentétéül, másfelől megragadó előadásával a Jósika-féle irány továbbfejlesztéséül dolgozta föl. Ez a továbbfejlesztés abban állott, hogy a *történelmi regény* Jókai előadásában elevenebb, színesebb, érdekesebb és vonzóbb lett, bár a történelmi jelleg rovására, mert Jókai nem kö-

lőtte magát sem forrásaihoz, sem a történeti hűséghez. Azonfelül a történelmi eseményben már megadott mesét vagy cselekményt Jókai nem tartotta annyira tiszteletben.

Kitűnt még az is, hogy a milió rajzában Jósika erősebb, ami természetes is, viszont az előadásban Jókai gazdagabb. Az előadás üdesége és a hangulatok átjátszása segélyével Jókai pótolta Jósika történeteinek komoly, majdnem tanító célzatosságát és feledtette a történelmi alapról való elkalandozásait. Ez és a *Török világ* volt az a kél regény, amelyekben szívesen ismerte föl a közönség azokat a tulajdonságokat, melyek addig Jósika nevével voltak összeforva; még nagyobb örömmel állapította meg, hogy a Jósika-genrében is érvényesíteni tudja Jókai a színes képzeletnek és az előadás művészetének azt az egyéni varázsát¹⁾ melyet korábbi műveiben is megszeretett és csodált. A szembeállítás és az idők kedvező találkozása igazolni látszanak azt a véleményt, hogy »a regényírói hírnév tetőpontjára Jósika tetemén át vezet az út.²⁾ Ez a külső körülményekre talán jobban alkalmazható, mint arra a benső igazságra, hogy Jókai talentuma Jósika nélkül s annak detronizálása nélkül is érvényesült volna.

Mindenki alá van vetve az elődök és a kortársak hatásának. Ő reá is hatott Jósika. De e két talentum nagyon különbözött egymástól, amit legjobban az az egykori fölfogás magyaráz és igazol, mely szerint Jósikát magyar Scott Wal térnek, Jókait magyar Dumasnak nevezték. Sem az egyik, sem a másik megállapítás nem födi a valót, de nagy általánosságban mégis talál annak a különbségnek röpke megjelölésére, amely kettejük egyéniségére és tehetségére mutat

Ha a regénynek két lényeges tulajdonjegyét Scott véleménye alapján az *elbeszélés* és a *leírás* művészetében ismerjük föl: Jósika az utóbbiban határozottan erősebb, de az elbeszélést egészen Jókai talentuma lényeges jegyének kell lefoglalni. Csak így érthetjük meg azt a mesésen gazdag hagyatékot, melyet tőle örököltünk. Benne az elbeszélésnek szuverén adománya él, melynek alárendel mindent, ami a történetíró, a regényíró is egyformán kötelezné. Témáinak megválasztásában, cselekményeinek elgondolásában és komponálása módjában mindvégig az el-

¹⁾ Zsigmond F. 129. 1.

²⁾ Ugyanott 127. L

beszélés, az előadás ingere és hatalma irányítja. Eszerint olyan témákat keres és szeret, amelyek elsősorban mindenkit egyformán érdekelnek; olyan mesét alkot, amelyet állandó feszültségben és ajzottan kell tartani, hogy a figyelem és az érdek egy pillanatra se csökkenjen; s úgy kell és lehet elmondani, hogy az elbeszélő varázsa alól ne lehessen szabadulni. Ezek az elemek a legnagyobb elbeszélők műhelyének titkai. Közösek minden epikussal, akár kötött, akár kötetlen nyelven szól közönségéhez; elemei az elbeszélő költészet alapformájának: a mindenkori mesének. S mivel a kánonok a műrecek tanulmányozásából alakulnak, minden elbeszélőnek az a vágya, hogy érdekeset, érdekesen és érthetően adjon. Ezek az igények vonzzák Jókait s ezeknek szerencsés kielégítése által válik par excellence az elbeszélésnek kivételes művésztévé.

Világos, hogy tehetségének ez a vonása vele született adomány és így bizvást el lehet mondani, hogy Jósika vagy mások nélkül is jelentkezett volna. Talán másként, ha ugyan nem úgy, ahogyan jelentkezett. Esetleges találkozás vagy számítás van-e abban, hogy Jókai abból a témakörből merített, (Erdély múltja, török világ) mely Jósikát inspirálta, teljesen mindegy. Ez a tárgykör Jósika előtt, főként Jósika óta P. Szathmáry Károlytól Mikszáthig sok elbeszélőnek lebilincselte. Nem volt kizárólagos tulajdona Jósikának sem, de ő nevelése, családi kötelékek és viszonyok szerint közelebb állott hozzá, mint ahogyan Jókai közelebb állott komáromi regényeiehez. A számítás nem Jókai sajátja s az irigység sem az övé. Bennünket az érdekel, hogy az alföldi és egykorú környezetből a sötét napokból a ragyogó múltba menekült s a Királyhágón túl a fejedelmi udvar fényét csillogtatta. Továbbá, hogy ezzel a lépéssel történelmi regényeinek hatalmas csarnokába kalauzolt bennünket, hogy ő is egyik és leggazdagabb erű művelője lett a történelmi irány felé forduló közhangulatnak, Amit e kor a múlt bányáiból fölhozott, ha irodalom, ha tudomány, ha művészet segélyével: mondhatni eltelő, nevelő és edző eleme, — Csaba írja — lett a nemzetnek. Mert mikor a múlt dicsőségét mutogatta, megcsillantotta a jövő reményeit és tűrővé acélozta a jelent.

Ezekben a művekben, a történelmi iránynak bármely alkotásában, az esztétikai következményeket az

alkotó művész inkább saját, művészi felelőssége, min\ közönségének művészi igénye érdekében tartotta szemé előtt. Bizonyos pongyolaságot, melyet más időszakban megróttak volna, akkor, ha észrevették is, könnyen megbocsátottak. A téma látszott uralkodni s e témák mind egyforma gondolatkörben születtek és azonos fölfogás szerint válogatódtak: a múlt példatára legyen a jelennek, melyet meg kell tanítani a magabizallsra, később a jövőben való hitre és a jövőért való áldozatra. A régi dicsőség sugaraival oszlatni el a homályt és a ködöt s a régi erényekkel küzdeni ki a jövőndöt.

Ezt a föladatot egy negyed századdal előbb már fölismerték. A reformkor küszöbén megjelent *Zalán futása* vezette azt be s főként a költészet művelői vetették rá magukat a történeti elemre. Mégis az 1850 előtt és után élt történelmi szellem más és más volt. Előbb elég volt lelkesíteni, utóbb már csak vigasztalni lehetett. S mennél mélyebben sajgott 1850 után minden seb, annál inkább sóvárgott gyógyító ír (után s bizony nem sokat törődött vele, hogyan kapja. Világos, hogy ez a korszak többet adott az életet konzerváló elixirre, mint annak csomagolására, tehát íróitól, művészeitől, tudósaitól egyformán várta és követelte a lelki mannát s kevesebbet törődött kritikai szempontokkal.

Az ötvenes éveknek az az érdeme, hogy a nemzetnek minden rétegét olvasó közönséggé nevelte. Kazinczyék még jóformán csak egymásnak írtak, Vörösmariyék már egy válogatott közönségnek, Petőfiék már az egész nemzetnek s a világosi katasztrófa után a nemzet, mikor minden tér el volt torlaszolva, eleintén még a társadalmi is: érthető szomjúságának érthető mohóságával vetette rá magát az egyedüli szabad mezőre: a szellemi világ terére.

De ez a mohóság elfogta azokat is, akik joggal vagy anélkül, tehetséggel, vagy anélkül, belső ösztönüket mindjárt hivatásnak minősítve, pusztán azért, mert ezzel szolgálni óhajtottak, a betű katonáinak csaptak föl. író és olvasó egy érzésben fogott össze: a betű után epedő vágyban s az író és az olvasó egyaránt lemondott az esztétikáról, mint ahogyan minden forrongó világ vagy elbúsult társadalom öntudatlanul is lazítja kötelékeit. Az ötvenes évek elején az ismeretlenségből fölmerülő legújabb írói nemzedékről is el lehet mondani, amit a XVIII. század fé-

lénken megmozduló és hivatottság nélkül hazafiságból dolgozó literatúráiról: érdemök az, hogy akkor magyarul írtak. E valóság elől kitérni nem lehet. Nem az irodalomnak volt akkor szüksége prozelitákra, hanem a nemzetnek. Az irodalom nem felelhet azokért, akikben több volt a lelkesülés, mint a talentum, viszont a nemzet hálás lehet azért, mert azt a kis talentumot lobogó lelkesedéssel mégis értékesíteni tudták. A nagy folyamok kisebbekből, azok megint folyókból, patakokból, erekből, folyásokból, csorgók és másféle fakadások vizeiből táplálkoznak. Ezeknek nagy része sokszor még térképezésre sem kerül, de mégis gazdagítják a folyamrendszer medencéjét, virágot nevelnek keskeny medrök szélén s futásukban párássá teszik a levegőt. Az esztétika sem foglalkozik minden prozelitával, de az irodalomtörténet följegyzi a buzgó törekvéseket és lelkes szolgálatokat; szakasztott így vagyunk az irodalommal is. Szerencse, hogy az akkori kábult korszaknak sok naiv prozelitája volt, akik közül és akik mellett a talentumosak amúgy is kitűntek. Ebben a környezetben alakult ki a rekollektió irodalma, mely egyelőre hálásan ismerte el az áldozók rajongók segítségét. Lemondott egyelőre a kritikáról is és egyelőre megelégedett azzal, ha új embereket állíthatott munkába. S ugyanaz a korszak, melyben Arany János tökéletes műformáinak, páratlan nyelvének és alkotásai művészi teljességének tapstolt, megbecsülte a kisebbeket is, elismerte azokat is, akikről csupán a könyvészet és az irodalomtörténet följegyzéseiből van tudomásunk. Az esztétikai szempont igaz, hogy a legmagasabb, de a nemzeti lét kérdése mindennél fontosabb. Az ötvenes évek idején dolgozni kellett, a hatvanas években azért lehetett már kritizálni is. Ezért becsülték meg akkor a kisebbeket is, mert minden jó szándék és minden tiszta akarat, minden magyarul megjelent könyv az élet jele és a jövő ígérete gyanánt csakugyan az élet és a jövő záloga volt.

XIII.

Nem igen tudok hinni abban, hogy volna abszolút irodalom, melyben az érvek, eszmék, gondolatok és eszmények magukért élnének és a belső tartalomnak egyenlő értékű külső megjelenése, tehát a műforma is kifogástalan volna. Mert nincsen abszolút ember,

kit korához, környezetéhez, szóval reális világához látható és láthatatlan szálak nem fűznének, aki tehát függetleníthetné magát mindentől, ami lefelé, embertársai közé húzza. Annál kevésbé lehet abszolút költő, mert mennél inkább megérdemli a költő (nevet, annál jobban kapcsolódik korához, fajtájához. Az irodalmi klasszicitás is relatív jelensége a szellem művészi életének, hiszen a görög-római klasszicizmus csak a XV. század óta vált elvont fogalomká, a maga idejében nem emelkedett a szférák régióiba. Ami klasszikus iskola és irány az idő folyamán felmerült, főként modor és forma kultuszban merült ki. Berzsenyi klasszikus formákban magyar lélekkel fordul a magyarokhoz s Goethe Iphigeniája csak tárgya szerint görög.

Az irodalom a nemzet életének egyik igen lebegés alkotórésze, s mivel a nemzeti szellem kivirágzásában reprezentáló értéké válik: magán hordja annak egyéniségét, különös, nemzeti jegyeit. Ezért az írói művekben azok a vonások válnak fontosakká, melyekben saját egyéniségét, másokétól elkülöníti. Egyéni vonások pedig azok, melyekkel az író nemzetéhez és korához kapcsolódik, tehát annak lelkivilága megértéséhez nyújt emberi dokumentumokat s történetének egyes szakaszaira vet megvilágító fénykévét. Bessenyeiben az a gondolat nyer értéket, hogy elmaradt nemzetéhez saját nyelvén szóljon és így emelje szelleme színvonalát. Kazinczy tovább ment s működése azzal vált korszakossá, hogy e célra a nyelv művelését s az ízlés fejlesztését követelte és munkálta. Vörösmarty költészetének uralkodó vonása a hazafiasság: fájának és hazájának hódoló szeretete, mely abban teljesen felolvadt. Petőfi tartalmában és műformában népe lelkéhez, érzésben és eszmében korához kapcsolódva az egyszerű népit művészié emelte s végűi Jókai egyedül, pótolhatatlanul és páratlanul állott oly időben és olyan viszonyok között, amelyek éppen az ő kivételes tehetsége bontakozásának kedveztek.

Világostól a kiegyezésig a levert szabadságharc fájdalma és szegymé s a bizonytalan jövő aggodalma és búja borongott felettünk. Minden, ami történt rajtunk, a két betű, az alpha és omega közé esik. Az egyenként ránk köszöntő reggelek és elsötétülő esték múlása, tehát az idő folyása az emlékezésben és a reménykedésben siklott tova, a vak éjszakák meg

éppen rémekkel voltak tele. Ezekben az években írta Jókai azokat a nagy regényeit, melyek a nemzetet elbájolták, ekkor fejtette ki azt a csodás tevékenységet, mellyel a napi eseményeket kísérte, magyarázta, kifigurázta, megértette vagy lemosolyogta. Ma nagyon nehéz megértetni azt a kivételes helyzetet, melyet ő ez időszaknak egész folyása alatt elfoglalt.

Közéleti ember: újságíró, politikai versíró, regényes drámaköltő, szerkesztő és főmunkatárs, aki mindig és mindenben és mindenkihez a saját nyelvén és a saját eszejárása szerint tud hozzáférni, tehát tud hatni mindenkire, aki az időszak gyászát és bánatát hordja s aki a jövőre függeszti bátor tekintetét. Egyetlen módja e világ megértésének elmerülni a kor folyamában, a köz- és magánéletnek írott és nyomtatott emlékeiben főként az időszaki irodalom efemer termékei és a bizalmas levelek olvasásában. A zsebkönyvek, albumok, naptárak és társaik mellett az újság s ennek e korbéli hajtása: az élclap hasábjain ismerhetjük föl leginkább a fojtott szenvedélyek korában élő nemzedék napjait. Itt találhatjuk meg a mindent gyógyító írt: hitet a jövőben, mely a szellem és a nyelv kultuszára van állítva. S ugyanitt találjuk meg a nemzet jótévői között Jókait, aki a tizenkilenc keserves esztendőnek minden jó magyarját meghódította, mulattatta s mágiával ragadta, aki pillanatra feledtette a szolgaságot és örök eszményül állította az igazságot.

Ilyen kivételes termékenység láttára, ki csodálkozhatnak azon, ha a nagy Homérosz példájára az örökfiatal Jókai is el-elszundít egyszer-másszor. Aztán, nem szabad elfelejteni, hogy gazdag termésű költészete, éppen mert méreteiben is hatalmas volt, több födetlen felületet mutathatott a kritikának; azt sem, hogy az izgalomban élő korszak és az izgalomban dolgozó irodalom mintegy igazolja azt a Jókait, aki még nyugodalmas időkben sem tudott mindig uralkodni hevületein, tempóján és izgalmain; azt a Jókait, akit ekkor az élet gondjai különösen szorítottak. S a kritikának, ha igazságos akart volna lenni, módjában lett volna megállapítani, hogy ifjú hibái koptak-e, öreg érdemei növekedtek-e? Azonban a kritika ekkor még mém foglalkozott Jókainak egymásután megjelent műveivel, de nem foglalkozott magával Jókaiival sem, nejn foglalkozott Tompával és Arannyal sem.

A *Hölgyfutár* 1854-ben már megállapította, hogy Jókai akkorig 45 kötetet írt. 611 ív terjedelemben. Ez a munkásság mindenképpen kivételes, de arra is alkalmas, hogy annak alapján írójával illő figyelemmel foglalkozzanak. Ámde. ha az írók magánlevelezését tiszteletben tartjuk, alig találunk valamit ami útba igazítson. Föltűnő, hogy ez nem történt meg még abban a mértékben sem, mint a hatvanas évek közepétől és később is, főként Gyulai és követői foglalkoztak vele bírálataikban. Az olvasóközönség rajongott érte. a kiadók, szerkesztők részére sikert jelentett, az irodalom boldog volt azzal, ha ünnepelhette. Úgy mutatkozik ez, a pálya, mint a napé, mely egyre magasabban ível és még hunytán is ragyog és melegít, mely alatt az emberek kritika nélkül sütkéreznek a boldog verőfényen. Egyetlen komoly vélemény szól róla, mely tömören foglalja össze írója meggyőződését. Erdélyi János a »Század negyed...« című tanulmányában ennyit mond: »Jókai Mór inkább élvezendő, mint ítéendő.«¹⁾ Az esztétikus — Névy szerint — egy hatalmas tehetség előtt félreteszi az elméletet s úgy olvas, mint a közönség és gyönyörködik úgy, mint a közönség. A költői szépségek varázsa alatt áll mindenik. Erdélyi, korának legelmélyedőbb kritikusa, a művészi alkotásokban megjelenő szellem szabadságának állandó védelmezője, alig tehetett más nyilatkozatot. Mindenesetre feltűnő, hogy Jókaival szemben ő maga is közönség maradt, ami egyaránt szól amellett, hogy nem tudta kivonni magái varázsa alól, de amellett is, hogy nem akarta feszélyezni azt a kivételes tehetséget: a minden idők epikusainak kései társát. Erdélyiben föl kell tenni az érdektelenséget Jókai és talentuma iránt s a fogékony-ságot a minden idők epikája iránt. A magyar népiség első magyarázója, az új nemzeti irány úttörője, megáll apítója és védelmezője Jókaiiban bizonyára fölismerete a magyar mesemondásnak irodalmi képviselőjét és az elbeszélés és előadás bája mellett nyelvének gazdag és gyökeres magyarságát.

Erdélyi véleménye korának azzal összecsendülő hangja gyanánt tekinthető, annál inkább, mert nálunk legelőször ő tartotta kezét kora pulzusán s irodalmunkban a fejlődés útját ő nyomozta s a környezet fontosságát ő fejtegette legelőször. A közönség pedig nem is akarta ítélni, élvezni akarta Jókait. Ritka egy-

1) Pesti Napló, 1855.

értelműség alakult ki körülötte és művei körül, mikor őt valódi ragaszkodással vették körül s könyveit rongyosra olvasták. Az időpont sem volt kedvező a kritikára. Mert a cenzúra gyűlöletessé tette a kritikust, a policia meg tömör egységbe kovácsolta az írókat és a közönséget. Ezt a harmóniát megbontani akkor még nem volt tanácsos, de célszerű sem lehetett.

Amint azonban az ötvenes évek végén, a hatvanasok elején az európai helyzet és Ausztria sorozatos vereségei és veszteségei nyomán reményeink élénkülni és magunk szabadabban mozogni kezdtünk, a politikában, tehát az irodalomban is jelentkezett a felirati és határozati pártok ellentétei, versengésük, utóbb küzdelmük. Jókait az 1861-iki országgyűlésre a siklói kerület küldötte s ő ekkor a határozati párthoz csatlakozott. Amikor a rövid magyar világ elmúlt, a publicisztikában kezdődött a Treugea Dei megbomlása, mely az elnyomatás idején önként vállalt szolgálat gyanánt uralkodott az országban. A *Hon*-ban, melyet ő alapított. Tisza Kálmán elveit képviselte. Innentől kezdve a politikában s mert a példa ragadós, az irodalomban is pártok és irányok kerültek szembe s a publicista Jókaiban már az író Jókait is észre vették s alkalom szerint kritizálták.

Az ország közönsége Deák és Tisza zászlója alatt indul meg és a kiegyezést megelőző és követő „politikai küzdelemben ismét felújul a negyvenes évek ütköző kedve, heve és ragyogó tornája. Jókait magához vagy magával ragadta a felszabaduló közélet s a megindult politikai mozgalom. Gyulai, bár a kortina mögött szenvedélyesen politizált, nyilvánosan nem lépett ki a politika porondjára. Ha aktív politikára adta volna magát, Jókait ott támadta volna. Gyulai egyik tekintélye volt a Deák körül csoportosuló, írói és politikai társaságnak, melynek vezérei Csengery és Kemény Zsigmond, akkor a közvéleményt irányították. Ez a bensőségbe olvadó viszony szoros, eszményi barátsággá lett. Hagyományait a társait túlélő Gyulai élete végéig ápolta, s mivel következetes volt és elveihez erősen ragaszkodott, Jókait bírálatain keresztül politikai nézeteiért támadta. Az a véletlen, hogy Jókait az ellenzékhez tartozott és később Tiszát követi és hogy Gyulai a Deákot támogató Csengery pártjához tartozik, szembe állította a nagy regényírót a nagy kritikussal. S mivel Jókait Tiszában újra olyan mentort ismert föl, mint amilyen Petőfi és

Nyári Pál voltak annak előtte s mivel hozzá szívvel-lélekkel ragaszkodott és akit klasszikus hűséggel támogatott, természetesen, hogy az ellenpárt Jókait, a politikust és írókat egyaránt támada. Ennek a »heves pártszenvedélynek lobogása gyanánt kell fölismernünk azt az ellentétet, mely Jókai és Gyulai között támadt s irodalmi téren még akkor is lobogott, mikor a fúzió után politikailag egy táborban küzdöttek. Gyulai megfélemedezett arról, hogy Jókai igen korán elérte írói tehetségének teljes kifejlődését, mivel ő a kaméliát szerette, a rózsát nem tartotta tökéletesnek. De bármennyire igaza volt vagy lehetett, még ő sem remélhette, hogy támadásai és igazságai hatása alatt a rózsza kaméliává változzék. Jókai sem változott s nem is változhatott mássá, mint amilyenné alakult s mikor őt a *Budapesti Szemle* állandóan a regény elméletére tanította, már túl volt azon a koron, mikor az esztétikai leckék még hathattak volna.

Tóth Lőrinc élesen megvilágította a *Hétköznapok* »ifjú hibáit és öreg érdemeit«. A kompozíció, a kerek és indokolt mese, a lélektan és jellemfejlesztés esztétikai kánonai természetesen akkor is érvényben maradnak, ha azokra Jókai kevesebb figyelmet, kisebb gondot fordít is. S ha már egyszer Tóth Lőrinc ezeket a sérelmeket a fiatal kezdő kárára megállapította s ha azután később Gyulai ugyan e kifogásokat a koszorús író műveiben ismételtlen megmagyarázta, kifejtette és bebizonyította: miért kellett mindezt újra magyarázni, bizonyítani? Annál jogosultabb ez a kérdés, mert Gyulaiékkal szemben senki sem vitatta komolyan ítéleteik ellenkezőjét, legfeljebb az az ellentét került szóra, mely Gyulaiék elvont és alkalmazott esztétikája és Jókai hatása között mindenki előtt tisztán állott. S ekkor merült föl az a gondolat, hogy az alkotó szellemiét művészi tevékenységében méltányos-e és lehet-e csak az említett kánonok szerint mérlegelni?

A művészet törvényeit mindenkor a megelőző művészi tevékenység alapján, tehát a műalkotások alapján állapították meg. Az így kialakult kánon azonban folytonosan módosul, aszerint, ahogyan a művészet is keresi a jelenítés formáit, a változó fölfogás elveit és a technika fejlődését. A művészi gyakorlat mindig megelőzi az elvont elméletet. Valami olyanféle viszony alakul ki gyakorlat és elmélet között, mint a betörő és a rendőr között, mire a rendőrség fölismeri, a betörő már új trükköt alkalmaz. Ezért nincsenek

örök érvényű tételek az esztétikában., csak az alapok maradandók. A drámának klasszikus hármasságáról szóló törvényt ma már ki fogja apodiktikusan követelni? A *Kalevalát* kizárjuk-e az epikából, mert a klasszikus eposzok közé nem sorolható? Rhodin nem adott-e művészt, noha a klasszikus hagyományokat nem követte? Az újkor festészete, zeneművészete és irodalma még mindig a kanonikus tételek és hagyományokhoz való szigorú ragaszkodást hirdetik-e? S az elmélet nem iparkodott-e lépést tartani az előtte járó művészi gyakorlattal? »A kritikusok a műfajok megkülönböztetésében és osztályozásában nagytűi bőkezűek. Elmondják, miben áll a tulajdonképi eposz, miben különbözik attól a regényes eposz, meg a polgári eposz vagy a költői beszély: ekkor a nehéz ágyúkat rászegzik *Herman és Dorotheára*. Ám legyen! Akinek kedve telik ezek vitatásában s azt hiszi, hogy az irodalom célját ezzel előmozdíthatja, hadd foglalkozzék velők. Elöttem azonban henye kérdésnek látszik, vajjon *Herman és Dorothea* eposz-e vagy nem, vagy minemű eposz, ha az. Elég, hogy költemény.«¹⁾ Igen idevág Kőlcseynek Bárfay Lászlóhoz írt véleménye *Vörösmarty Csongor és Tündéjéről*. »Csongort olvasam Pesten; s mivel a drámai akció nem képzeletem szerint ment, alkalmas hidegséggel. Itthon elolvasám másodsor magamban s harmadszor ismét sógorasszonyomnak. Ezen harmadik olvasás megkapott. Ezer odavalók és másképen valók mellett is. *Csongor* kincs... — ami Vörösmartynk nagy költő, de ritkán nagyobb, mint *Csongor* sok helyeiben.« Tegyük ez idézetbe, mint matematikai képletbe a *regény* műfajt s az egy eposz helyett az egész Jókait s vonjuk le az így beállított képlet igazságát. Elég, hogy költészet!

Jókairól is elmondhatjuk, mint minden »centum librorum« íróról, hogy gazdagsága ártott nimbuszának. Ezt a véleményt még életében hallotta kiadóitól, akik szaporán megjelenő köteteinek üzleti varázsát féltették. De ha ezt a kiadók megtették is, miért kellett Jókainak szemére lobbantani az *indusztrialismust*? Ez is a jogos kritikához tartozik?²⁾

Gyulai tekintélye igazolni látszott ezt a kritikai irányt, de szerencsére más vélemények is voltak:

¹⁾ Lewis, Goethe, 11. 249. 1.

²⁾ Bírálatok. 115. 1.

Salamoné, Aranyé és végül Beöthyé. Bennünket az érdekel hogy a közönség állandóan ellenkezőjét bizonyította annak, amit a *Budapesti Szemle* hirdetett. Talán azért, mert fölismerte az elvont elméletet s az elméletben az elvontságot, talán azért, mert elsősorban gyönyörűséget keresett és talált. Bennünket még az is érdekel, hogy a kritikai szempont egyoldalúságát Beöthy döntötte meg, mikor az egész Jókait, annak korszakos munkásságát, talentumát és írói erényeit magyarázta és fölfogását az Akadémiával szentesítette. Valahogyan úgy történt, hogy Beöthy útján és által Komárom hozta nyugovóra a régi ellentétek küzdelmét, melyet Tóth Lőrinc bírálata indított és az uralmon lévő irodalmi párt támadásai élesítettek. Gyulai azonban még akkor is következetes maradt, különvéleményei a *B. Szemlében* adván ki.¹⁾

Mennyi izgalommal járt ez a kritikai csatározás! Egy haszna azonban kétségtelenül volt. Az, hogy ennek folyamán tisztázódott Jókai írói egyénisége, tisztázódott a kritika szuverenitása mellett az író szuverenitása is, hogy az igazi tehetség még akkor is megbírja a kritikát, ha az talán egyoldalú, talán élesebb is, mint kellene, ha magára az íróra nem tudott is eszméltetőleg hatni. A XIX. század irodalma mozgalmas és izgató csatározások zajában folyt le, ezek között a legtanulságosabb az a tapasztalás, hogy az alkotó szellem jár elől, mint árpolitika berkeiben is rendszeren és hogy a valódi tehetség megállja helyét a legerősebb támadással szemben is. Jókai erős talentumának az a próbaköve, hogy azt sem a tömegek hódolata és tapsa, sem a kritika nem tudta mássá tenni.

Kitűnt azonfelül az is, hogy a regény-műfaj elmélete ezekben a csatározásokban nem fejlődött, nem fejlődhetett azért, mert Gyulaiékkal szemben senki sem állott, aki akár a fejlődő irodalmi felfogást magyarázni megkísérelte volna, akár azt az irodalmi fenomént, akit Jókainak neveztek a maga egyéniségében és történeti jelentőségében megértette s megvédte volna. Egyre csak azt a magas mértéket alkalmazták Jókai regényeire, melyet a Kemény-féle Élet- és Irodalom cikkei fejtegettek és egyre csak regényekről volt szó s nem arról a talentumról, melynek hatalmas lombozatán ezek a regény virágok kivirultak. Ha ezek-

¹⁾ A tengerszemű hölgy bírálata. 1891. 67. kötet.

nek a bírálatoknak, és éssayéknak teljes szövegéből valami csodálatos kék ceruza kihúzná mindazt, ami Jókai komponálására, a jellem fejlesztésére és a kidolgozás ökonómiájára vonatkozik s meghagyná mindazt, amit témái megválasztásáról, elbeszélő képességéről, képzeletének gazdagságáról és fényéről, továbbá előadása módjának egyszerűségéről, humoráról és nyelvéről megírtak: nem maradna-e elegendő és bőséges kritériuma egy nagy tehetségnek^ egy csodálatos tehetségű elbeszélőnek?

Ez az egyoldalúan részletes elemzés kétségtelenül megjelöli azokat az esztétikai törvényeket, amelyeket sikerrel és hatásosan lehet alkalmazni. Azok a na^gy vonásokban fölvezolt jellemzések, melyeket soha senki kétségbe nem vont s Gyulai is elismert, szintén megérdemelték volna a részletekbe menő vizsgálódást és méltánylást. Csakhogy erre kevesebb hajlandóság volt, aminek két magyarázatát is lehetett volna találni.

Az egyik az a tény, hogy Jókai csodálatos tehetsége és általános hatása, mely az idegen irodalmak közönségét is elragadta, mintegy kihívta a kritikát. A másik az^ hogy a XIX. századbéli *regény* fejlődése s a fejlődő irodalom iránya nem kedvezett a Jókaitól képviselt regényformának. Stendthaltól—Zolaig a regény egészen más nyomokon járt, mint amelyek fölött Jókai szárnyalt. A realizmus, a naturalizmus és pesszimizmus teljesen idegenül hangzottak Jókai fülében s az az irodalom, mely ezeken az elveken támadt és épült s az a regény, mely ebből a talajból sarjadt, minden divatossága mellett is teljesen hatástalan maradt reá. Nem csak, de teljesen ellentétes is volt azzal Jókai egész költészete állandó tiltakozás a XIX. század két nagy eltévelyedése ellen: az anyagi realizmus és az erkölcsi pesszimizmus ellen. »A pesszimizmus az úr természetes élösdije, amely szükségképpen ott lakik, ahol nincs többé sem hit, sem szeretet.«³⁾ Lakhatott-e ez Jókaiiban, aki maga volt a hit és a szeretet? Realista lehet-e valaki, kinek szyvében a világot megváltó Jézus él s annak nagy parancsait írja regényeiben: 3 szeretetet és az igazságot? Megfeledkezhetik-e a világ szépségéről, az étet gyönyörűségéről, nemes hivatásáról az, aki író Isten kegyelméből és magasra emelt jötevője, vezére, inkarnációja és dicsósége az ő népének? Realista lehetne az, ki a monda szárait fonogatja

¹⁾ VoquiI. 31. 1.

tovább, a történelmi korok szépségeit és tanulságait magyarázza, érezteti és összefűzi a múltat a jelennel, sőt a jövővel is fantáziájának aranyos fonalaival? Hitének ereje, a szeretet melege, nemzetével való teljes összeolvadása még akkor is megőrizték volna a XIX. századnak kételkedő, kiábrándult és önző életfelfogásától, ha nem lett volna is olyan talentum, amely maga alkot magának külön világot. Őt a teremtő erő tudata öntudatlanul is a világ, sőt világok fölé emeli. Innen ered szuverén hatalma, hogy játszik velünk és a világgal, hogy nem törődik velünk és a világgal, hogy járja a maga útját, írja a saját tehetségét és megríkat és megnevetet, megfürdeti arcunkat saját könnyeiben és megszártja könnyeinket szíve melegségével. Szóval, hogy uralkodik felettünk — mert szeret bennünket. Ez a hevület avatta őt egy »nagy nemzet szolgájává«, mikor azt hitte, hogy egy kis nemzet írója.¹⁾ Ez a talentum áldása volt a nemzeti irodalomnak, mert oly korban képviselte a magyar költészet hagyományait és gyakorlatát, mikor a nemzeti lélek és ízlés védelmére igazán szükség volt.

A múlt század utolsó negyedében divatozó ízlés a regényirodalomban már jól elhajlott a népnemzeti irány vonalától s a külföldi hatások alatt indult fejlődésnek. Jókai azonban 1875 után is változatlanul az maradt, aki 1875 előtt volt és így őt az új elméletek és gyakorlatok izmusaival szemben anakronizmusnak tekintették. A kritika pedig, mely alakjával és tehetségével foglalkozott, elmélyedt a Kemény—Gyulai-féle elmélet alkalmazásában s inkább egyes műveivel foglalkozott. E szerint nem mélyedt bele tehetsége vizsgálatába, nem egyéniségének történeti, írói és irodalmi méltatásába. így tehát nem is igen foglalkozott vele.

Azonban mégis akkor, mikor a politikus író szembe került írói és politikai múltjával és mikor az elsuhanó évek fáradtsága és az újságok romlott neologija hatása alatt olykor-olykor pongyolábbá vált. S mikor foglalkoztak vele, nem emlegették talentumának kiemelt vonásait, inkább a kor és divat hullámain ringatóztak, nem az ízlés és irodalom törvényeit kutatták.

¹⁾ Jubiláris köszöntő beszédéből.

Az ellentét legjobban akkor tűnik ki, lia az elmélettel igazolt regényirodalom Makart-virágait és Jókainak a költészet levegőjében mindig élő virágait állítjuk egymás mellé.

XIV.

Ezek a virágok az epika televényéből fakadtak és Jókai költészete napfénye alatt virultak ki. Ezeket a vonásokat az eddig elfolyt idő sem törülhette le róluk, sőt ma még talán elevenebben hatnak. Az idő visszafordult. Ma élénkebben érezzük e poézis ragyogását, az epika báját. Nem pusztán azért, mert kissé elfáradtunk a programregény olvasásában, hanem mert a mai nehéz viszonyok között az élet köti le figyelmünket s alig érdekel poézis nélkül, nem egy-egy lélek tani probléma analízise. Sorsokat irányító korszakokban igazán mindegy, hogy a szerelmi háromszögben felállított férj és feleség meg az udvarló sorsa hogyan fordul. De a mese, mint a dal és a tánc, az emberiség közös birtoka s minden időben időszerű. Jókairól tudjuk, hogy világnézete epikai, műgyakorlata is inkább az epikus, mint az új regény felé hajlik, elbeszélő tehetségét Gyulaiék is föltétlen hódolattal ismerik el. Őt mindenfelé az elbeszélés mestereként ismerik s ez a tulajdonsága szerezte meg neki a nemzetközi irodalom elismerését.

Elbeszélni nem könnyű dolog, noha az író mögött mindig ott kísért az *ősi mesemondó*, aki megalkotta a maga meséjét, megállapította a mesélés, elbeszélés alaptörvényeit, a narráció kánonát. Ezért az elbeszélő költészet alapformája máig is a mese maradt s az elbeszélő mögött ma is a mesélő típusát keressük.

A mesélőnek van tempója, se nem siet, se nem terjeng, mert mindig nem annyira a mesének történeti elemére figyel, hanem arra, hogy hallgatója érdeklődését állandóan ébren tarthassa. Ez pedig úgy történhetik, ha a mesélő és hallgatója között kölcsönösség szövődik. Kell, hogy az esemény vagy történet maga is érdekes legyen, még inkább, hogy úgy legyen előadva, hogy a kíváncsiság és a figyelem' folyton fokoztassék. Fárasztónak lenni nem lehet, unalmasnak lenni nem szabad, mert az unatkozó és fáradt hallgató rossz közönség. így elevenségre, változatosságra törekszik, amit vagy hangulati, vagy tárgyi motívumokkal köt össze. Nyelve a köznyelv, melyet mindenki könnyen megért és amely mindenkit

gyönyörködtet. E szerint minden mesélő egyénisége szabadon érvényesül és sajátosan jelentkezik, ami vonz és kizárja a sablont. Ezekkel a nagy követelményekkel szemben a mesélőnek korlátlan szabadsága van az események vagy történet megválasztásában, a cselekmény fejlesztésében, a komponálásban, a jellemek és hősök rajzában, a reáliák, idő-hely-körülmények beállításában, esetleg csodás vagy mesés színben való feltüntetésében. Az elbeszélés különféle alakjai, formái mind az ősi mesére támaszkodnak és noha egymás után válnak el tőle, fejlődésük közben önállósulnak s abban térnek el egymástól, hogy a közös örökségből mely elemeket vettek át és tudtak tovább fejleszteni s mely elemekkel kapcsolódtak inkább a közös vagyonhoz.

Az eposz is, a regény is az ősi meséből fejlődött. Amaz korábbi, közelebb áll hozzá alkotó elemeiben, emez későbbi s fejlődésében inkább a műalkati elemeket gondozta. De az eposzon keresztül szélesedő regény is megtartotta három ősi elemét: a történetet, melyet előad, az érdeket keltő előadást és a közérthető nyelvet, melyen közönségéhez szól, sőt az utóbbival egyenesen visszatért hozzá és innen kapta nevét is: a *románt*. A költői gyakorlatot követő esztétikai elmélet élesen elválasztotta egymástól az elbeszélő műfajokat, megállapítván azokat a különbségeket, amelyekkel egymástól elválnak. Azonban sem az eposz műgyakorlata, sem műelmélete nincs lezárva, amint nincs lezárva a regényé sem. A mi eddig az esztétikában történt, az eddig való műgyakorlat alapján s arra vonatkozva történt. Új alakulatok, új válfajok lehetősége áll nyitva, mert az élet is, a művészet is, tehát a műelmélet is — folyton változik és változtat.

A regény elmélete az eddigi irodalom alapján áll s ha kifejezetten nem mondja is ki, hog}' lezártnak tartja a műfaj fejlődését, de kifejezetten azt sem nronodta ki, hogy a fejlődés útja nyitva áll. Igaz, hogy a gondolat annyira természetes, hogy föl se kellene vetni, de ha így van, miért ragaszkodik a mtbírálat annyira az eddigi elmélethez, s miért ragaszkodott Jókaival szemben olyan konokul br. Kémény Zsigmond fölfogásához?

Jókai fél lábbal az ősi mese birodalmában áll, mert epikumában az elbeszélő művészetnek az a három alaptulajdonsága dominál, melyet fölsorol-

tunk: *történet*, melyet lebilincselő *előadással* csodásan csengő magyar *nyelven* mond el. Itt biztos talajon áll, m ig másik fél lába alatt, melyet a modern lélektani regény országában vetett meg, nincs olyan szilárd talaj, mert a műforma ösztöne és a műalkotás öntudata nem annyira primer vonásai tehetségének. Aki tehát őt méltatni akarja, ne keresse a mesemondóban a regényírót, mert a regényíróban azonnal megtalálja a mesemondót. Az eddigi regényektől Jókaiéi különböznek és pedig abban, hogy ő közelebb áll az ősi epikumhoz, mely minden nép és kor számára érthető, és nem iparkodik simulni ahhoz az elmélethez, melyet a modern esztétika a regényre vonatkozóan megállapított. Azt a jelenséget talán így kellene formulázni: Jókai annyira egyenes, bár késői utódja minden nép mesemondójának, hogy tehetségének ez uralkodó vonása miatt nem tud beleilleszkedni a ma érvényben lévő elméletbe. A regény elméletének alkalmazása nem talál Jókai regényeire, legalább nem olyan mértékben és módon, amint az kívánatos és elérhető volna. De éppen abban eredeti és egyéni az ő költészete, a miben a meglévő kánonoktól különbözik. Ha tehát őt mérlegelni akarjuk, meg kell vizsgálni, hogy Jókai írói egyéniségében mely vonások vannak a mulandóságnak alávetve s melyek azok, amelyek a divat, az elmélet, tehát az idő és ízlés változásai dacára is állandókul mutatkoznak. Kazinczy azt az elvet fejtegette, hogy minden műfajnak megvan a saját stílusa, Erdélyi János azt, hogy nem is nagy író, akinek saját stílusa nincs.

Nos Jókai regényeinek is megvan a saját stílusa. Tehát Kazinczy elve szerint ezeket a regényeket nem lehet más normákkal mérni s Erdélyi szerint ezt a sajátos stílust fölismerve, el is kell ismerni. Téved tehát a kritika, mikor Jókainak másokhoz való viszonyításából indul ki és ment abból, hogy az eredeti talentum mivel gazdagította akár a nemzeti, akár a világirodalmat. Nem téved abban, imikor megállapítja, hogy Jókai a modern regény ú. n. követelményeinek miben nem tesz eleget, egyoldalúvá válik akkor, mikor esztétikai dogmatizmusban merül el. Ami szabad az alkotó művésznek, hogy saját lelke kisugárzó energiáit saját módján önti formába, szabad az esztétikusnak is, hogy meggyőződését saját ízlése és fölfogása alapján fejtegesse. A baj ott kezdődik, mikor a művészből hiányzik a sugalló

erő, hogy igaza fölül meggyőzzön, mikor az esztétikus a maga fölfogását másokra is rá akarja erőszakolni. Ebben az esetben az író csakugyan tragikus összeütkezésbe kerül korával és elbukik, és a kritikusnak nem nagy vívmánya, hogy a bukást siettette. Hogyan áll a kérdés megfordítva? A kritikus lesz kénytelen engedni, ha az író talentuma, mint mondani szokás, kiverekedte magát. Azonban ennek a küzdelemnek személyi vonatkozásai elmúlnak az idővel, mely író és kritikus fölött egyformán elhalad, elvi és szellemi eredményeit tisztába hozza az idő, mely ha későn is, igazságot szolgáltat. Az irodalomnak egyformán gazdagodása minden igazság, amelyet szellemi téren tisztáztak s egy igazság sem veszít azzal, ha később kerül napfényre.

Az epikum tehát Jókai ereje és hatásának titka. Ezt eddig senki sem vonta kétségbe, sőt Gyulaiék is elismerték, Gyulai kedvelt kifejezésével élve: méltányolták. Jellemző és ide kívánczik Gyulai ítélete:¹⁾ Jókai nem gondolja jól ki regényeit, de jól elbeszéli, gondatlanul szövi a mesét, de néhol jó leleményre bukkan, sikerült részleteket tár elénk. Szellemünket nem foglalkoztatja, de kíváncsiságunkat ébren tartja, szívünket ritkán hatja meg, de mindig szórakoztat, elmulattat«. Ezekben a találó megjegyzésekben a mesemondó tulajdonságait kiemeli ugyan, de mindig pontosan ellenök veti az elmélet művészi követelményeit, mintegy ellentétül, avagy akár ellensúly gyanánt. Igen merev az utána vetett általános tétel, mely szerint: »Az írók rendszeren két főbetegségben szoktak szenvedni: vagy megbénítja munkásságukat a túlságos múgond, mikor a gondban elvész a gondolat, vagy könnyű és gyors dolgozásra sarkalja őket a könnyelmű elbizakodás, mikor a gondolatnak nincs ideje megérni.« E kétféle írói betegség, vol faképpen kétféle talentum ellentétes szembe állítása igaz, de nem meríti ki a talentumok, az írói betegségek sokféleségét.

Természetes, hogy véleménye szerint Jókai az utóbbi főbetegségben szenved, azaz talentuma fővonása epikai jellegűvé minősül. Mert mi más az, ha valaki jól beszéli el regényeit, bár nem jól gondolja ki, jó leleményre bukkan, bár gondatlanul szövi a mesét, kíváncsiságunkat ébren tartja, bár szellemün-

¹⁾ Bírálóatok, 115. 1. 1872-ből.

ket nem foglalkoztatja, mindig elmulattat, bár szívnünket ritkán hatja meg. Jókai e betegségből nem is fog kigyógyulni, szövi tovább, mert a közönség így is kapkodja műveit. Tehát tetszik a közönségnek, ami érthető az elmondottak alapján. Gyulai, mikor tétéleit ilyen pontosan fogalmazta, voltaképpen Jókainak erős epikai oldalát állapította meg és ha őt a korabeli elmélet nem köti, bizonyára észreveszi, hogy vele szemben egyoldalúan járt el. Petőfiben fölismerték s megállapították, hogy talentuma elsődleges lírai talentum, Jókaiában is meg kellett volna állapítani talentumának primer epikai jellegét. De ez az elmélet is összevetésre csábít és kétségtelen, hogy a hosszú lélekzetű, s azonfölül regény, több és nagyobb niűgondot követel, mint a hosszú lélekzetű mese, hol a műgond, az alkotás és kidolgozás művészi eleme önkénytelenebb és így kevesebb nehézséggel jár, mint a hosszú lélekzetű regény, mely komoly igénnyel lép föl és ahol nem csak a komponálás, hanem a kidolgozás is nagyobb feladatot ró az alkotó művészre.

Megállapítva azt, hogy Jókai nem kimondottan valamely regényműfaj művelője — magától tisztázódik talentumának igazi és hamisítatlan epikai terimészete. Nem emlékezünk arra, hogy ő olyan társadalmi, filozófiai vagy történelmi problémákat vetett volna föl és oldott volna meg, amilyeneket a XIX. század regényirodalmából bőven ismerünk. Ellenben történeteket, korokat, irányokat és viszonyokat dolgozott föl, jobban mondva vetített elének, amelyek bennünket mindig érdekeltek, mindig mulattattak, sokszor meghatottak és mindig megvigasztaltak és megnyugtattak. Regényei általában tiszta epikumok, melyekből a probléma, a tétel, tehát a minősítő subtratum hiányzik. Ami figyelmét megragadta, azt mondja el, úgy és olyan természetesen és ösztönösen, amint csak el lehet mondani. Őt nem izgatják a különféle problémák, melyeket a modern irodalom — talán kényszerűségből — fölvetett, de izgatta minden megtörtént tény, amiben érdekes és alakítható anyagot talált vagy tudott belegondolni. Költészetében nincsen elvont, elméleti cél, csak az általános: hogy gyönyörködtessen; nincsen semmi más érdek, csupán a költői, tehát a legáltalánosabb; művészi eszközei között nincs semmi programszerű, csak az, ami minden idők elbeszélő, mesélő talentumát jel-

lemezte. Amit írt: primo ruptu írta, nem meditáció eredményeként és ilyen vagy olyan eszme vagy tétel igazolására, hanem annak az impresszióknak érzetelésére, mely őt serkentette. Neki nem voltak tárgyi vagy stílusbeli specialitásai, őt minden kor és rend vonzotta, melyben a humánus lelke megcsillant, vagy amelyre rávilágított. Ezért olyan gazdag az ő világa és ezért inkább típusok, mint egyének az ő hősei. Ez is epikai vonás és hozzátartozik az ő epikai világnézetéhez. Hősei és hősnői, regényeinek mellékalakjai és minden alakja, még az olyan is, akit csak néhány mondattal léptet föl, oly gazdagságot mutatnak, amilyenhez kevés hasonló fogható. Közöttük is sok a mesei, van azonban olyan is elég, amely jellemzés és beállítás tekintetében szinte páratlan. Ezekről kevesebbet beszélnek, annál többet azokról, akiket kritikailag szét lehet szedni.

»Ha hibásak regényalakjaim, az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennök vagyok. Ha kívülről nézhetném őket, meglehet, hogy jobban állanának.« Jókainak ez a vallomása azok közé a meglepő ötletei közé tartozik, amilyenekben csodálatosan gazdag. Ezekben csodálni való frissesség pezseg, kifejezésük módja is érzeteti üdeségüket; ha a villanó fezikra nem mindig a lélek tűzéből pattan is, de gyönyörűséget okoz s ennyi is elég. Ez a vallomás azonban, melyet Mikszáth a *kedélyes mentegetőzések közé* sorolna, voltaképpen nem »egy, a kritikusai szájából kivett igazság«, hanem kritikusai előtt rejtve maradt igazság. Azt jelenti, hogy Jókai — csakugyan úgy tett, mint a mesemondó, mikor azonosítja magát hőseivel és történeteivel, mikor mintegy szemünk előtt kelti bontakozásra, sietteti kinyílásra a — rózsza bimbóját.

Kritikusai valóban akkor vannak elemökben, ha történeteit és hőseit boncolják. Megállapítják, hogy szerkeze tők laza, az események fejlesztése gyakran önkényes és aránytalan, hogy »hősei kívül szemkápráztatók, de belül meglehetősen üresek«. Ritkán tudjuk, hogy hányadán vagyunk velők s hogy mivé váljanak, nem annyira szenvedélyök természetétől függ, mint a költő szeszélyétől. Jellemrajza éles és élénken színezett, de nagyobbára torz, vagy túleszményített (Gyulai, Bírálókat, Bpest, 1911. 103. 1.). Ez általánosító véleményt részleteire bontva, kívül, hogy ezek a regényhősök és hősnők, mindent tudnak, min-

deliben otthon vannak, egymástól (sokszor egyéniségöktől is) távoleső lelki képességeket szinte észrevétlenül kötnek össze. Eszményítések éppen olyan túlzó, ha jók, mint amilyen torzak, ha rosszak. Lelkük csak egy irányban árad ki, szenvedélyük mindig izzó, ragadja őket minden poklokon keresztül. Nincs előttük lehetetlenség, sem természetes akadály, sem lélektani gát. Szertelenek és erőszakosak, mint a gyermekek, vagy mint a *mesék* hősei. Ez a részletező kifogás vagy megállapítás azért illik ide a közölt föltétel alá, mert minden vitázásnál jobban igazolja, hogy Jókai talentuma sokkal közelebb áll az epikuséhoz, mint azokéhoz a regényírókéhoz, akikre Gyulai gondolt. Gyulai fölismer ugyan hősei egyikében másikában mesés elemeket, de nem tulajdonít azoknak jelentőséget. Hasonló módon állapítja meg, hogy »korrajza igen hasonlít a népmesék világához, amely a mindennapit a csodálatossal szokta egyesíteni, nem sokat gondol a földirati és történelmi adatokkal s inkább képzelettel a dolgokat, mint ismeri.«

Hőseinek mesei vonásai meglepően találnak regényeinek mesei elemeivel; hősök és történeteik egybeillenek, harmóniába olvadnak, hatásuk azért teljes, vonzó és ezért feledhetetlenek. Azok a regényei és azok a hősei, melyekre e megjegyzések oly találon illenek, a képzeletnek óriási síkján mozognak, élnek és szenvednek. Itt nincsenek kötelező arányok és törvények, mint a «reáliák síkján. Ha süt a nap, minden egyformán fényes és ragyogó, ha erősen felhős, minden sötét vagy homályba vész. Nagy távolságait alig lehet bejárni, hacsak nem a képzelet szárnyain, noha itt nincs légnymás és ismeretlen a nehézkedés fizikai törvénye.

íme, hogy egyebeket mellőzzünk, Jókai költészetének mesei elemei, az a csodálatos szövedék, mely annyi szépséget hordoz s annyi gáncsra ad okot. Érdekes megfigyelni, hogyan fonódik ez a mesei elem regényeibe. Jókai a valóság síkján helyezi el történeteit s ott állítja be hőseit. Csak ő tudja, ha ugyan tudja, mikor lépi át azt a határt, melyen túl a realitás megszűnik s a képzeletvilága kezdődik. Itt a húsból és vérből alkotott emberek felszabadulnak a légnymás alól, a földrajzi és történelmi adatok nem kötnek. Fantáziája, előadása, nyelve és humora varázsoló eszközei, melyekkel olvasót és kritikust egyképpen és könnyen varázsol át a realitás határán, de

olvasó és kritikus egyaránt hálás ezért a varázssért. Csakhogy, míg az olvasó nem feledi el a meleget és a fényt, a költészetnek rásugárzó gyönyörűségét, a kritikus nem tudja megbocsátani, amiért érzéki szerveit megbabonázta. Ezért történt, hogy Jókai felől a kritikus és a közönség ritkán van egy véleményen.

Vannak-e olyan általános érvényű poétikai törvények, melyeket minden tehetséggel és műalkotással szemben sikeresen lehet alkalmazni? Éppen olyan kérdés ez, mint lenne az: vannak-e olyan pontos méretek, melyek minden egyes akáclevéltre illenek? Nincsenek, mert minden egyes levél más és más, nemcsak általában, de még egy fán, sőt egyetlen ágon is. A talentumok is különfélék és egy talentum alkotásai is különböznek egymástól. Csak nagy általánosságban beszélhetünk a természeti és esztétikai törvényekről, szabályokról, megállapításokról. A regénynek is van a poétikában elmélete, de tételei alkalmazhatók, ráillenek-e minden regényre és minden regényíróra? Scott, Dickens, Thackeray, Dumas, Flaubert, Tolstoj és a többi nagy regényíró és köztük Jókai, mind azonos talentumok-e s műveik mind azonos poétikai szabályok szerint valók-e? És a sokkal kötöttebb eposz elmélete egyaránt illik-e Vergiliusra és Aranyra, Dantera és Vörösmartyra? Írók és művészek egymástól független talentumok, művek és alkotások egymástól eltérő eredmények, aszerint válnak ki az emberi nagy közösségből, amilyen magasságba tudnak emelkedni, amilyen külön világot, saját szellemi világukat, tudják megteremteni, így jönnek létre a stílusok, mondjuk művészi vagy irodalmi irányok vagy iskolák, melyek ha éttérnek is egymástól ebben vagy abban, ha nem illenek is mindenben az elfogadott normákba, egybetartoznak a szép és a művészet fogalmában, melynek egyetlen törvénye, hogy meghassa, nemesítse és fölemelje az embert.

Ha tehát azt látjuk, hog3' Jókai művei felől a kritika és a közvélemény ítélete eltérők, megalégszünk azzal, hogy a kritika sem Jókait, sem a magyar olvasóközönséget nem zavarta. Bizonyos az is, hogy a talán elfogult magyar olvasókon kívül számtalan idegen, elfogulatlan olvasót is meghatottak, gyönyörködtettek Jókai művei. S talán azt is kilehet mondani, hogy a kritikát egyoldalú, dogmatikus szempontok irányították.

Jókai a maga egészében kell megítélni, nem részletek, egyes darabok, alakok, jelenségek szerint. Költészete, és írói működése, közéleti szerepe, újságírói tevékenysége együtt és egymást áthatva, egymás mellé és egymás fölé helyezve úgy emelkedik ki múlt századi irodalmunk fensíkjából, mint a Magas Tátra a poprádi fensíkből. Csodálatos módon áll elénk és egy összefoglaló képben hat ránk, megtép, elragad és nem merjük a fenséges látványt elemezni. Ha e kéj) realitását elfogadjuk, könnyű megérteni, hogyan alakul a részletekre vonatkozó bírálat és az egészzet átfogó ítélet.

Jókai, azt lehet mondani, az egész világot bejárta képzeletével, térben és időben egyformán nem ismert lehetetlenséget és határokat. De mégis volt egy világ, amely őt mindenek felett érdekelte, amelyben saját lelkét kiélte és amelyre gazdag szellemének minden gazdagságát ráköltötte: *a magyar világ*. Soha Magyarország meghálálni nem tudja Jókainak ezt az epikai hűséget, mely egyaránt megjelenik abban a valóságban, hogy költészete epikai leírása a magyar föld, faj és múlt életének és abban, hogy ezeket a pompás magyar epikumokat akkor teremtette, mikor rajok a nemzetnek legnagyobb szüksége volt.

Mily szerencsések lettünk volna, ha a közelmúlt nehéz időkben a mi nemzedékünknek is támadt volna hozzá hasonló varázsú epikusa! Epikusa, akinek mesélő szaván megnyugvást, talán feledést találhattunk volna, s aki mindig az erkölcsi igazság erejét és diadalát hirdette, költői példákön tanította.

A magyar nemzet története, ahogyan azt Jókai regényes korrajzok sorozatában elbeszéli, minden időben és minden ifjú és öreg magyar számára feledhetetlen hatású volt és marad. Az idő távlatában ez a gondolat látszik annak a gondolati középpontnak, amely körül Jókainak egész költészete elhelyezkedik. A nemzet élete az, a tárgykör, amely őt állandóan foglalkoztatja. Akár a dicsőséges múlt, akár a szomorú jelen, akár a reményt fakasztó jövő világában merül el mindig fájának, földjének fájalmát, reményeit, igazságát, hivatását sőt jogait csillogtatja, bizonyítja és védelmezi. Nem válogat: drámában, regényben, lírai darabokban, gúnyban, satírában, alkalmi beszédben, humoros arabeszkekben, napihírben, minden íratában és szavában a magyar globus írója marad. S minden dolgotát oda lehet gondolatban illeszteni a magyar

nemzet története valamelyik szakaszához, akár mint magyarázó kommentárt, akár mint kiegészítő részletet. Történeti, írott vagy szóbeli forrásul tekint mindent: hagyományt, krónikát, mesét, mondát, emlékiratot, anekdotát s mindezekből ritka érzékkel bányássza ki az érdekes eseményt, amelyet kidolgozni érdemesnek tart, amely fantáziáját megkapja, munkára vagy játékra izgatja, amellyel mulattathat vagy gyönyörűséget okozhat. Pompás érzéke rásegíti arra, hogy mindig az érdekeset s az érdekesben valami aktuálisat ragadhasson meg. Amennyiben igaz, hogy a költő mindig alkalmi motívumot fejez ki vagy használ föl, igaz marad vele szemben is. Ezek a motívumok rendesen valamely esemény, hangulat, helyzet vagy fordulat felbukkanásához kapcsolódnak. Az a jelenség, hogy a szabadságharc s a legújabb kor legbővebben foglalkoztatja, személyi élményein és természetesen vonzalmán kívül, a Világos után következett állapotokban leli magyarázatát. A magyar múltnak majdnem minden szakaszából merített; a hazai földnek egészét bejárta, benépesítette s alakjainak ritka gazdag sorozatában a hazai föld minden rendű és rangú alakja, főként a magyarságnak egész társadalmi világa benne él. Sokszor megírták róla, hogy kétszáz kötetéből rekonstruálni lehetne a magyar multat és életet, ha valami katasztrófa következtében a nemzet elsodortatnék. Jókai irodalmi hagyatéka a magyarság epepeája mégis azzal a különbséggel, hogy ahogyan ő azt feldolgozta, a sajátja. Előtte nem jártak rapszódok, aonok, ciklikusok — az epepea minden »éneke« tőle való s egyben ő az egésznek kontaminatora is. Nem ugyan önálló eposzi szerkezetben hagyta ránk, hanem külön álló részletekben, melyeket az ő epikum világfölfogása tart és fűz össze

Ez az epikum a maga egészében költészet, mert minden sorát Jókai lírizmusa hatja át, minden darabja saját költői stílusát mutatja, művészi alakításában képzelete, előadásában elbeszélő képessége bélyegét viseli.

Nem lehet csodálkozni azon, ha ebben a méreteiben is meglepő írói tevékenységben a kritika egyenetlenségeket lát meg, hiányokat észlel s ha egyes darabokban s az egész költői standardban kifogásokat talál, ha mélyebb és rigorózusabb vizsgálatban részesíti. Azonban nem talál egyetlen sort sem, amelyet Jókai költészetének hamva be nem vont volna. A

pomológus mindig az egész fa lombkoronájában pompázó hamvas áldást nézi. Mikor azután a szüret ideje eljő, eljő a válogatás ideje is és ebben a műveletben vész a gyümölcs hamva, egyes darabok pedig ki is esnek a kosárból. De ki fogja hibáztatni a Teremtőt, amiért nem minden darab tökéletes, ki fogja becsmérelni a fát, mely gazdag áldásának nem minden egyedét tudta teljes pompájában kifejleszteni?

XV.

Mivel költészetének az epikum ennyire uralkodó vonása, természetes, hogy műveiben mindaz, ami epikai elem, változatlan értéke marad irodalmunknak. Merítő kedve és kifogyhatatlansága, a mesemondó sajátos vonásai, melyek tárgyainak megválasztásában, történetei leleményességében, alakjainak széles körvonalaiban és gazdagságában csak olyan tulajdonai, mint leírásainak festőisége, képzeletének kimeríthetetlen üdesége és energiája, humorának bő ömlése, hangulatainak lírizmusa és nyelvének nemes és ritmussos folyása. Ezek a kiváló vonások együtt és ilyen pazarságban kevés elbeszélőben vannak meg és olyan költői fegyverzetet jelentenek, mellyel ki kell vívni a halhatatlanságot. Azonban köteleznének egyúttal arra is, hogy a gazdagságnak e bőségébe több öntudatos művészetet állítson bele, hogy így az esztétikum hozzáiliően tudjon megjelenni. Benne a talentum öntudatlan gazdagságban és erőben él, könnyen tör ki és talál ezer alkalmat a kitörésre, de a művészi intuíciót igazoló műgondot nem tartja fontosnak, sőt szükséglesnek. Arany lelkiismeretessége hiányzik belőle s a kritika főként azt hányja szemére. Igaz ugyan, hogy az ő regényei a XIX. század regényei között különleges helyet foglalnak el, melyet az elmélet még nem jelölt ki, de igaz az is, hogy a *regény* elnevezés már a műfaj törvényeit involválja. E szerint ami esztétikum szempontjából kifogás alá esik, bírálat alá vonatott és igazolt ítélettel hibának bizonyult, az csakugyan hiánya költészetének, fogyatéka művészi gondosságának, gyenge oldala alkotó képességének.

Kétségtelen, hogy Gyulai kritikai szelleme is nagy értéke a XIX. századi irodalmunknak, de ennek is vannak szinte alig érthető túlzásai és tévedései. Igaz-e, nem igaz-e az industrializmus vádja — ez nem tárgya a kritikának még akkor sem, ha a hiányzó műgond

igazolása gyanánt vetődött föl, mert ez a sajtóság nem esztétikum. Jókai annyira az Idő gyermeke volt, amennyire valaki csak az lehet. Egyéniségét soha sem téveszthetjük el szem elől. Sem őt korából kiszakítva, sem regényeit kora nélkül megérteni nem fogjuk. Ő korában élt, annak törekvéseit és követelményeit képviselte és szolgálta, még pedig igen sokféle módon és állandóan, mint újságíró, politikus, társadalmi és politikai téren mindenütt, mint belletrista gazdag munkássággal, mint politikus eredményesen. Nem tekinthető olyan írónak, akit csak az irodalom foglalt le magának, aki csak az irodalomnak élt. Az irodalom csak egyik működési köre volt és egyik eszköze hazája szolgálatának. Ezért történt, hogy azt a Jókait, akit a kritika elemeire bontott, a nemzet mindig oszszszerakta^ hol bálványának, mint az ötvenes években, hol dicsőségének, mint jubileuma alkalmával. Ha egyoldalúság pusztán politikáját tekinteni, az marad, ha csupán írói tevékenységét tartjuk számon. Más viszonyok között talán másként is fejlődhetett volna, de az bizonyos, hogy szerencsés ember volt és kora megbocsátott a politikusnak, mert író volt, az írónak, mert hű szolgája volt nemzetének.

Jókai a reform-kor pitymallatán született és alkonyán halt meg. Pályafutásában az egész nagy epokhát, melyet az utolsó száz év alatt átéltünk, végig szolgálta, munkálta, küzdötte, szenvedte és díszítette azt. Annak fénye reá is hullott, de az őt glóriázó fény is ott ragyog a kor tündöklésében. Megérte, melyben nagy része volt, a nemzet föllendülését. Jó sorsa megkímélte a csalódástól^ mely elől a nemzet nem térhetett ki.

E korszaknak két nagy eseménye a szabadságharc a koronázással és az ezeresztendő jubileum. Amarról azt hittük, hogy betetőzte négyszáz éves küzdelmünket, melyeket szabadságainkért s azok biztosításáért vívtunk a dinasztíával. Emaz egy új ezredév ígéretét hordta magában. A millenium fényében senki sem, ő sem látta meg, hogy azt a fátyolt, melyet 1867-ban a magyar nemzet a múltra vetett, a dinasztia szépen kivasalta és már előre is a jövő födésére szánta. Deák Ferenc művén az udvar és a nemzet nem egy célra, nem egy akarattal dolgozott. A szabadelvű politika e nagy művet ki akarta fejleszteni, az udvar viszont meg akarta szűkíteni. A perszonális unió zavartalan jövőt ígért, de az egy felkent király jogara alatt

élő két állam alkotmányos szabadságát kiépíteni már nem lehetett, A lappangó ellentétet a katonai kérdés vetette föl. E Moloch étvágyát a trón örökösének tragikus halála rövid időre csillapította ugyan, de nem elégítette ki. A szakadás kikerülhetetlennek látszott s az adminisztrátori rendszert újra alkalmazni kezdték a nemzeti ellenállás megtörésére. Ami azóta történt — a történelmi szükségesség logikáját árulja el, azt, hogy mikor a dinasztia Szent István koronáját összehozta: saját hatalmának biztos alapját döntötte meg.

Jókai a millenáris történet utószavában megírja ugyan, hogy emberi szemnek nem adatott a jövődbe Játítani s ő 'mégis megkísérelte a sajszi fátyolt föllebbiteni, hogy belelásson. Nem a történetíró, nem a vatoes szemével, hanem királyának legnagyobb tisztelője szemével próbálta a fátyolt föllebbiteni. »Nagy a nemzet, — írja, — mely örömeiben és gyászában egy a királyával.« A nemzet *nagy* volta csak egyik pillére a jövőddének és a boldogságnak, a másik pillére a *imgy* király, aki egy nemzetével, annak minden örömeiben és gyászában. A nagy királyok nemzeti dinasztiákból támadnak s nem egy idegen dinasztiából, amely századokon keresztül önző és erőszakos politikát követett — a magyar nemzet rovására. Jókai e mondásával fél igazságot hirdetett, a másik felét hozzá képzelte, poetizált. A politikában és a történetírásban a poézis valami olyan művészetté minősül, melyet Plato kizár a köztársaságból.

Jókai nem született politikusnak, j

Komáromból a költészetnek arany palántáit hozta magával, azt, amely az epika talaján olyan csodálatos virágzásra gazdagodott. A vármegye e korszaknak politikusul nem Jókait szánta, a Pázmándyakat és a Ghyczyeket. Komárom élesen megtudta ítélni nagy fiait, mintegy a szülő szemével és szeretetével nézte őket, Jókait is. S amilyen nagy büszkeséggel látta írói sikereit, nagylelkűen megbocsátotta utóbb, hogy politizálni kezdett. Ekkor oszlott meg a személyét körülölelő nimbusz s ekkor történt meg, hogy ezután már nemcsak a politikában, hanem az irodalomban is megosztott közönségre talált.

Kevés olyan városa van az országnak, mint Komárom, melyben az osztrák katonai szellem századokon keresztül teljesen elhatalmasodott. Ez a katonai kormányzat egyformán nyomta Komáromot reális és lelki életében, nemzeti és vallásos érzületében. Még a

legújabb időben is, mikor a viszonyok már enyhültek, Komárom a garnizonnal alig-alig tudott megbékélni. Mindenütt a nehéz múltat látta, a szabad fejlődését körülzáró erődítményekben, a kommandóban, a minden este fölhangzó takarodó dallamában, mert úgy érezte, hogy a múltnak visszasíró lelke támad föl esténként benne. A történeti hagyomány vis inertiae-jét, a százados keserűségnek századokat túlélő ízét a bennszülött még akkor sem felejtette el, mikor önként megajánlott újoncait látta bevonulni. Az ellentét mindig megvolt a katonai és polgári világ között, s mert a komáromi inkább zárkózott, mint aktív vagy agitatív jellemű, külsőleg a békét alig zavarta valami. De lelke mélyén mindig idegen maradt a merev katonasággal, a garnizonnal szemben s mindazzal, ami vele összeköttetés nem állott. A város jogosultnak találta elzárkózását s mivel Komáromot a kiegyezés után is sokáig mellőzték, az ellenzéki szellem megerősödése teljesen érthető is volt. Annál inkább, mert egy rövidebb lustrum alatt, míg kormánypárti képviselőt küldött, a kormánynál semmit sem tudott kívívni.

A város hangulatát Jókai jól ismerte, nem is jött el haza politizálni, bár egy-egy irodalmi vagy más alkalommal időnként meglátogatta szülővárosát. Annak, hogy Komáromot nem Jókai képviselte a parlamentben, kétségen kívül volt valami szépséghibája. Ezen akarlak változtatni s Jókai által Komáromot el akarták hódítani az ellenzékétől. Az utóbbi ugyan sikerült, de Jókait fölléptetni s kockázatnak kitenni még sem merték. A viszonyok félreismerésére mutatna, hja e választás a *nemo propheta in patria sua* igazságát akarnák hangoztatni. Jókait csak in politicis érinti ez a mondás. Különben általános és osztatlan hódolat vette őt körül és dicsőségét Komárom hirdette a leghűségesebben és a legnagyobb lelkesedéssel. Viszonyuk bensősége jellemzésére számtalan adat áll rendelkezésre, de ez talán fölösleges is volna, hisz köztudomású.

Jókai epikusnak született s itt Komáromban szívta teli tüdejét az epika ózonával. Élete egy hosszú eposéia, melyet a történelem vásznán szőttek láthatatlan égi és jól látható földi hatalmak. Sorsa felett a fátum lebegett s küzdelme az égi és földi hatalmak erejével szemben heroikus és rokonszenvet keltő. Embereit inkább típusoknak, mint egyéneknek lehet tekinteni, mert nyilvános életük küzdelmeiben mindig a helyi

és történelmi ananké játszott főszerepet. Itt a múlt: él, minden név és kő történetet hirdet, itt az életet a természet és a történet romantikája teszi színessé, vonzóvá, gazdaggá. Az élet zordonsága befelé fordítja a szíveket, hogy mélyebben érezzenek és kedélyük aranyával, a humorral, vigasztalódhassanak. Öntudat, erő és igazság a fegyverük, hit és hűség a paizsuk s ritka boldogságuk, ha megfeledezhetnek az élet keménységéről. Nyelvük kissé nyers, de tiszta⁴ szívük kissé páncél alatt de ritmusosan ver, erkölcsük szigorú, elveik határozottak, kezük munkás és ajkuk dalos. Dalaikban több a búsongó, mint a csapongó elem, vigalmukban több az emlékezés, mint a feledés. Ez a város maga az epikum miliója s nem véletlen, hogy mindene több van, mint lírikusa. Ezért olyan gazdagok, színesek Jókainak komáromi regényei, azok között is az *Aranyember*; ezért olyan élők és igazak alakjai, akiket itt ismert meg s innen vett modellül; ezért olyan gazdag Jókainak egész költészete.

Ez a költészet volt Jókai életében az az egyensúlyozó hatalom, mely életének és politikájának sokszor váratlan fordulatait kiegyenlítette. Mert ne ringassuk magunkat illúziókban, erre is volt szükség. Ahogyan gazdag írói munkássága már volumeneivel is nagyobb célt mutatott a kritikának, fordultatos és változatosságában is rendkívüli életében is talál meg nem érteit vagy alig értett eseményekre és elhatározásokra. Az ilyenek a maguk idejében sok szóval jártak, ma már csak életrajzi adalékok; kicsinységek amellet a nagy élet mellett, melynek egykor pillanatokig mégis tartalmát képezték. S valahányszor a közönségre gondolunk, mely ilyen alkalmakkor megoszlott, mindig arra kell apellálni, amelyik újra tömörült körülötte. S ha inár a kortársak az aktualitás elmúlására sem vártak, az új öltök talán meg sem látják a 48-as Jókai, aki az udvar fényétől káprázatba esett. Ők csak az epikus Jókait fogják tekinteni, aki, bár itt-ott sokat vétett a regény kánonai ellen, de soha sem volt unalmas, de mindig igazságos.

Regényeinek, egész költészetének az az igazi genetikus hatalma, hogy mindig elragad és mindig megnyugtat. Mert nemcsak a képzeletet^ hanem a lelket, nemcsak a kíváncsiságot, hanem a kielégülést foglalkoztatja s amellet, hogy gyönyörködtet, meg is vigasztal. Az ő regényeinek igen sokféle világa a realista szemüvegén nézve objektíve talán hamis, egy-

oldalú, vagy fokozott fényben vagy tompított homályban rajzolt, de annyira tud az olvasóra hatni, hogy hinni tudunk neki. Alakjai, hősei és hősnői, mellékalakjai és epizód szereplői, felvonulván emlékezetünkben, olyan gazdag galériával sorakoznak, amilyent sem itthon, sem az idegen irodalmakban nem igen ismerünk. Ebben a pazar seregszemlében az lenne igazán csodálatos, ha nem akadnánk ismétlődő alakokra. Ezt is sokszor szemére hányták, de ugyanakkor nem emlékeztek arra, hogy a kritikusok is állandóan ismétlődő megjegyzéseket tettek. Igaz, hogy alakjaiban sok a típus, vonás, de van sok egyéni rajza is, főként a mellék-alakokban. De amelyik ilyen egyéni rajzú, azt lehet mondani — tökéletes. Ezeknek ábrázolásában valóban mester és ezt kritikusai is elismerik. Ezek ma is kabinet-alakok és ilyenekül meg is maradnak, minden attól függ, hogy élményeiből merít-e, vagy olyan hiányos szemlélet alapján rajzol-e, alkot-e? Függ az inspiráló kedvtől, mondjuk szeszélytől, ahogyan nézi vagy nézetni kívánja a világot, tehát ahogyan nézeti vagy láttatja velünk is. Olyanformán, mint amikor a látcső objektív Lencsésjén nézünk, a kép a távolba vetítődik, mely elmosza a részleteket, csak a vonalakat mutatja; míg ha a szemlencsésjén nézünk, a tárgyak közelednek., részleteik előtűnnek., szemléletünk tisztább és reálisabb. írás közben is megtréfál bennünket — a látcsövet akárhányszor megfordítja és mi ámulva kérdezzük, hogyan láthatunk egyszerre típust és egyént, elvont és konkrét jelenséget, való világot és képzelt lehetőséget? Mester a valónak és ideálnak olyan beállításában, hogy érzékeinket megjátssza, ne tudjuk megvonni egyszeriben az őket elválasztó vonalakat. Erre a célra tehetségének egész készletét fölhasználja: előadása lebilincselő természetességét, humora játzsiságát, alanyi hangulatait, nyelve plasztikáját.

Szerencsés ember, akinek ilyen gazdag tehetség ad hatalmat arra, hogy jóra váltsa azt is, amit egyszer-egyszer elhibázott. Ezért hatása, ha olykor-olykor lanyhul is, egy-egy új műve megjelenésére ismét régi erejével visz tovább. Elég legyen csak *A sárga rózs*a megjelenésére és annak irodalmi visszhangjára hivatkozni. Az akadémiai kritika., melynek alapján e Péczely-jutalomban részesül, nemcsak e regényével foglalkozik, hanem írójának kivételes tehetségét is elemezi. Jókai igazi alakja Beöthy bírálatában kezd

irodalomtörténeti alakot ölteni, hiszen addig részint a politikai, részint a dogmatikus kritikai fölfogás kereszt-tüzébe állították be. Ezentúl mint a magyar szép prózai elbeszélésnek, Arany és Vörösmarty nyelvének, a fantáziának és humornak mestere, a csodálatos erejű és kifogyhatatlan vénájú elbeszélés képviselője vonult be az irodalom történetébe.

A második akadémiai kritikában Beöthy egész írói működését kívánta elismertetni s e két összetartozó és összefoglaló fejtegetés hántja le Jókai egyéniségéről azokat az efemer nagy alkalmi vonásokat, melyek különféle hatások vagy okok miatt rétegződtek reá. Ez állapítja meg tehetségének igazi jellemvonásait, írói pályafutásának eredményeit és érdemeit.

Ezt a két koszorút földije fonta s talán annak is van szimbolikus jelentősége, hogy annak leveleit tépte abból a borostyánból, melynek fáját a komáromi Péczely ültette.

Írói jubileuma megható és dicsőséges alkalom lett arra, hogy előtte az egész nemzet, az egész ország és a külföld is meghajtsa zászlaját. Ekkor volt ő a legszerényebb s a legnagyobb s dicsőségének legmagasabb ormáról ekkor lépett be a Nemzet Pantheonjába. Ekkor egyenlítődt ki minden ellentét, mely körülötte valaha föltámadt. E dicsőség fénye egy, még jó erőben lévő és daliás öreg úr útjára vetődött s ez kísérte őt tovább, míg csak földi alakja az árnyak közé nem lépett. Ebben a ragyogásban talán nem is látta, hogy mind jobban magára marad, de az egykorúak ebben a ragyogásban csak őt látták, amint megilletődött szívvel és illő távolban kísérték útját tovább, mikor már maga is a múlt itt feledett emlékének tekintette magát.

Azonban Jókainak ebben a mondásában is van túlzás, amit fantáziáján kívül élete külső körülményeiben történt változások is magyarázhatnak. Nem a múltnak itt feledett emlékeként láttuk őt akkor sem, hanem a jelen egyik legnagyobb talentumának. És hogy a nemzetnek lett igaza, megmutatta azzal, hogy őt a gyásznak és a fájdalomnak olyan kivételes pompájával temette, amilyen csak azokat illet meg, kik a halhatatlanság dicsőségében élnek tovább. A nemzet így róttá le iránta háláját és szülővárosa úgy, hogy koporsóját komáromi földdel hantolta el. A klasszikus hagyomány szerint el kellett temetni a testet, hogy a halott lelke megmaradjon, — mennyivel boldogabban nyugodhat Jókai a hazai hant alatt!

TARTALOM

I.

Jókai születése, neve, szülei; a puha Jókayak és a hátrózott Pulay-leány jellemének vonásai fiókban, aki passzív életre látszott hajlamosnak. Talentuma egészen sajátja és uralkodó hatalommá válik sorsa intézésében. Polgári erényeit szüleitől, költői tehetségét a nemzet Génuszától kapta. A nemzet újabb fejlődési iránya a történelmi öntudatosságából fakadt. Az idők változásával életét biztosító fegyverei is változnak. Az anyagi hatalom jele a kard, a szellemi erVé jiele a toll. Az átalakulás csodáját a talentumok gazdag termése magyarázza, mely a nemzet egészéből fakad. 8.-16. old.

II.

Szülei házában inkább apja befolyása alá kerül, minden felől szeretettel kényeztetik, három mamája is van, boldogi otthonába zárkózik, korán fejlődik, foglalkozásai, az ott-hon puritán egyszerűsége, élete és környezete irányítja fejlődését; a család élete és abban Móricz kivételes helyzete. 17.-25. old.

III.

Komárom, a mint a valóság, a történet, a hagyomány és a monda romantikája körülveszi, mindezzel nevelő hatást gyakorol reája. Helyzete és fejlődése szerint különleges város, itt tehát az idő és a környezet romantikája, szünetlenül hat, erényeit konzerválja, magyarságát és humorát erősíti, nyelvét, erkölceit hüen megörzi, alkalmazkodik az élet és a haladás igényeihez, jó sorsát boldogan, balsorsát nemesen túri, mert összetart és nem felejt és küzdi magát a legnagyobb bajokból is Sodalitas Comaromianá-t összetartó érdekközösség és szükség, okos demokráciát fejlesztett ki, mikor minden társadalmi osztály arisz-

tokrata. Ezzel egyúttal az egyénekei típusokká teszi s a típust erősen hangsúlyozza, nemcsak a városban, hanem azon kívül is, mert a földrajzi és ethnográfiai viszonyok is kedveznek a típus fejlődésének. Pompás környezet egy jövődöbeli regényírónak. 25. 37. old.

IV.

Iskolázása. Református Kollégium tanulója. Székely István első tanítója, hálás nyájasságáért. Aggodalmak az iskolába járás miatt, izgalmak képzelődései következtében. Visszavonuló félénksége, mohó vágya a tanulásra, előmenetele. Barsi József keze alatt fegyelmet tanul, latin tudomány. Sörös Lajos vonzó realitása, humora. Hajlama a szentimentalizmusra. A belső és külső világ harmóniája, ennek előidézője a humor. Érdeklődése és élete az iskolán kívül. Jókay Károly jellemző adalékai. Megismeri a körülötte élő világot és embereit. Ismereteinek készlete és gazdagsága. A zsidó gyermekkel való epizódja. 37.-47. old.

V.

Pozsonyi diák, más világ, német szó. A lyceum, Schröer benyomásai; emlékei frissek, de nem melegek. Pozsony történelmi és természeti szemlélete, lakóiban is a típust látja. Édesapja betegsége, halála. Vály Ferenc halála és annak eredményei. Pápa, a dunántúli magyarság, a nyill és szabad diákélet. Becsvágya ébred. Mentori Tarczy a tanári karban, Kerkápoly Károly társai közül. Petőfivel megismerkedik, későbbi barátságuk alapja. Képzőtársaság és a nyilvánosság. Első sikerei. Petőfi Komáromban. Egészségi állapota. Kecskemét, Gyenes otlhona és hatása. Szemlélete izmosul. Tapasztalatokat gyűjt, öntudatra ébred. A jogász ifjúság között s a város társadalmában szerepe van. A »Zsidófiú.« Petőfivel itt szövi mélyebb barátságát. 47.-55. old.

VI.

Asztalos István patvaristája. Még mindig festeget. Etelka és első fellobbanása. Etelka hatása, viszonyok, szét szóval á s u k. Irodalmunk három Etelkája három műzsája. Vörösmarthy, Petőfi és Jókay egyénisége műzsájával szemben. Juratéria, Pest, tanulmányai és a közvélemény asztala. Petőfi befolyása, barátságuk elmélyül, Jókayt aposztrofáló versei. Komáromiak Pesten. Elszakad Komáromtól, de ragaszkodik ahhoz, amit magával hozott. Rigorozuma. Irodát nyit, de íróvá lesz. Ezt az idő hozta magával. Első sikerei, a »szent akarat« kora és fiatal nemzedéke. 55.-62. oki.

VII.

Írói kitételeiben már a jövődő kezdetei látszanak. íróvá lesz, az *É l e t k é p e k n é l* kezdi újságírói tevékenységét. Ez a foglalkozás mintegy megszabja egész élete irányát, író és hírlapíró kettős nimbusza. A nyilvános élet tényezője s korának tolmácsa s ez marad egész életében. A *H é t k ö z - n a p o k*. Az Alföld Petőfi és Jókay költészetében, a költészetre való hatásában. A fiatal erő lúzlása és a romantika szertelensége a regényben. Kora és irodalma a romantikán keresztül vezette őt saját hangneméhez. 62. 70. old.

VIII.

Tóth Lőrinc bírálata az *É l e t k é p e k b e n*. Első jellemképe az írónak és tehetségének, mely elemi erővel tört utat és meglepetésszámba ment. A mese és személyei, a ragyogó előadás. ítéletének határozottsága és biztossága fényt vet Jókai egész írói pályájára. Nyelve báját és erejét nem veszi észre, legalábbis nem méltányolja, pedig ez a nyelv irodalomtörténeti fontosságra emelkedik. A negyvenes évek irodalmi nyelve elűt a mindennapi élet nyelvtől, Jókai is annak hatása alatt áll, de erős konstrukciójával a lenné*-szeles, élő nyelvre ulal. Beöthy a kortársak, Gyulai Jókai nyelvről. Ez a komáromi romlatlan magyar nyelv is egyik legnagyobb ereje írójának. Saját hangneme van. 71.—77. old.

IX.

Sikere Petőfi mellé, az irodalom vezérévé avatta. Hatása Komáromban és Pesten, az utóbbit Petőfi fejezte ki. Barátsága és viszonyuk. Petőfi előre látta a nép-nemzeti irány diadalát, társulása ennek képviselőivel, barátsága Arannyal és Jókaiival. Az ifjú irodalom francia-lelkessége és magyar szelleme a romantika közvetítésével oldotta meg a kérdési. Az első pártütés, a *T í z e k t á r s a s á g a*, a második március 15.-ike. A fiatalság aktivitása politikai erővé vált. Jókai Petőfi hatása alatt az aktivitás terére lépett s e mámoros élet izgalmi közöli önállósította mámai, hogy azután örökre a nyilvánossághoz kösse magát és, miután Petőfivel és anyjával is szakított házassága miatt, Laborfalvy Rózában találja meg élete mentorai. 77. -86. old.

X.

Jókai Tardonán. Számadása az elviharzott dicsőség után. Lelki élmények, tanulságok, Jókai. Maradandó benyomások, kitörölhetetlen emlékek. A komáromi kapitulációs levél. Vissza Pestre. Rejtekezése. Sajó. A társadalom

szolidaritása az írók védelmében. Az íróktól várják a jövőt. A magyar kérdés Európa elé ekkor lép. A csend alatt Ausztria előkészítette végzetét, a nemzet a földámadást, melynek első félénk hangjai az irodalom berkeiben hangzottak. Az egész ország az írók mellé sorakozik s mögéjük áll. A rekollekció megindul. Kemény Zs. báró fejtegetései a P. Naplóban: a történelmi elem a jövő alapja s az arra támaszkodó regényirodalomnak szerep jut a jövőendő előkészítésében. 86.-94. old.

XI.

A rekollekció iránya, Kazinczy Gábor, Toldy F. és Kemény Zs. báró eszméiben, melyeket gr. Mikó Imre foglalt össze, de Kemény fejtette ki a történelmi szellem jelentőségére mutatva. Ennek tanulságait a történettudomány adta vigasztalásul s a festőművészet és a költészet népszerűsítette, lírában és a drámában, főként az epikai műn fajokban. Jósika b. példája, kortársai. E kornak prózai epikus Jókai volt, személyes varázsa fölkelte Bécs gyanúját. A fekete kamara és a cenzúra, Jókai működése annak eredményei. 94.-99. old.

XII.

Salamon F. a jó könyvről, Jókai reprezentáns működése és könyvei történelmi jelentőségük, ébren tartották a nemzet szomorú emlékeit és mintegy szembe szállottak a hatalommal, ő viszont hatalommá lett idehaza — talentuma által. Társainak kisebb tehetsége, kisebb hatása volt. A köz>-; vélemény tolmácsa, mert azonosította magát a nemzettel és kifejezte annak vágyait, álmait, programját. Munkássága a közelmúlt és a távolabbi idők rajzában egyformán kora érzelmi világával kapcsolódik. Történeti regényeiben is a mához óhajt szólni. Erdélyi két regénye. Nem Jósikán keresztül emelkedett, Jósika nélkül is emelkedett volna. Az elbeszélés szuverén hatalma van birtokában és sűrűn írja történelmi tárgyú dolgozatait. Hasonló irányú tevékenység a XIX. század első negyede végén. Az irodalom prozelitái, az irodalom fölfogása róluk. 100.—107. old.

XIII.

Nincs abszolút irodalom, nincs abszolút költő. Az író kapcsolódik nemzetéhez, korához, az irodalom a nemzet szellemi életének jellemző lényege. Bessenyei, Vörösmarty, Petőfi, Jókai jelentősége. Az idő és viszonyok kedveztek talentuma kivirágzásának, talentuma nagyszerűen illeszkedett bele a nemzet életébe. Izgalmas élete és könnyen izguló te-

hetségé termékenységét s annak egyenetlen termékeit is igazolja. Kora élvezte és nem bírálta, Erdélyi J. véleménye. Politikai föllépése visszahat műveire, a politikai versengés átcsap az irodalomra is. Gyulai ismét fejtegeti Tóth L. kifogásait. Más vélemények, a közönség. A kritikai csatározás nem változtat Jókain, a XIX. sz. regény is érintetlenül hagyta. Szuverén talentum, mely csak később mutatja a fáradság jelét. 107.—117. old.

XIV.

Jókai epikai hajlama és vonásai. Minden elbeszélés a mesére üt vissza, melynek törvényei nem tűnnek ellentmondást, az elbeszélés műformái nem jelentenek az ősi formától csak távolodást, alapformájuk a mesével közös. Az epika korábbi, a regényirodalom későbbi fejlődés, egyik műfaj elmélete sincs lezárva. Jókai féllábbal az ősi mese talaján áll, féllábal a regény modern országában. Tehetősége abban eredeti és egyéni, amiben az elmélettől különbözik. Regényeinek saját stílusa van: ereje az epikumban, ő epikus, nem kimondottan regényíró. Költészetében csak a költői érdek uralkodik. Nincsenek különleges céljai, csak mulattatni akar, nincsenek problémái csak történetei s fezeid mint főmotívum köré, Magyarország köré ionodnak. Magyar világot és múltat írt, mintegy nemzete epocáját. Ez az epikum Jókai költészete. 117.—127. old.

XV.

Ami tehát; epikai elem költészetében, az az eredeti és maradandó vonás; a műgond nem sajátja, Gyulainak igaza van ebben, de ő is téved, mikor Jókait pusztán írói műveiben fogja föl. Jókai mindig kora embere volt, az Idő gyermeke, de kevésbé vatese. Nem született politikusnak. Miért konzervatív Komárom? Jókai nem járt haza politizálni. Epikusnak született, Komáromban szívta magába világnézetét. Költészete uralkodó vonás életében. Általános jellemzése. Beöthy kritikái. Jubileuma. Alkony, komáromi föld koporsóján. ^ 127. 133. old.